

A. SAJTI ENIKŐ

A jugoszláviai magyarok politikai szervezkedésének lehetőségei és korlátai (1918-1941)

Délvidéken 1918 novemberében bekövetkezett impériumváltás az ott élő több mint ötszáz ezres magyarság számára a bizonytalanságot, a káoszt, közigazgatási pozícióinak, gazdasági, politikai, kulturális és etnikai erejének tudati legyengítését jelentette.

A békeszerződés aláírásáig a magyar kormányok politikája arra irányult, hogy ne hagyjanak kétséget a szerbek által megszállt délvidéki területek közjogi hovatartozását illetően. A szerb hadsereg parancsnoksága és a tartományi kormány, azaz a Nemzeti Igazgatóság (Narodna uprava), annak ellenére, hogy a belgrádi, egyezmény értelmében köteles lett volna fenntartani a demarkációs vonalon belül a helyi magyar közigazgatást, már a békeszerződés előtt megkezdte a terület „nacionalizálását”. 1919 elejétől amely egybeesett az új délszláv állam határait kijelölő párizsi béketárgyalások kezdetével - egyre tömegesebbé vált a magyar tisztviselők elbocsátása, amelyet kezdetben főként a hűségességek megtagadásával indokoltak.

A Magyarországgal 1920. június 4-én aláírt trianoni békeszerződéssel a délvidéki magyarság minden eddigi reménye szertefoszlott a terület hovatartozásának kérdésében. Ettől kezdve szembe kellett nézniük a szerb katonai megszállással, az új állam eddig ideiglenesnek hitt, átmenetinek remélt közigazgatása nemcsak délszláv, de magyar oldalról is nemzetközi megerősítést nyert, tartósan kell vele számolni.

A Magyar Párt megalakulása és tevékenysége 1922-1929

A gazdaságilag és kulturálisan legyengített magyarság hosszú politikai jogfosztottság után kezdte megfogalmazni, történelme során először, az új helyzethez igazodó megmaradás, a nemzeti önazonosság megőrzésének lehetséges útjait. Lehetőségeiket nem csupán az országon belüli etnikai súlyuk, az új hatalom kombattáns nacionalizmusa és a magyar kormány ekkor főként anyagi segítségre és politikai tanácsokra korlátozódó lehetőségei határozták meg, hanem a térség sajátos múltja is. A Délvidék mindig is Magyarország peremvidékének számított, sajátos magyar lokális, kulturális öntudat és hagyományok nélkül: Újvidéket nem véletlenül nevezték *szerb* Athénnek. A bánáti németekkel ellentétben erős parasztpolgár réteggel sem rendelkeztek. Politikailag aktív középosztályuk, amelyet az impériumváltás jelentősen meggyengített, elsősorban a régi államapparátushoz, valamint a földbirtokos és szabad értelmiségi pályákhoz kötődött. A magyar társadalom mintegy 60-70 százalékot kitevő paraszti népességének becslések szerint 10 százaléka volt földnélküli. Ez a réteg valamint a főként az élelmiszeriparban és a kisiparban dolgozó munkásság a húszas énekelején elsősorban nem a nemzeti alapú pártprogramok, hanem a szociális, egyenlősítő célokat kitűző kommunista, szocialista és szakszervezeti mozgalmak felé orientálódott. Jugoszlávia Kommunista Pártja, amely ekkor - hasonlóan a kormánypártokhoz, a radikálisokhoz és a demokratákhoz - a „háromtörzsű” egy délszláv nemzet felfogását vallotta, s nem mutatott különösebb érzékenységet a kisebbségi kérdés iránt.¹ A párt 1920. december 30-án kiadott Obznana rendeletig, illetve az 1921. augusztus 21-i államvédelmi törvényig legálisan működött, s az 1920. novemberi alkotmányozó szkupstinai választások után a harmadik legtöbb szavazatot kapta. Az államvédelmi törvényt megelőzően Sándor régens, illetve Milorad Drašković belügyminiszter ellen elkövetett kommunista merényletek, amelyekben magyarok is részt vettek (Csáki Lajos és juhász József), tovább erősítették a hivatalos körök magyarokkal szembeni gyanakvását és az államellenesség, és az irredentizmus vádját.

A Magyar Párt szervezése során a régi, függetlenségi és munkapárti helyi politikai ellentétek is gátló tényezőként jelentkeztek, de a dualista korszak délszláv-magyar politikai ellentétei sem halványultak még el teljesen.² Az új, zömmel jogászokból, ügyvédek, középirtokosokból és orvosokból álló magyar politizáló rétegnek semmiféle történelmi tapasztalata nem volt a saját paraszti és munkásrétegeivel folytatandó párbeszéd terén. Az anyaországtól pedig ebben a vonatkozásban végképp nem kaptak semmiféle használható tanácsot.

Hosszas, magánházakban folytatott tervezetések után a szabadkai *Hírlap*, amely később a Magyar Párt lapja lett, 1921. január 17-én vetette fel először nyilvánosan egy magyar politikai párt megalakításának gondolatát. A szervezés során két lehetséges megoldás vetődött fel. Azt senki sem vonta kétségbe, hogy a „tűrő passzivitásból” ki kell lépni, a módszerek és a célok tekintetében azonban eltértek az álláspontok. A „passzivisták”, akik főként Baranyából Jugoszláviába menekült októbristákból kerültek ki, azt bizonygatták, hogy még nem jött el az önállópolitikai párt megalakításának ideje, a magyarságnak a kulturális és a gazdasági kérdésekre kell összpontosítania a figyelmét. Ezt a nézetet vallotta például dr. Pleszkovich Lukács, a nagy múltú s a mostani szervezkedésben is komoly szerepet játszó szabadkai Népkör vezetője is. Pleszkovich szerint; alá egyébként Szabadka utolsó magyar főispánja volt, a vajdasági nemzetiségeknek közös, a Vajdaság autonómiájának gondolatát felvállaló szervezetre lenne inkább szüksége. Az „aktivisták” az önálló magyar politikai párt mellett érveltek, amelynek fel kellene vállalnia a magyarság kulturális és gazdasági érdekvédelmét is. Véleményük szerint erre annál is inkább szükség lenne, mivel a nagy pártokban „nem lehet megbízni”, s félték attól is, hogy önálló politikai párt híján a magyarság felőrlik a nagy szláv pártok között.³ Ezt a nézetet vallotta például dr. Falcione Árpád volt magyar országgyűlési képviselő, dr. Palásthy Ödön egykori munkapárti politikus, a bánáti dr. Várady Imre, később jugoszláv képviselő és szenátor, dr. Gráber László, a függetlenség párt hajdani politikusa, a szabadkai sebészorvos dr. Sántha György és mások.

A délszláv hivatalos körök nem nézték jó szemmel a magyarok önálló politikai szervezkedését, igyekeztek azt megakadályozni, a nagy, „életképes” szláv politikai pártok felé terelve őket. Felvetődött a bunyevácokkal és a németekkel közösen megalakítandó egységes kisebbségi párt létrehozásának gondolata is. A dilemma eldöntéséhez - egyéb okok mellett jelentős, ha nem döntő módon járult hozzá a magyar kormány álláspontja. Budapest egyértelműen az „aktivistákat, azaz a nemzeti alapú szervezkedést támogatta, ellenkező esetben kilátásba helyezte a pénzügyi támogatás megvonását s a „hazafiatlan eljárásban részt vevők teljes bojkottját”⁴.

A magyar kormány - tekintettel az ország nemzetközi helyzetére, a délszláv állammal fennálló rendkívül feszült viszonyára, amelynek egyik fontos tényezője Belgrád azon meggyőződése volt, hogy a délvidéki magyarok kollektíve államellenes, irredenta kisebbség, akik a magyar revizionista törekvések, úgymond, engedelmes végrehajtói - a 20-as évek első felében titkos csatornákon tartotta a kapcsolatot az ottani magyarokkal. A belgrádi magyar követségnek kifejezetten megtiltotta a külügyminisztérium, hogy közvetlen kapcsolatot tartson fenn a magyarokkal, a konspirációba azonban bevonta a követség munkatársait is.⁵

1921 májusától a Bethlen-kormány a délvidéki magyarság támogatását, érdekvédelmét - a felvidékivel és erdélyivel együtt - a Társadalmi Egyesületek Szövetsége Központján (TESzK), ezen belül is a Szent Gellért Társaságon keresztül látta el.⁶ A minisztertanács 1921. augusztus 11-én, a szervezet működése kapcsán a következő alapelveket fogadta el:

1. A kormány nevében a Felvidékért felelős Rákóczi Szövetség; a Bánát kivételével Romániához csatolt kelet-magyarországi magyar kisebbségét támogató Népies Irodalmi Társaság, valamint a Délvidék és a Romániához került bánáti területek magyarságért felelős Szerit Gellért Társaság csak a TESzK központi vezetőségén keresztül tarthatja a kapcsolatot az említett, területek magyarságával. 2. A szervezet központi apparátusát közvetlenül a

miniszterelnök, Bethlen István alá rendelték, aki ezt a feladatot a miniszterelnökség illetékes, második ügyosztályának segítségével gyakorolta. 3. A szervezet költségvetését a miniszterelnökség második ügyosztálya a pénzügyminiszterrel egyeztetve készíti elő; s azt az országgyűlés kikerülésével a miniszterelnök előterjesztésére csak a kormánynak kellett jóváhagynia. 4. Végül ekkor szabályozták a szervezet finanszírozásának mikéntjét is.⁷ A Szent Gellért Társaság elnöke Herceg Ferenc, ügyvezető igazgatója rövid ideig Eötvényi Olivér nyugalmazott lugosi főispán, a társaság elődjének számító, feloszlott Délvidéki Liga vezetője, majd pedig Tubán Tibor kegyes rendi szerzetes volt, aki a szegedi ellenforradalmi kormányban a vallás- és közoktatási minisztérium tanácsosaként szolgált.

A titkári teendőket pedig a temesvári városi internátus egykori igazgatója, Fall Endre látta el. A szervezet működését mindvégig szigorú titkosság övezte.

A Szent Gellért Társaság hatáskörébe nemcsak a déli határokon túl élő magyarság gondozása tartozott, de például 1921 júniusától Szent Gellért Internátus néven a Délvidékről származó középiskolások számára kollégiumot hozott létre, támogatta és felügyelte a Délvidéki Egyetemi és Főiskolai Egyesületet, valamint az 1921 augusztusában megalakult Délvidéki Otthon működését, amely a Magyarországra települt; kiutasított vagy optált délvidéki magyarok társadalmi szervezete volt. Ez utóbbi a magyar kormány kezdeményezésére tagja a Népszövetségi Ligák Uniójának, s a Liga müncheni, prágai és bécsi konferenciáin a délvidékiek sérelmeinek szószólója.⁸ S bár a pénzügyi támogatás mikéntjét nem kívánjuk e helyen részletezni; annyit mégis érdemes megemlíteni, hogy a Társadalmi Egyesületek Szövetségének összköltségvetése 1921-22-ben 251 millió koronát tett ki. Ebből központi és külföldi propagandára 16 milliót, a határon túli titkos katonai szervezetekre 25 milliót, a Felvidék számára 48 054 milliót irányoztak elv Erdély 110 millió, a délvidékiek pedig 37 322166 koronát kaptak. A Szent Gellért Társaság ebből finanszírozta a Julián Egyesület szlavóniai és boszniai szórványmagyarsága számára fenntartott pécsi internátusát, a Református Egyetemes Konvent szlavóniai akcióját 9 A központ kimutatása szerint a protestáns és katolikus egyházak, a különféle iskolák, a sajtó, a kulturális és gazdakörök, valamint a zágrábi magyar egyetemisták támogatása alkotta a húszas években a segély fő tételét.¹⁰

A Magyar Párt 1922 januárjától nagy lendülettel meginduló szervezését a jugoszláv helyi hatalmi és kormánykörök tiltásokkal, fenyegetésekkel, sok esetben erőszakos eszközökkel vagy éppen ígéretésekkel próbálták megakadályozni: Április 19-én Nikola Pašić miniszterelnök magához rendelte a pártszervezés résztvevőinek egy csoportját A Sántha György és Várady Imre vezette küldöttség a találkozón először is ismertette a miniszterelnökkel a párt programtervezetét, amelynek fontos részét képezte az irredentizmus vádjától történő egyértelmű. elhatárolódás, annak hangsúlyozása, „hogy hűség. Polgárai kívánnak lenni az SzHSz Királyságnak, tevékenységüket *kizárólag* az alkotmány szigorú betartásával kívánják végezni. Pašić rövid beszédében az ismert álláspontját hangsúlyozta; hogy szükségtelen a magyarság számára önálló politikai szervezetet létrehozni, hiszen kormánya az alkotmány révén számukra is biztosította az állampolgári egyenlőséget és szabadságot, valamint az anyanyelvű elemi iskolai oktatás jogát. A küldöttség helyi hatalmi tényezők tevékenységére vonatkozó panaszaira reflektálva azt válaszolta, hogy ezeket az „apró, jelentéktelen vitákat” ne általánosítsák, s főként ne azonosítsák a kormány politikájával. A magyarok, folytatta, „nehéz körülmények között kerültek ebbe az országba, ezért nem kell csodálkozni azon, hogy az illojalitás egyes eseteit el kellett fojtani”. Végül kérte, juttassák el hozzá a magyarok sérelmeit, amelyeket orvosolni fog.¹¹ Stojan Protić demokrata párti belügyminiszter a *Hírlapon* keresztül azt üzent a magyaroknak, hogy reméli; ez a mostani szervezkedés „csak kezdetét jelenti annak az evolúciónak, amely végeredményben a meglévő politikai pártok valamelyikével való egyesüléshez fog vezetni”.¹² A Pašić által kért memorandum május végére elkészült, de mivel a miniszterelnök, ígérete

ellenére, „nem ért rá” ismét fogadni a magyarok küldöttségét; postán küldték el neki, s eljuttatták valamennyi jugoszláv politikai pártnak; a magyar politikai élet számos képviselőjének, s Magyarországon meg is jelentették a Szent Gellért Társaságon keresztül.¹³ A memorandum tizenöt pontban sorolta fel a délvidéki magyarság gazdasági, politikai, jogi, kulturális, iskola- és egyéb sérelmeit: Érdemi választ azonban soha nem kaptak a memorandumra.

Az eredetileg Szabadkára tervezett országos alakuló ülést Pavel Doba- novački, a város polgármestere azért nem engedélyezte, mert véleménye szerint „nem illő, hogy a magyarság éppen az ország legszélsőbb városában, a magyar határ közelében, mintegy tüntetésszerűen tartsa meg alakuló ülését”.¹⁴ Zomborban egyenesen azzal fenyegették meg a párt szervezetet, hogy kiutasítják őket az országból.¹⁵ Az országos gyűlésre végül a helyi szervezeték megalakulását követően, utolsóként az utódállamok magyar kisebbségi pártjait között; a délvidéki Sokác-Bunyevác Párt; valamint a Német Párt megalakulása után, 1922. szeptember 17-én Zentán került sor; mintegy háromezer küldött részvételével.

A párt itt elfogadott programja szigorúan alkotmányos keretek között mozgott. Hangsúlyozták, hogy a magyarok lojális, hű állampolgárai kívánnak lenni a királyságnak. Erre nem csupán a realitások józan felmérése készítette a pártvezetőit; de a budapesti intenciók is. Még 1921. május 1-én Bethlen miniszterelnök értekezletet hívott össze, ahol döntöttek az utódállamokban „katonai és polgári úton végzett irredenta propaganda” befejezéséről. A békeszerződés megkötését követő időben Bethlen joggal érvelt azzal, hogy „nagy veszedelmet okoz az újonnan elfoglalt területeken élő véreinknek, hogy innen üzenetek történnek, állítólagos katonai megbízottak keresik fel ottani véreink vezetőit, ezeket kompromittálják és sokszor elfogatásnak, bántalmazásnak teszik ki őket”. Az értekezlet kimondta, hogy a „katonai szervezkedés a megszállott területek felszabadítására megszűnt. Ha bárki ilyennel foglalkozik és ennek következtében bajba kerül, semmi támogatásra nem számíthat.” Felhatalmazták Ráday Gedeon belügyminisztert az irredenta egyesületek tevékenységének „legsürgősebb revízió alá vételére. Bánffy Miklós külügyminiszter pedig egyemen úgy fogalmazott, hogy oszlassák fel a „legveszedelmesebb” egyesületeket.¹⁶ Az értekezlet döntése nem csupán a Társadalmi Egyesületek Szövetségének létrehozását, azaz az anyaországi határon túli politizálás új alapokra helyezését eredményezte; de az utódállamok magyarsága számára is fontos üzenetet hordozott: az adott állam jogi keretei között kell végezniük munkájukat.

A magyar irredentizmustól, kémkedéstől, fegyveres szervezkedéstől való jórészt felnagyított félelem, a hamis hírek már eddig is számos délvidéki magyar letartóztatásához vezettek Egy-egy olyan magyarországi esemény ürügyén, mint amilyen például az 1921. tavaszi és őszi királypuccs volt, szinte menetrendszerűen korbácsolták fel Jugoszláviában a kémhíztériát. A párt szervezését az sem könnyítette meg, hogy éppen ebben az időben robbant ki a nagy visszhangot kiváltó úgynevezett Varga-féle szabadkai kémkedési ügy. Dr. Varga Györgyöt, Ignác Gyulát és társait Magyarország javára végzett „szakadatlan kémkedéssel vádolták S bár a fellebviteli bíróság a vádlottakat végül is felmentette, Varga és Ignác meghaltak a vizsgálat során elszenvedett bántalmazások, valamint a kegyetlen börtönviszonyok következtében.¹⁷

Az állampolgári hűség; az alkotmányosság hangsúlyozása mellett a párt programja követelte a kisebbségvédelmi szerződésben és az alkotmányban biztosított jogok maradéktalan érvényesítését, betartását. Külön is kiemelte az anyanyelvi oktatásért folytatott harc szükségességét, az anyanyelv szabad használatát, követelte a felfüggesztett magyar egyesületek újbóli engedélyezését, a választási körzetek és a választójogi törvény kisebbségekre hátrányos rendelkezéseinek módosítását, a gazdasági szervezkedés szabadságát. Síkraszállt a párt a Vajdaságra hátrányos adórendszer megváltoztatásáért, az agrárreform magyarságra nézve kedvezőtlen intézkedéseinek korrigálásáért, a közigazgatás

tisztaságáért, az elbocsátott risztviselők visszavételéért, a nyugdíjigények elismeréséért, a munkásszervezkedés szabadságáért és a sztrájkjog elismeréséért. A programnak ez utóbbi pontja, vagy például az a követelés, hogy az ország egyetemeken állítsanak fel egy-egy magyar tanszéket, a későbbiekben teljesen kiesett a Magyar Párt figyelmének köréből.¹⁸ A párt elnökévé az „aktivista” dr. Sántha György orvost választották, társelnök a becskerekai Várady Imre, a pancsovai Gráber László; a zombori Falcione Árpád; valamint a zentai Sóthy Ádám lett. A gyűlésen Sántha külön is hangsúlyozta, hogy a magyarság nem a nemzetközi fórumokat kívánja jogai érvényesítése érdekében felhasználni, hanem a szerb-horvát-szlovén nép „demokrata és modern” világnézetében, valamint a délszláv nemzettel történő politikai együttműködésben bízik. Ez azt jelenti - tette hozzá -, hogy a magyarság többet vár ettől az államtól, mint ami a nemzetközi szerződésekben le van fektetve. Felerősítve a program lojalitást hangsúlyozó sorait, a gyűlés résztvevői táviratot küldtek Sándor királynak, az „igazságos és bölcs” uralkodónak, amelyben hűségükről biztosították; s támogatását kérték.¹⁹

A Magyar Párt, szándéka szerint, társadalmi, felekezeti hovatartozástól függetlenül minden magyar egyedüli képviselője kívánt lenni. Programjával ellentétben tevékenységében kezdetben szinte kizárólag az ország politikai életébe való bekapcsolódás, a parlamenti és helyi választásokon történő részvétel, valamint az iskolaügy dominált.

Az 1923. március 18-ra kitűzött parlamenti választásokon az idő rövidege, valamint a névjegyzék hiányosságai miatt a Magyar Párt nem indult. Erre két év múlva, az 1925. február 8-i választásokon került először sor. Érdemes megjegyezni, hogy a parlamentarizmus időszakában, azaz 1929-ig az SzHSz Királyságban négyszer voltak szkupstinai választások, ami azzal függött össze, hogy a sajátos politikai erőviszonyok miatt egyetlen parlament sem töltötte ki a törvényben előírt négy esztendő. A Magyar Párt az újvidéki, a zombori, a szabadkai és a becskerekai választókörzetben állított önálló jelölteket, a pártra leadott szavazatok azonban nem bizonyultak elegendőnek ahhoz, hogy képviselői mandátumhoz jussanak. Sem a jelentéktelen Román Párt, sem pedig a Sokac-Bunjevác Párt nem jutott be a szkupstinába, a délvidéki kisebbségi pártok közül ekkor egyedül a Német Párt szerzett öt mandátumot, ami korábbi nyolc parlamenti helyükhöz képest jelentős visszaesés. Az egyébként még mindig meglehetősen hiányos választási névjegyzéken szereplő mintegy 65 ezer magyar polgár szavazataiból mindössze 11 059-en voksoltak a Magyar Pártra, közülük 20-25 ezren éltek szavazati jogukkal, az összes vajdasági szavazatoknak pedig 4,5 százalékát szerezték meg.²⁰ Az országosan induló 33 párt közül a radikálisok győztek ugyan, de mindössze 25,6 százalékát kapták a szavazatoknak; az ellenzéki Horvát Köztársasági Parasztpárt (22,4 százalék), a demokraták (11,8 százalék) és az önálló demokraták (9,2 százalék) által megszerzett szavazatok száma azonban azt mutatta, hogy ez a választás sem stabilizálta az ország politikai életét.²¹ Az éppen börtönben ülő parasztpárti vezér; Stjepan Radić magyarországi és moszkvai kapcsolatainak megszűltetése közvetlenül a választások előtt sem volt véletlen, de ez a párt választási eredményeire, mint láttuk, nem gyakorolt negatív hatást. Annál inkább alkalmat adott a magyarság államhűségének ismételt megkérdőjelezésére. Mint ismeretes, néhány héttel az új szkupstina összehívása után a HKPP elismerte a vidovdani, centralisztikus alkotmányt, a Karadjordje-dinasztiát, s ezzel kormányképes politikai erővé vált.

A vereség súlyos válságot, levertséget okozott a párt vezetői között. Felerősödött az önálló politikai fellépés és a nagy szláv pártokkal kötendő szövetség régi vitája, az októbristák és a *Bácsmegyei Napló* s ennek szinonimájaként a zsidók bűnbaknak történő kikiáltása, a választást kísérő tényleges atrocitások felnagyítása.²² A választási szövetség újragondolásának az adott aktualitást, hogy Pleszkovich Lukács; a Népkör elnöke; a „passzivisták” egyik legtekintélyesebb szószólója, a demokratákkal kötött szövetség révén, de magyar programmal”, bejutott a parlamentbe.

Az első politikai megmérettetés kudarcra önvizsgálatra készítette a párt vezetőit. Két fontos tanulság már közvetlenül a választások után megfogalmazódott. Nyilvánvalóvá vált, hogy egyedül túlságosan is gyengék a parlamenti mandátumok megszerzéséhez, s az újvidéki Fáth Ferenc apátplébános szerkesztette *Délbácska* című lap köré tömörülő „harcos keresztény magyar” irányzattal szemben azok kerekedtek felül, akik a szláv pártokkal, főként a kormányon lévő radikálisokkal kötendő politikai szövetség hívei voltak. De felismerték azt is - éppen a falusi magyarság „apatikus politikai hangulata” miatt -, hogy a gazdasági, kulturális, nyelvi érdekvédelemre az eddiginél jóval nagyobb hangsúlyt kell fektetni.

1927. január 23-án újabb választásokra került sor, ezúttal a tartományi gyűlés (oblast) képviselőinek megválasztása miatt szólították urnák elé az ország polgárait. A Magyar Párt, tanulva az előző választások kudarcából, ezúttal a radikálisokkal kötött választási egyezményt, jelöltjei az ő listájukon indultak. A paktum kizárólag a képviselői helyek biztosítására irányult, egyéb sérelmek esetleges orvoslásának ígéretét nem tartalmazta. Egy 1922-es rendelet értelmében az SzHSz Királyságban 33 tartományi közigazgatási egység volt, a Vajdaság két tartomány között oszlott meg. Bácska a Tisza menti részek kivételével a Bácskai Tartományhoz tartozott, Újvidék székhellyel, a Bánát a Tisza menti területtel együtt a Belgrádi Tartomány része volt, Belgrád székhellyel. Ezúttal *először* sikerült a magyarságnak választások révén bekerülni az ország politikai vérkeringésébe, ugyanis a két tartományban, a radikálisok segítségével, 12 helyet szereztek meg. A Bácskában a tartományi gyűlés képviselőinek száma a következőképpen oszlott meg az egyes pártok között: 28 helyet a radikálisok, 11-et a német pártiak, 6-ot a magyarok, 6-ot a demokraták; ugyancsak hat helyet a Horvát Parasztpárt, kettőt az Önálló Demokraták, egyet Ljuba Jovanović radikális disszidensei szereztek meg.²³ A szkupstinához hasonlóan a képviselők a tartományi gyűléseken is klubokba tömörültek, tevékenységüket csak ezeken keresztül folytathatták: A bácskai tartományi gyűlésben a német és magyar képviselők önálló klubot alkottak; a belgrádiban a radikális klub keretei között végezték munkájukat. A jugoszláv politikai élet egyik sajátossága a politikai szolgálatok jutalmazása volt, azért tehetett ezeket konkrét kinevezésekkel is honorálni, mert a parlamenti, tartományi kormánypárti képviselőknek tényleges közigazgatási hatalmuk volt, gyakorlatilag tőlük függött a tisztviselők kinevezése, elbocsátása. A Magyar Párt joggal számított arra, hogy a radikálisokkal kötött paktum révén a magyarok lakta vidékeken több magyar tisztviselő alkalmazását, visszavételét érheti el.

A novemberben esedékes községi képviselőtestületi választásokat megelőző politikai alkudozások eredményeként például már a választások előtt több magyar tisztviselő kinevezésére sor került Zentán, Szabadkán, de a Bácska több községében is. A Bánátban pedig magyar tannyelvű tanítóképző és internátus létesítésére kaptak ígéretet a radikálisoktól a választásokon történő együttműködés fejében, erről azonban a községi választások után „elfelejtkeztek”.²⁴ A megkötött tartományi választási paktum, valamint a községi választásokat megelőző alkudozások hatására a hatalom érezhetően toleránsabb lett a Magyar Párt helyi szervezeteivel, s ha nem is szűntek meg a már szinte reflexszerű zaklatások, a párt tevékenysége szabadabbá vált. Sok igazság volt abban, amit Wodianer Andor belgrádi magyar követségi tanácsos jelentett a külügyminisztériumnak: „a magyar-radikális kooperáció eredményének könyvelhetjük el azt, hogy a Magyar Párt vezetőinek sikerült a Radikális Párt védőszárnya alatt a Magyar Pártot nyolcévi vajudás után megszervezni, a helyi szervezeteket kiépíteni és a magyar választók nagy részét a választók listájára felvételni.”²⁵

Ugyancsak a radikálisokkal történő alkudozások előzték meg az 1927. szeptember 11-re kiírt parlamenti választásokat. A parlamentet Sándor király abban a reményben oszlatta fel, hogy a Pašić halála után belső frakcióharcoktól szabdalt Radikális Párt erőre kap, s így megmentheti parlamenti támogatottságát teljesen elvesztő miniszterelnökét, Velimir Vukičevićet. A Magyar Párt és a radikálisok között a vita elsősorban a körül folyt, hogy a radikálisok támogatásának fejében hány parlamenti mandátumhoz juttassák a Magyar Pártot.

A párt öt helyet szeretett volna kapni, a parlament nélkül kormányzó Velimir Vukičević miniszterelnök pedig legfeljebb három helyet ígért: Ennek fejében viszont a Magyar Párt Radikális Pártba történő beolvadását kérte, ami a magyarok számára elfogadhatatlan volt. Hosszas alkudozások után olyan megállapodás született, hogy a Magyar Párt megtarthatta szervezeti önállóságát, de a megválasztandó két, esetleg három képviselőnek be kellett lépnie a Radikális Klubba. Ígéretet kaptak arra is; hogy a kormány záros határidőn belül elrendeli a vajdasági községi választások kiírását, amelynek elmaradása a vajdaságiak régi sérelme volt. Ugyanis az ország egyes területeitől (Horvátország, a régi Szerbia, Crna . Gora) eltérően, ahol már évekkel ezelőtt megtartották a községi választásokat, a Vajdaságban még ekkor is kinevezett képviselők tevékenykedtek. Baranyában egyébként ezt a választási megállapodást nem tudták a Magyar Párt és a radikálisok vezetői érvényesíteni, mert a batinai és a dárdai járásban a magyarok Radić pártjának listáján indultak, sőt annak listavezetői voltak. Egyébként a Magyar Párt annak sem tudott érvényt szerezni, hogy a magyar származású jelöltek kizárólag a párt színeiben induljanak, mert szinte minden párt listáján ezúttal is szerepeltek tőlük független jelöltek.²⁶

Végül a paktum „minimális” programja valósult meg, s először az SzHSz állam fennállásának történetében két magyar párti politikus, Streliczky Dénes és Várady Imre radikális listán bejutott a belgrádi parlamentbe. E választások a centralizmus szempontjából igen veszélyes tendenciákat mutattak. A hagyományosan horvát érdekeket megfogalmazó Radić szövetségest talált az eddig elkötelezetten centralista, közoktatási miniszterként a névelemzés bevezetése miatt a magyarok körében kétes hímevet szerzett demokrata Svetozar Pribičevićben. Pribičević politikai nézetei a közigazgatási centralizáció csődjéből kiindulva az eltérő régiók önállóságának irányába tolódtak el, majd pedig száműzetése alatt a föderáció és a köztársaság hívévé vált.

A választásokon induló 27 párt közül a Magyar Párt jelöltjei, igaz, a radikálisok listáján, azon 12 párt közé tartoztak, akik mandátumot szereztek. A tárgyalások során megígért „esetleges” harmadik képviselői helyet a Magyar párt később kapta meg. Amikor 1928 tavaszán a szabadkai körzet egyik radikális párti képviselőjének helye megüresedett; az jog szerint az utána legtöbb szavazatot elnyert Nagy Ödön magyar párti képviselőt illette meg. Arra való hivatkozással azonban, hogy Nagy nem beszéli az államnyelvet, amelyet pedig az alkotmány szerint tudnia kellett a képviselőknek, csak hosszas huzavona s egy nyelvvizsga letétele után kaphatta azt meg. Mandátuma verifikációjának külön érdekességet kölcsönzött; hogy maga Stjepan Radić vizsgáztatta le államnyelvből Nagy Ödönt.²⁷ Nagy nyelvtudása persze csak ürügyül szolgált arra, hogy eltereljék a radikális-demokrata összetételű Vukičević-kormány körül dülő, főként radikális párti frakcióharcokról a figyelmet. A párt szélsőségesei ennek kapcsán azzal vádolták a kormányt, hogy kiárusítja a Vajdaságban a nemzeti érdekeket, s ez egyenes folytatása annak a „rohannak”, amelyet a magyar párti képviselők a tartományi gyűléseken indítottak a magyar nyelv hivatalos használatáért. Mint Božo Maksimović belügyminiszter a *Vreme* című tekintélyes belgrádi lapnak adott egyik nyilatkozatában megfogalmazta: azzal, hogy Nagy Ödön magyarul szólalt fel a szabadkai városi tanács ülésén, a magyarok „cinikusan leköpdösik az alkotmányt és a nacionalista állam megszentelt intézményeit”.²⁸

Nemcsak a Magyar Párton belül, de Budapesten is komoly előretörésként értékelték a tartományi és parlamenti választásokon elért sikereket. A külügyminisztérium ekkori véleménye szerint - az 1925-ös választási kudarc kapcsán megfogalmazott lesújtó kritikával szemben - a választások igazolták a vezetőség eddigi munkáját, s rácafoltak azokra a pesszimizmusból, kishitűségből és sértett hiúságból hangoztatott értékelésekre, amelyek szerint a pártvezetés „sereg nélküli vezérkar”; a magyarság pedig magasabb célok iránt érzéketlen „gerinctelen” és a nemzeti célok érdekében nagyobb erőfeszítésre képtelen „bamba tömeg”.²⁹ A megválasztott képviselők munkájával a magyar kormány már nem volt ennyire

elégedett. Aggodalommal nézte a képviselők parlamenti munkáról alkotott egymástól eltérő véleményét. Streliczky és Várady között különösen a német képviselőkkel (hat fő) történő együttműködés kérdésében bontakozott ki vita. Várady az együttműködés híve volt, Streliczky heves ellenzője. Ugyanakkor mindketten úgy vélték, s ezt Nagy Ödön is támogatta, hogy a parlamentben kerülni kell a nyílt összecsapásokat, s a magyarság sérelmeit „barátságos magánintenciók” formájában kell az illetékesek tudomására hozni.³⁰ A magyar-jugoszláv politikai közeledés és párbeszéd felerősödésével a 20-as évek második felében; a Locarno után kialakult európai helyzetnek megfelelően, egyre gyakrabban szerepelt a magyar kormány és a jugoszláv fél közötti tárgyalásokon a magyar kisebbség problémája.³¹ Ez a probléma azonban a magyar fél által javasolt megnehtámadási és döntőbírósi szerződés kapcsán inkább eszközszerepet kapott a tárgyalásokon, és főként Belprág szándékainak kitapogatására szolgált. Ahhoz képest azonban, hogy 1926-ig gyakorlatilag semmiféle párbeszéd nem folyt e kérdés kapcsán a két kormány között, már ez is előrelépésnek számított. Ninčić külügyminiszter például Hory András belgrádi követnek 1926. október 20-án úgy nyilatkozott, hogy a megnehtámadási szerződés ügyét kormánya nem hajlandó ugyan összekötni a kisebbségi kérdéssel, de „amicalis konverzációt” bármikor hajlandó a jövőben folytatni. Ninčić azt is egyértelműen a követ tudomására hozta, hogy amennyiben a magyar kormány ragaszkodik ahhoz az álláspontjához, hogy a szerződést a kisebbség helyzetében beállott pozitív változáshoz kösse, akkor Jugoszlávia kénytelen lesz a szerződéstől elállni.³² Ninčić úgy vélte, hogy a „kölsönös bizalom és megértés” légkörében, amely fokozatosan ki fog alakulni a kép nép között, a panaszok orvoslása „magától” bekövetkezik Világosan értésre adta Horynak, hogy a magyarság sérelmeinek orvoslása az adott helyzetben csak gyanakvást váltana ki a szerb közvéleményben, a kormány helyzetét pedig „egyenesen ellehetetlenítené”³³ A magyar jugoszláv megnehtámadási és döntőbírósi egyezmény helyett, mint ismeretes, magyar-olasz barátsági egyezmény született 1927 áprilisában, s az ennek ellenére folytatódó magyar-jugoszláv politikai közeledésnek 1927 tavaszán a kisantantvetett véget. Így a két ország tárgyalásai ősszel kizárólag gazdasági kérdésekről folytatódtak, hamarosan azonban ezek is eredmény nélkül megszakadtak.³⁴

A magyar jugoszláv párbeszéd sikereként a kisebbségek kapcsán egy dolgot mégis elkönnyvelhetünk. A külügyminisztérium a 20-as évek végén már nem tiltotta meg a belgrádi magyar követségnek, hogy kapcsolatokat tartson fenn az ottani magyarság vezetőivel. Forster Pál követ 1928 őszén egyenesen olyan utasításokat kapott, hogy állítsa helyre a párt egységét, az egymást „túlzó klerikálisnak” (Újvidék), illetve „szabadkőművesnek és zsidónak” (Szabadka, Becskerek) tituláló csoportok között simítsa el az ellentéteket. Budapesti utasítás szerint oly módon, hogy az az újvidéki, Fáth Ferenc vezette csoport felerősítését szolgálja. Követelték a Magyar Párttól a radikálisokkal történő politikai együttműködés felszámolását, a párt erőteljesebb nemzeti színezetének felmutatását. A képviselői munkával bővült párttevékenység anyagi támogatását egyenesen ahhoz kötötték, hogy a magyar képviselők - a németekhez hasonlóan - parlamenti felszólalásokban adjanak hangot a magyarság sérelmeinek Követelték azt is, hogy az „első komoly alkalommal” lépjenek ki a Radikális Klubból, s a német parlamenti csoporttal működjenek együtt. Október 24-én Streliczkyt és Váradyt Budapestre rendelték, s Bethlen miniszterelnök keményen értésükre adta, hogy elégedetlen eddigi munkájukkal.³⁵ Nyilván ennek hatására készült Streliczky a népiskolai törvény és az agrárreform kapcsán elmondandó parlamenti felszólalására. Streliczky, akinek egyáltalán nem volt inyére a nyílt politikai konfrontáció, bizonyára megkönnyebbült, hogy az egyre feszültebb szkupstinai és általános belpolitikai hangulat miatt felszólalására már nem kerülhetett sor, a király csakhamar feloszlatta a parlamentet.

A községi választásokra a Vajdaságban először (a Szerémséget kivéve) 1927. november 6-án került sor, annak ellenére, mint már utaltam rá, hogy az ország többi részén korábban már megtartották az ilyen választásokat. A választásokig a kormány a pártokkal történt

egyezkedés útján töltötte be a városi, községi képviselő-testületi helyeket, ennek alapján nevezték ki a tanácsnokokat, jegyzőket, aljegyzőket stb. A gyakori kormánycsere így azt eredményezte, hogy volt olyan község, amely egyszerre több leváltott jegyző nyugdíját is fizette, előfordult, hogy egyszerre hatét is.³⁶ A községi választások még inkább tükrözték azt a tartományi, de parlamenti választásokon is tapasztalt tendenciát, hogy előretörték a regionális, nemzeti programmal fellépő pártok a Délvidéken, a községi választásokon 532 helyet sikerült megszerezni a Magyar Párt jelöltjeinek, az esetek jelentős részében önálló listával, illetve a helyi viszonyokat tükröző választási koalíciókkal. A községi választásokra vonatkozóan sajnos pontosabb adatok nem állnak rendelkezésre. Szabadkán a száztagú képviselő-testületbe 14 magyar párti képviselő jutott be, Csantavér, Horgos, Ada, Mohol községi elöljárósága pedig tiszta magyar lett, Zenta képviselő-testületének nyolcvan tagjából 55 magyar párti volt. A radikálisok ezt úgy értelmezték, hogy a Vajdaság „elvesztette nemzeti karakterét, és a kisebbségek uralma alá került”.³⁷

A szerteágazó helyi feladatok mellett a Magyar Párt városi, községi képviselői a magyar nyelv képviselőtestületi használatának elismertetéséért küzdöttek Jogi garanciákat azonban erre nézve nem sikerült kialakítani, mivel, mint Szabadka példája is bizonyítja, a képviselő-testület az alkotmány harmadik cikkelyére hivatkozva ezt visszautasította. Ez a cikkely ugyanis kategorikusan kimondta, hogy a királyság „hivatalos nyelve a szerbhorvát”. Politikai alkuk révén azonban több helyen, így Szabadkán is használhatták felszólalásaik alkalmával a magyar nyelvet a párt képviselői.

A magyarság politikai lehetőségeinek alakulása a királyi diktatúra után, 1929-1941

A királyi diktatúra proklamálása az ország valamennyi politikai pártjának betiltását jelentette, így feloszlatták a Magyar Pártot is. Véget ért a magyarság számára is egy korszak, amikor úgy tűnt, hogy politikai alkukkal, a szláv pártok ellentéteit jól-rosszul kihasználva, az alkotmány és a parlamentarizmus játékszabályait betartva lehet elérni némi eredményt a magyarság érdekében. Azonban nem pusztán a politikai játéktér végletes leszűkítéséről volt szó. A diktatúra megsemmisítette a Magyar Párt nehezen elért eddigi eredményeit is. Nemcsak a parlamenti politizálás lehetőségének vetett véget, de a tartományi, községi választásokon elért sikereket is semmissé tette. A rezsimváltás a választott közép- és alsó fokú közigazgatási tisztviselők teljes cseréjét jelentette.³⁸ Feloszlatták a tartományi gyűléseket, a polgármestereket katonai biztosokkal váltották fel, megszüntették a választott községi testületeket, és az egyesülési jog felfüggesztésével lehetetlenné tették a kulturális egyesületek működését. A cenzúra bevezetése a magyar lapokat is sújtotta. A diktatúra, mint ismeretes, nem kisebbségellenességből fakadt, hanem a szerb-horvát ellentétek megszüntetésének szándékából született meg. Kezdetben, paradox módon, a jugoszláviai közvélemény jelentős része, köztük a magyarság vezetői is, megkönnyebbüléssel fogadták.

A Magyar Párt vezető garnitúrája a diktatúra első éveiben kényszerű politikai visszavonultságban élt. Kezdetben azért, mert az új politikai rezsim a rendszer logikájából fakadóan meg sem kísérelte a kisebbséggel való politikai párbeszédet, később pedig azért, mert Belgrád új arcokat keresett politikájához. Az egységes *jugoszláv nemzet* kialakításának bővületében élt, amelyet a szemben álló délszláv „törzsekből” kovácsolt volna össze, mesterségesen, kizárólag politikai, hatalmi eszközökkel. Ebben az elképzelésben a kisebbségek önálló pártjainak nem jutott szerep.

A diktatúra a maga emberét a magyarság körében dr. Szántó Gábor szabadkai orvos személyében találta meg, akinek feladata az volt, hogy gyakori hűségnyilatkozatok közepette beteretlje a magyarokat a jugoszlavizmus zászlaja alá, a Jugoszláv Nemzeti Pártba (*Jugoslovenska nacionalna stranka*). Ezt a pártot 1931 decemberében, az úgynevezett oktrojált alkotmány bevezetése után alakították meg. Az alkotmány tiltotta faji vagy vallási

alapú egyesületek, pártok létrehozását. Az álpármentarizmus időszakában a rendszer kisebbségpolitikája arra alapozódott, hogy a hűséget és lojalitást egy-egy kiválasztott s az adott kisebbség vezetőjének kikiáltott személyen keresztül a népcsoport a hatalom kegyeként apró, de annál nagyobb propagandával kísért gesztusokat kap, mintegy demonstrálva a rendszer szilárdságát, az ország egységét. Politikai szolgálataiért Szántó az 1931. november 1-jén megtartott „választásokon” képviselői mandátumhoz jutott,

s egyetlen magyarként bejutott az immár kétkamarás szkupstina képviselőházába.³⁹ Az új képviselőház általában is alaposan kicserélődött, 305 tagja közül korábban mindössze 98 volt képviselő.⁴⁰

A diktatúra kormányai a nagy gazdasági válság időszakában, az országos válságkezelő stratégia részeként, a magyar parasztság adósságaira is moratóriumot hirdettek, kilátásba helyezték az agrárreform magyarokra történő kiterjesztését, és magyar tanítóképző felállítását ígérték. S amit a Magyar Párt képviselőinek korábban nem sikerült elérni: Szántó nem sokkal megválasztása után felszólalási lehetőséget kapott a képviselőházban, ahol a tanítóképző és az agrárreform ügyét sürgette - A magyarság „hűségmozgalmát” Belgrád a báni közigazgatás⁴¹ közép- és alsó szintű hivatalaiba történő kinevezésekkel jutalmazta. Eközben a politikától kényszerből visszavonult régi magyar párti politikusok - akikkel Budapest változatlanul fenntartotta kapcsolatait - a hol engedélyezett, hol betiltott kulturális egyesületekben folytatták munkájukat, állandó házkutatások, rendőri zaklatások közepette. A már-már rituálissá vált államellenesség, irredentizmus vádja a marseille-i merénylet időszakában felerősödött, és ismét tömegesen (2700 fő) utasították ki a magyar állampolgárságú magyarokat Jugoszláviából, elsősorban a merénylet kapcsán Magyarország ellen indított népszövetségi eljárás időszakában, azaz 1934 októbere és decembere között.⁴² Jugoszláv adatok szerint ekkor még 21 316 a magyar állam javára optált élt az országban.⁴³

A diktatúra lazulásával párhuzamosan, az egyre feszültebb kül- és belpolitikai helyzetben, nem függetlenül a 30-as évek második felétől kibontakozó magyar jugoszláv közeledéstől, a jugoszláv kormány számára egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy Szántó „a közéleti szereplés könnyű fajsúlyú” csoportjához tartozik. Tisztában voltak azzal is, hogy Szántó tevékenységét a magyar kormány ellenérzéssel figyeli.⁴⁴

1937. április 28-án, a vajdasági községi választások után Stojadinović miniszterelnök fogadta Várady Imrét, Streliczky Dénest és Deák Leót, a betiltott Magyar Párt régi vezetőit. A megbeszélés középpontjában a régi garnitúra ismételt politikai szereplésének mikéntje, a választásokon történő együttműködés, illetve az ennek fejében nyújtandó ellenszolgáltatások álltak. Váradyék célja a Magyar Párt működésének felelevenítése volt, a miniszterelnök azonban erről hallani sem akart. A kormánypárt a jövőre választásokon történő támogatás fejében ígéretet tett a névelemzés eltörlésére, újabb kulturális egyesületek engedélyezésére, a magyar tanítók magyar vidékre történő visszahelyezésére, valamint a belgrádi magyar tanítóképző évek óta húzódó ügyének rendezésére. Ezúttal nem csak ígérek hangzottak el. Stojadinović toleranciája mögött elsősorban az húzódott meg, hogy Belgrád aggodalommal szemlélte Nagy Iván föderalista mozgalmát, aki nyíltan együttműködött az Egyesült Ellenzékkel. Félő volt, hogy a magyarságon belül felülkerekedik az ellenzéki, zágrábi mozgalom a régi, Belgráddal konszenzust kereső csoporttal szemben. Tudtak arról is, hogy Nagy Iván és Váradyék között tárgyalások folynak az ellentétek elsimításáról. Mint Svetislav Rajić dunai bán írta 1938. június 4-én Milan Stojadinović miniszterelnöknek: a magyarok egységfrontja azt jelentené, hogy rögtön „maximális nemzetiségi jogokat, majd azután autonómiát követelnének, a horvátok mintájára.”⁴⁵ Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Jugoszlávia aggodalommal figyelte Csehszlovákia sorsát, majd Magyarország területgyarapodását. E megváltozott nemzetközi helyzetben, valamint a centralizmus belső ellenfeleinek megerősödésével párhuzamosan nőtt Belgrád magyarokkal kapcsolatos tárgyalási szándéka is. Az időközben Magyarország és a kisantant között megkezdődött

tárgyalásokon Belgrád 1938 augusztusában kitért ugyan egy, a két ország között kötendő kisebbségi szerződés elől, de jó szándékát bizonyítandó, ígéretet tett egy szenátori és két „lehetséges” és egy „biztos” képviselői mandátumra. A magyarok fő követeléséről azonban, a Magyar Párt engedélyezéséről hallani sem akart.⁴⁶ Az 1938. december 11-i választásokon a jugoszláv kormány úgy döntött, hogy ejti a magyar kormányt és a délvidéki magyarság mindkét politikai szárnyát irritáló Szántó-féle „hűségmozgalmat”, de csak egy helyet biztosít a magyaroknak a kormánypárt listáján, jelöltje pedig az eddig semmilyen irányban el nem kötelezett Fodor Gellért horgosi községi elnök lett. 1939 januárjában a régi, tapasztalt, mindvégig belgrádi orientációjú bánáti magyar politikust, Várady Imrét szenátorrá nevezték ki. 1938 decemberében voltak az utolsó parlamenti választások a királyi Jugoszláviában. Az eredmények a centralizmus ellenfeleinek megerősödéséről tanúskodtak. A Stojadinović vezette Jugoszláv Radikális Közösség (Jugoslovenska radikalna zajednica) 54,01 százalékot szerzett, az Egyesült Ellenzék pedig, amelynek élén Vladko Maček állt, a szavazatok 44,9 százalékát kapta. A harmadik induló párt, a Dimitrije Ljotić által alapított szélsőséges nacionalista Jugoszláv Nemzeti Mozgalom (Zbor) volt, amelynek mindössze a szavazatok egy százaléka jutott. A szavazatok sajátos megoszlása miatt azonban a parlament összetétele nem tükrözte a választás eredményét, a kormánypárt 306, az ellenzék pedig mindössze 67 mandátummal rendelkezett.⁴⁷

Pár nappal megválasztása után Fodor Gellért szükségét érezte felkeresni Bessenyei György belgrádi magyar követet. A találkozáson kifejtette, hogy csak a magyarbarát hírében álló Svetozar Stanković földművelésügyi miniszter⁴⁸ unszolására vállalta el a jelölést, de már akkor közölte a miniszterrel, hogy „ne gondolja róla, hogy egy második Szántó Gábor szerepére vállalkozik, hanem becsülettel szándékozik a magyar kisebbség érdekében dolgozni.”⁴⁹ Mivel a jugoszláv kormány ilyen szűkkeblűnek bizonyult a mandátumok felajánlásában, s mereven elzárkózott a Magyar Párt engedélyezése elől, Budapestről nem intették le Nagy Iván zágrábi tevékenységét. Egyébként is úgy vélték, hogy Nagy ellenzéki listán történő indulását „minden más szemponttól eltekintve a múltban alkalmazott »két vasat tartani a tűzben« elvre való figyelemmel sem lenne célszerű megakadályozni”.⁵⁰ A „két vasat tartani a tűzben” politikája valóban nem volt új elem a magyar kormányok Jugoszláviával kapcsolatos politikájában. Kezdetől fogva a diplomáciai párbeszéd hol gyengébb, hol erőteljesebb szándéka mellett óvatosan, titokban kapcsolatot tartottak fenn az ország centralista egységével szemben álló politikai erőkkel, köztük a horvát szeparatistákkal is.⁵¹ A magyarok két pártra szakadása, a zágrábi és belgrádi orientáció szembenállása ugyanakkor nem volt inyenkre, és azt szorgalmazták, hogy teremtsék meg az egységet. Nagy Iván esetleges politikai dominanciáját ekkor még nem tartották időszerűnek. 1939 nyarán a vitás kérdések tisztázása érdekében a két irányzat között tárgyalások kezdődtek, egyeztető bizottságot hoztak létre. Döntésük értelmében mindkét csoportosulás megtarthatta politikai orientációját, kapcsolatait, az egyeztető hatos bizottság pedig kifelé demonstrálta a magyarság egységét. Jugoszlávia fennállásáig ez a paktum határozta meg a két irányzat egymáshoz való viszonyát, amit mind Budapest, mind pedig Belgrád tudomásul vett.

A szerb-horvát ellentétek legalábbis átmeneti rendezése, az 1938. augusztus 23-án megkötött úgynevezett Cvetković-Maček-egyezmény a magyarság számára is kedvező légkört teremtett. Az egységes, centralista rendszer „dualista” irányba történő elmozdulása jelentősen fellazította azt a több mint két évtizedes hatalmi nyomást, amely pillanatnyi politikai érdekek alapján, adományként adagolta a kisebbségi jogokat. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a területgyarapodások megváltoztatták az anyaország közép-európai súlyát, Jugoszlávia pedig a megváltozott európai helyzetben, de különösen a háború kitörését követő időszakban veszélyeztetve látta területi integritását. A magyar jugoszláv barátsági szerződés aláírását megelőző tárgyalásokon, ha nem is komoly formában, felmerült bizonyos területek (a zentai és topolyai járás) esetleges átadásának, valamint a lakosságcserenek a

gondolata is.⁵² Mint ismeretes, a barátsági szerződés 1940. december 12-én történt aláírását a magyar kormány sem kötötte össze a magyar kisebbség problémáinak orvoslásával. A ratifikálás után azonban Teleki miniszterelnök, Bárdossy külügyminiszter és Cincar-Marković külügyminiszter abban állapodtak meg, hogy a két kormány szakértőiből bizottságot hoznak létre, amely a két ország történetében először, áttekinti a magyarországi délszlávok és a jugoszláviai magyarok sérelmeit. E tárgyalások során vetődött fel először tudományos és irodalmi intézet kölcsönös létrehozásának gondolata is.⁵³ A magyar-jugoszláv kulturális kapcsolatok 1937-ig gyakorlatilag a nullával voltak egyenlők, némi javulás csak ezután következett be.

E folyamatok eredményeként és részeként 1940. január 31-én Cvetković miniszterelnök fogadta a Várady, Streliczky és Deák vezette magyar küldöttséget. Tárgyalásaik során a következőkben állapodtak meg: bár önálló politikai párt létrehozását továbbra sem engedélyezik, a Radikális Párton belül létrehoznak egy magyar tagozatot. Ennek érdekében politikai gyűlések tartása elé nem emelnek akadályt. A kormány záros határidőn belül jóváhagyja a magyar közművelődési egyesületek alapszabályait a névelemzés helyett a jövőben a szülők dönthetnek a gyermek iskoláztatási nyelvének kérdésében. A kormány gondoskodni fog a magyar tannyelvű iskolák magyar tanerőkkel történő ellátásáról, és felszámolja a komoly gondokat előidéző határ menti ingatlanforgalom korlátozását is. Váradyék ígéretet kaptak arra is, hogy a kormány biztosítani fogja a magyarság *arányos* képviselőit a hivatalokban.⁵⁴

Ebben, a minden korlátja ellenére is a korábbinál toleránsabb légkörben került sor a régi egyesületek tevékenységének felelevenítésére. Újra megnyithatta kapuit a nagy múltú szabadkai Népkör (Magyar Olvasókör) és a csaknem hatvanesztendős Bánáti Magyar Közművelődési Közösség. 1940. február 3-án megalakult a Zágrábi Magyar Közművelődési Közösség, amelynek elődje a Vojvodina nevű katolikus magyar diákegylet volt. 1941. január 30-án pedig teljesült a délvidéki magyarság régóta dédelgetett álma, engedélyezték a jugoszláviai magyarok *egységes* kulturális szervezetét, a Jugoszláviai Magyar Közművelődési Szövetséget. Korábban, a 20-as évek végén - beleértve a katolikus, református szervezeteket, a gazda- és olvasóköröket, segélyegyleteket, sportköröket, tűzoltóegyesületeket, nőegyleteket stb. - jugoszláv kimutatás szerint a magyarságnak 83 egyesülete volt.⁵⁵ Itt említjük meg, hogy közvetlenül a szerb csapatok bevonulása után betiltották a magyar színházat, amelyet a szabadkai Népkör és a bánáti Közművelődési Egyesület keretei között működő amatőr csoportok, majd pedig a szabadkai Műpártolók Köre igyekezett pótolni. Az amatőröket egy-egy Magyarországról vagy éppen Erdélyből érkező színigazgató segítette. Közülük elsősorban Nádasy József, a Pécsi Nemzeti Színház igazgatója, egykori szabadkai színigazgató és az erdélyi Ungvári Miklós neve érdemel említést. Míg Csehszlovákiában a 20-as évek elején három, Erdélyben pedig 11 magyar társulat működött,⁵⁶ Jugoszláviában két évtizedig elutasították az önálló magyar színház engedélyezését, mivel ebben is az irredentizmus veszélyét látták.

A belügyminisztérium 1938. szeptember 23-án Svetislav Rajić dunai bánhoz intézett átiratában a hatalomra általában jellemző érveléssel javasolta a hivatásos magyar színház működését. A belügyminisztérium szerint a kormánynak „saját, jól felfogott érdeke miatt” kellene a színház működését engedélyezni, mivel ma a Vajdaságban 200 magyar amatőr társulat működik, s „ezekben az egyesületekben a magyar demokratizmus fejlődik”. A „félíg írástudó” fiatalok, akik csupán néhány száz szót ismernek magyarul, „ezekben a társulatokban megtanulják a *magyar irodalmi nyelvet*”, hiszen, folytatódik az érvelés, ezek a társulatok „a magyar kultúra, létezés és aktivitás fénysugarai, s ki tudja, mi történik ott az amatőr előadások után”. Tehát, „engedélyezni kell a hivatásos színház működését, de be kell tiltani az amatőr egyesületeket. [...] Így megszabadulunk mintegy 200 aktív magyar nemzeti és kulturális munkástól, eloltjuk ezt a 200 fénysugarat, amely mind a magyar eget világítja

be, az aktív fiatalok helyébe olyan közönséget teremtenénk, amely csak hallgat, azaz egy passzív tömeget.”⁵⁷ Több sikertelen kísérlet után, amelyet a magyar kormány anyagilag támogatott, végül is 1940 januárjában Belgrádban alakult meg az első hivatásos magyar színtársulat, egy Mihajlo Mangler nevű orosz emigráns koncessziója alapján, s az Orosz Otthonban működött. Vezetője, Vincze Mihály Magyarországról települt át Jugoszláviába. Tagjai között vajdasági amatőrök is voltak, de a színészek többsége Magyarországról érkezett.⁵⁸ Rövid fennállása alatt sem működhetett zavartalanul, előadásait többször betiltották. Egy alkalommal például azért, mert tagjai kapcsolatban álltak a belgrádi magyar egyetemisták Bolyai Farkas Egyesületével, ahol a betiltó rendelkezés szövege szerint „a jugoszláv állam ellen titkos információs szolgálatot végző személyek is megfordulnak”.⁵⁹

*

A jugoszláviai magyar kisebbség a két világháború között olyan kényszerpályán mozgott, amelyet önerejéből nem tudott megváltoztatni. Azt világosan felismerte, hogy valamilyen formában be kell kapcsolódnia az új állam politikai életébe. Annál is inkább, mert az új állam új politikai elitje az élet minden területét átpolitizálta. Mint láttuk, komoly belső vitákat váltott ki a hogyan kérdése. Végül a politikai és nem a kizárólagos kulturális szervezkedés irányába történő elmozdulás mellett döntöttek, amelyben fontos szerepet játszottak a magyar kormány erőteljes nyomása, illetve az ország politikai és pártviszonyairól szerzett tapasztalatok. Hosszú ideig szóba sem került mint szövetséges sem Zágráb, kezdetben kemény ellenzékiisége miatt, sem Radić a magyar vezető elittől távol álló sajátos, paraszti demokratizmusa, a külfölddel, sőt Moszkvával folytatott kacérkodása miatt. A demokraták nevéhez túlságosan is kötődött az iskolák államosítása, a magyar iskolahálózat lerombolása, a névelemzés. A radikálisoktól, lévén tartósan kormányzópárt, mégiscsak többet lehetett remélni. Ígéretésben, mint láttuk, nem is volt hiány. Az erős parlamenti képvisellel rendelkező Német Párttal történő együttműködést talán főként Belgrád ügyes taktikázása akadályozta, hiszen a kormányok- éppen ezt az összefogást megghiúsítandó - érzékelhetően toleránsabbak voltak a németekkel. Persze azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a hetvenezres szlovéniai németiséget nem számítva a bánáti németek százezrei nem anyaországuk határai mentén éltek, mint a magyarok, s hogy a Délvidék a magyar államtól került át Jugoszláviához. Az új állam itt a régi magyar állameszmével ütközött. Ezért, ha nem is azonos hangsúllyal, de a hatalom ebben az ötszázézes magyar népességben mindvégig valóságosan vagy potenciálisan kifelé húzó erőt látott. Arra is utalnunk kell, hogy a magyarok több mint 500 ezres létszámuk ellenére sem képezték olyan súlyt Jugoszláviában, hogy komoly alkudozásokra kényszerítsék a hatalmat, mint tették a horvátok. Ezért mindvégig sikerrel működött a kormánynak az a magyarokkal kapcsolatos politikája, amely napi, rövid távú érdekeknek s a szerb-horvát ellentétnek alárendelve kezelte a kisebbségi kérdést. Helyzetüket, lehetőségeiket negatívan befolyásolta a történelmileg kialakult lokális tudat hiánya: a vajdasági összefogás és autonómia mindmáig homályos körvonalai ekkor éppen csak formálódtak. A jobb, hatékonyabb lehetőségek felismerése, a szélesebb társadalmi kommunikáció előtt kezdetben komoly nyelvi akadályok is tornyosultak.

Az igaz, hogy Magyarország a két világháború között soha nem adta fel a revízió reményét, de Jugoszlávia eleve revizionistának tartotta nemcsak a magyar kormányokat, de kollektíve az egész délvidéki magyarságot is. Belgrád politikáját alapvetően ez határozta meg, a magyarság szűk érdekérvényesítő lehetőségeit is alapvetően ezek a koordináták jelölték ki. Mindez a friss, kombattáns, összállami, jugoszláv mezbe öltöztetett szerb nacionalizmus formájában jelent meg, de komolyan megéreztek a két szláv nacionalizmus, a szerb és a horvát összecsapásait is. Hiányoztak a magyarság nagy formátumú vezető

egyéniségei is, ők maguk is elismerték, gyakran kicsinyes viták, személyes torzalkodások, bátortalanág szűkítette tovább egyébként is keskeny mozgásterüket.

A Magyar Párt megkísérelte a szinte lehetlent: egy pártba, alapvetően a kisebbségi sérelmek nyomvonalán tömöríteni a sokféle társadalmi, gazdasági kötődésű, érdekű magyar társadalmat.

Nehéz, de szükségtelen is egyértelműen a siker vagy sikertelenség kategóriájával jellemezni a párt tevékenységét. Inkább arra utalnánk, hogy mégiscsak sikerült tenniök a magyarság állampolgári jogaiknak érvényesítéséért akkor, amikor felvették a magyar választókat a névjegyzékre. Sikertelen próbálkozásaik közé tartozik ugyanakkor az említett okok miatt a magyarság gazdasági szövetkezeteinek megszervezése. Az iskolahálózat lerombolását nem sikerült, nem sikerülhetett megakadályozniok, e téren végzett munkájuk mégsem bizonyult egészen hatástalannak. Kétségtelen az is, hogy az agrárreform igazságtalanságait hangosabban tették szóvá a magyar nagybirtokosok vonatkozásában, mint a reformból kismimmizett törpebirtokosok és földnélküliek esetében, s igaz az is, hogy általában sem találtak utat a magyarság szegény rétegei felé.

A szociális kérdéseket felvállaló baloldali, októbrista emigrációt a magyar párti vezetők szemében nemcsak politikai nézeteik, baranyai szerepvállalásuk diszkredikálta, de eleve gyanússá tette őket, hogy akarva-akaratlanul is Belgrád eszközei voltak. Gyenge és bátortalan parlamenti tevékenységük ellenére kétségtelen, hogy a legkeményebb szerb-horvát összecsapások idején kerültek be a parlamentbe. A közép- és alsó fokú közigazgatásban végzett munkájuk sokkal sikeresebbnek tűnik. Kulturális szervezeteiket a legnagyobb repressziók idején is meg tudták őrizni, ezek mindvégig a magyar kultúra, nyelv fennmaradásának és fejlesztésének színterei maradtak. A királyi diktatúra utáni kényszerhelyzetben a magyarság régi vezetői jó érzékkel összpontosították figyelmüket a kulturális tevékenységre, a „hűségmozgalom” nem hozta meg a jugoszláv kormány által elvárt eredményeket.

Talán arra is érdemes emlékeztetnünk lehetőségeik és korlátaik számbavételekor, hogy a délvidéki magyarság „társadalmi kondíciói” sem mondhatók éppen szerencsésnek. Egyébként is gyenge középosztályuk túlságosan is az államhoz kötődött korábban (köztisztviselők, földbirtokosok, ügyvédek), az impériumváltás ezért hangsúlyosan kiszolgáltatottá tette ezt a réteget az új hatalommal szemben. Talán nem tévedünk nagyot, ha azt mondjuk, hogy a kormányzó radikálisokkal, illetve a mindenkori hatalommal mutatott tartós együttműködési készségük jórészt ezzel magyarázható.

Magyarország kisebbségtámogató lehetőségei, különösen a 20-as években, meglehetősen csekélyek, és elsősorban a titkos anyagi és tanácsadói szerepkörre korlátozódnak. Ennek oka a két kormány közötti rossz viszony, a diplomáciai párbeszéd hiánya, valamint Magyarország külső és belső konszolidációs törekvése. Egyéb támasz híján ugyanakkor ez a támogatás, különösen a kisebbségi lét kezdeti, legnehezebb szakaszában, életmentő. A két ország területén élő délszláv és magyar kisebbség létszámának jelentős különbsége miatt Jugoszláviának nem kellett attól tartania, hogy Magyarország komoly ellenlépésekkel válaszol a magyarokat ért sérelmekre, ami mindig is gyengítette az anyaország fellépéseinek súlyát. Pedig Belgrád szinte reflexszerűen a délvidéki magyarokon torolta meg a királypuccsokat, Radić külpolitikai kapcsolatkereséseit, Moszkvával való kokettálását, Jankapusztát, a frankhamisítást, Marseille-t stb. Azon lehet meditatálni, hogy a magyar párti vezetők mennyire becsülték túl az alkotmány adta lehetőségeket, az azonban bizonyos, hogy mindenféle kisebbségi szervezkedés előfeltétele az államhűség és az alkotmányos keretek szigorú betartása s az államhűség túlságosan is gyakran megkövetelt kinyilvánítása volt. A hatalommal való tartós együttműködés ellen szólt ugyanakkor annak nacionalista arroganciája, gátlástalan, szűk politikai érdekei, amelynek valódi konzekvenciáival soha nem mertek igazán szembenézni.

Paradox módon az első világháború utáni európai rend felbomlása, Magyarország közép-európai helyzetének megváltozása, Jugoszlávia külpolitikai veszélyérzetének felerősödése, belső, centralista egységének felbomlása hozta meg a magyarok számára a nemzetiségi lét megőrzésének táguló lehetőségét. Ez egyrészt az anyaország kisebbségvédelmi politikájának felerősödésében és Belgrád fokozódó toleranciájában nyilvánult meg. Azonban még a két ország közötti legjobb viszony idején, a magyar jugoszláv örök barátsági szerződés megkötésekor sem sikerült Belgráddal elfogadtatni a kétoldalú, kisebbségekre vonatkozó szerződés gondolatát. A háború árnyéka és a revízió közelsége zárta keretek közé ezt az utolsó, rövid korszakot.

JEGYZETEK

- 1 Dušan Lukač: *Radnički pokret u Jugoslaviji i nacionalno pitanje 1918-1942*. Beograd 1972. 19-280. A. Sajti Enikő: Útkeresés. Jugoszlávia Kommunista Pártja nemzetiségpolitikai koncepciójának formálódása az 1920-as években. *Századok* 1979. 3. 375-420.
- 2 Csuka János: *A délvidéki magyarság története 1918-1941*. Budapest, Püski 1995. 47-48. A polgári politikai pártok korábbi működésére: Arpad Lebl: *Gradjanske političke stranke u Vojvodini 1887-1914*. Novi Sad 1979.
- 3 Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL) K-64 Küm. res. pol. 1925-16-260.
- 4 MOL K-64 Küm. res. pol. 1925-16-432.; A. Sajti Enikő: A jugoszláviai Magyar Párt megalakulása és részvétele az 1925-ös választásokon. In.: *Nemzettudat, jugoszlávizmus, magyarság*. Szeged 1991. 91-92.
- 5 Hory András: *Bukaresttől Varsóig*. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta, magyarázó jegyzettel ellátta Pritz Pál. Budapest, Gondolat 1987. 184.
- 6 A kérdésre és különösen a Társadalmi Egyesületek Szövetsége Központjának erdélyi tevékenységére bővebben lásd Bárdi Nándor: A Keleti Akció. *Regio* 1995. 3. 89-134. Ugyanez a tanulmánya megjelent a *Magyarságkutatás 1995-96*. címe kötetben is. Szerkesztette Diószegi László. Budapest 1996. 143-190. A szervezet Magyar Országos Levéltárban lévő iratanyagára Bárdi Nándor hívta fel a figyelmet, amiért ezúton is köszönetet mondok.
- 7 MOL K-27 *Minisztertanácsi jegyzőkönyvek*. 1921. augusztus 21. jgyk.; MOL K-437 Társadalmi Egyesületek Szövetsége Központjának iratai (továbbiakban TESzK) 1921-10-7.
- 8 *Jelentés a Délvidéki Otthon öt éves működéséről*. Készítette dr. Fall Endre igazgató, a DO főtitkára. Budapest 1926. 6. 29-30.
- 9 A szlávóniai és boszniai magyarság támogatására bővebben lásd Bernies Ferenc: *A Julián akció*. Egy „magyarságmentő egyesület” tevékenysége Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában és a jelen 1904-1992. Pécs, Pannónia Könyvek 1994.
- 10 MOL K-437 TESzK 1921/22-11-sz.n.; 1922-10-570.; 1922-1930-10(8) III. 1929-9. Vegyes sz.n. A TESzK költségvetésére, annak megosztására lásd még Bárdi Nándor *Regióban* megjelent már idézett tanulmányát 114-123.
- 11 MOL K-28 ME Kisebbségi Osztály, 1926-R-85.; *Zastava* 1922. április 23.
- 12 *Hírlap* 1922. február 22.
- 13 *A Jugoszláviai Magyar Párt memoranduma Pašičhoz*. Az elszakított Délvidék sorsa III. Budapest, Szent Gellért Társaság Irodalmi Egyesülete 1922.
- 14 *Hírlap* 1922. március 31.; MOL K-28 ME Kisebbségi Osztály 1926-R-85.
- 15 Uo.
- 16 MOL K-26 ME 1921 XXXVIII-3581.; Bárdi Nándor i. m. 97.
- 17 *Hírlap* 1923. szeptember 1.; MOL K-6 ME 1922-LI-94. biz. A jugoszláv kormány 1922 októberében javasolta a magyar kormánynak, hogy a Csehszlovákiával és Romániával kötött fogolycsere-egyezmény mintájára kössenek egyezményt a politikai foglyok cseréjére. Uo. 8764.
- 18 *Hírlap* 1922. szeptember 19.; Šandor Mesaroš: *Položaj madjara u Vojvodini 1918-1929*. Novi Sad 1981. i. m. 155-157.; A. Sajti Enikő i. m. 93-94.; Csuka János i. m. 66-70.
- 19 *Hírlap* 1922. szeptember 19.
- 20 MOL K-64 Küm. res. pol. 1925-16-60.; *Bácsmegyei Napló*, 1925. február 9. A kérdést bővebben tárgyalja A. Sajti Enikő i. m. 88-101.
- 21 *Jugoszlávia 1918-1942*. Dokumentumok Válogatta, sajtó alá rendezte, a lábjegyzeteket készítette és a fordítást ellenőrizte A. Sajti Enikő. Szeged, Társadalomtudományi Kör 1989. 113. Belgrádban például egy képviselő megválasztásához 2732 szavazat kellett, Zágrábban már 4954, a Szerémségben pedig 5791. Ezért volt lehetséges, hogy a radikálisok ekkor 142 mandátumot szerezzenek, a Horvát Köztársasági Parasztpárt pedig mindössze 67-et.

- 22 A hatalom választási visszaélései, atrocitásai nem csak a kisebbségi pártokat érintették. A helyi hatóságok országszerte olyan utasítást kaptak, hogy zavarják meg és tegyék lehetetlenné az ellenzéki politikai pártok választási propagandáját, gyűléseit. Kisköszegen az MP két prominens politikusának, Palásthy Ödönnek és Wámoscher Ervinnek a kocsiját kifosztották, a sofőrt megverték, majd leütötték, súlyosan inzultálták a párt helyi exponensét is. MOL K-8 ME Kisebbségi Osztály 1925-R-105.
- 23 Országosan a radikálisok győztek, az 1094 mandátumból 416-ot szereztek meg, Radicék 255-öt, a demokraták 141-t, az Önálló Demokraták pedig 94-t. A Német Párt 19 mandátumhoz jutott. Živko Avramovski: *Britanci o KraljeviniJ ugoslaviji*. Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921-1938. Knj. 1. (1921-1930). Arhiv Jugoslavije. Zagreb, Globus 1986. 1927. évi jelentés. 464.
- 24 MOL K-64 Küm. res. pol. 1925-16-128.; K-28 ME Kisebbségi Osztály 1927R-63.
- 25 MOL K-64 Küm. res. pol. 1927-16-34.
- 26 MOL K-64 Küm. res. pol. 1926-16-603.; 604.; 1927-16-270.
- 27 MOL K-64 Küm. res. pol. 1928-16-38.; Csuka János i. m. 336. Az 1927-es parlamenti választások során a radikálisok igen éles belső vitáik miatt jelentős számú szavazatot veszítettek (31,9 százalék, 112 mandátum), visszaesett a Horvát Parasztpártra leadott szavazatok aránya is (15,8 százalék, 61 mandátum), a demokraták viszont, a pártkettészakadása ellenére is, növelni tudták szavazataik számát (16,4 százalék, 61 mandátum). A korszak belpolitikai viszonyaira, Pribičević tevékenységére és a parasztpárti-demokratapárti koalícióra: dr. Hrvoje Marković: *Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska shanka do šestojanuarske diktature*. Zagreb 1972.; Ljubo Boban: *Svetozar Pribičević u opoziciji 1928-1936*. Zagreb 1973.
- 28 *Vreme* 1927. március 30.
- 29 MOL K-64 Küm. res. pol. 1928-16-73.
- 30 MOL K-64 Küm. res. pol. 1928-16-520.
- 31 A magyar jugoszláv tárgyalásokra lásd Ádám Magda: *A Kisantant és Európa 1920-1929*. Budapest, Akadémiai Kiadó 1989. 238-247.
- 32 MOL K-64 Küm. res. pol. 1927-16-500.; 508.; 516.
- 33 Uo. 551.; 557.
- 34 Ádám Magda i. m. 246-247.
- 35 MOL K-64 Küm. res. pol. 1928-16. 602.; 642.; 654.
- 36 Csuka János i. m. 298.
- 37 MOL K-63 Küm. pol. 1928-16/1 2261.; Csuka János i. m. 325.
- 38 1931-ben bocsátották el az utolsó magyar jegyzőt.
- 39 Arhiv Vojvodine (továbbiakban AV) F. 126. Banska uprava Dunavske banovine. Kabinet bana, poverljivi broj 163., 199., 223/1933.
- 40 Branko Petranović-Momčilo Zečević: *Jugoslavija 1918-1984*. Zbirka dokumenata. Izdavačka radna organizacija „Rad”. Beograd 1985. 273.
- 41 Az országot 1929 májusában kilenc bánagra osztották, a Vajdaság a Dunai bánág része lett, Újvidék központtal. Belgrád egyik bánágnak sem lett központja. Egyúttal megszüntették az ország 33 tartományát. Ugyanekkor változtatták át az SzHSz Királyság elnevezést Jugoszláviára.
- 42 AV F. 126. Banska uprava Dunavske banovine. Kabinet bana, poverljivi broj 372., 376/1933.; Šandor Mesaroš: *Madjari u Vojvodini 1929-1941*. Novi Sad 1989. 108-109.; *Vuk Vinaver: Jugoslavija i Madjarska 1933-2942*. Beograd 1976. 83-91. Ormos Mária: *Merénylet Marseille-ben*. Budapest 1984. 165-200.
- 43 Šandor Mesaroš i. m. 108.
- 44 MOL K-28 ME Kisebbségi Osztály 1933-R-1100.
- 45 AV F. 126. pov. br. 108/1938.
- 46 MOL K-64 Küm. res. pol. 1938-16-900.
- 47 Jugoszlávia 1918-41. 224.
- 48 A harmincas évek második felében a magyar kisebbség ügyeinek gondozását egy-egy hivatalban lévő, magyarul is tudó miniszterre bízta a kormányon belül. Svetozar Stanković a Délvidék 1941-es visszacsatolása után a terület pacifikálása és az 1942-es razzia miatti rendkívül feszült viszony időszakában magánemberként sokat tett a magyar-szerb viszony enyhítéséért. A. Sajti Enikő: *Délvidék 1941-1944*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó 1987. 74-76.
- 49 MOL K-64 Küm. res. pol. 1939-161.; 83.
- 50 Uo. 1939-16-929.
- 51 Ormos Mária i. m. 50-52.; 55-61.; 7135. Bogdan Krizman: *Pavelić i ustaše*. Zagreb, Globus 1978. 83-107.
- 52 MOL K-64 Küm. res. pol. 1940-16-722.; 754.
- 53 Uo. 1941-16-85.
- 54 MOL K-609 VII. 8. 4. d.; *Magyar Nemzet* 1940. január 1.
- 55 Šandor Mesaroš i. m. 365-367.
- 56 *Hírlap* 1922. június 8.
- 57 AV F. 126 Kabinet bana, pov. br. 221/1938.

58 MOL K-28 ME Kisebbségi Osztály, 1940-F-15564.

59 MOL K-63 Küm. pol. 1940-1617-1237. A Bolyai Farkas Egyesület 1933-ban alakult.

ENIKŐ A. SAJTI

The possibilities and limitations for minority political organization

The Hungarians of Yugoslavia 1918-1941

Based on Hungarian and Yugoslav archival sources the author seeks to establish what factors influenced the possibilities for political mobilization of the Hungarians of Yugoslavia following the 1918 change in power. Until 1922 they were practically disenfranchised politically, afterwards, however, influenced by the robust encouragement of the Hungarian government and with its material support, they formed the Hungarian Party of Yugoslavia. The author discusses in detail the debates between the so called passivists and activists, analyzes the political goals of the Hungarian Party, its showing in parliamentary and local elections and its compromises with the ruling Radical Party. She identifies the reasons why the manoeuvring room of the Hungarian political party, which was organized on an ethnic basis, was so extremely limited, and why the Hungarian government considered it nevertheless important to create such a Party. After rather poor results in the parliamentary elections, the municipal elections helped increase the political weight of the Hungarian Party. However, the royal dictatorship, which was primarily aiming to resolve Serbian-Croatian differences also led to the loss of the Hungarian Party's hard earned achievements. The leaders of the Party were condemned to inactivity, and to accomplish its goals the regime looked for a new set of political leaders among the Hungarians who were willing to accept the ideology of „Yugoslavism”. With the increase in Hungarian Yugoslav political dialogue in the course of talks between the two governments the Hungarian government raised the question of granting permission once again for the Hungarian Party to function and the question of signing a bilateral agreement on the protection of minorities with increasing frequency. Belgrade, however, even in the most positive phase of the relationship between the two countries, only supported the creation of a Hungarian cultural organization. According to the author, the relatively small number of Hungarians in Yugoslavia, the rather limited political tools of Hungarian governments, the lack of charismatic leaders among Hungarians, the nature of Yugoslav internal political life and the virulent nationalism of the governing parties greatly hindered the political activities of the Hungarians of Voivodina, nonetheless their activities should not be characterized as wholly unsuccessful.

BÁRDI NÁNDOR

A romániai magyarság kisebbségpolitikai stratégiái a két világháború között

A romániai magyar nemzeti kisebbség történetének vizsgálatakor egy, az impériumváltással létrejött *kényszerközösség* viszonyait kutatom. Arra a kérdésre keresek választ, hogy milyen politikai értékek és stratégiák alapján működött a romániai magyarság nevében fellépő Országos Magyar Párt (OMP). Először a különböző értékek és törésvonalak mentén létrejött legfontosabb *irányzatokról* adok áttekintést.* A második részben azokkal a pártpolitikai és társadalomszervezési *stratégiákkal* foglalkozom, amelyeket *a magyarság mint önálló politikai közösség* érdekeinek érvényesítésére alakítottak ki. Befejezőként néhány meghatározó, a kisebbségi magyar politikusok és közírók által használt *érvelési módról* lesz szó, amelyek egyszerre működtek külső érvként (a román-magyar sajtó- és parlamenti vitákban) és a magyar közvéleményen belül (a belső önmegerősítés, illetve a politikai elit legitímációs eszközeként).

Irányzatok

1. *A korabeli sajtó és a diplomáciai háttéranyagok az OMP-a belül konzervatív és baloldali szárnyat különítettek el.*¹ Az úgynevezett konzervatív csoport tagjai az 1918 előtti történelmi Erdély politikai elitjéből kerültek ki. E kör meghatározó személyisége, Grandpierre Emil irányította a békeszerződés aláírása előtt a magyar tisztviselők mozgalmát.² Ugyanezen politikusok tevékenykedtek a budapesti kormányzat által a romániai magyarság egyedüli képviselőinek elismert úgynevezett kolozsvári központban is.³ Az aktív közéleti tevékenységet követelő, későbbi balszárny nyomására ők kezdeményezték a magyarság önszerveződését 1920 decemberében a Magyar Szövetség létrehozásával.⁴

A párt balszárnya is kettéoszlott: „magyar radikálisokra” és a „pacifista, humanitárius és internacionalista” magyar zsidók, magyarországi emigráns újságírók csoportjára.⁵ Az előbbieket gondolkodását a náluk jóval idősebb konzervatívokétól nem csak történelmi és jogi műveltségük különböztette meg: nagy hatással volt rájuk Jászi Oszkár és a *Huszedik Század* köre. A balszárny másik részének mentalitására legjellemzőbb: „a magyar történelmi osztályok, különösen az arisztokrácia és a katolikus papság ellen táplált ellenséges indulat.”⁶ A baloldali irányzat politikai álláspontja a következőkben foglalható össze: „A pártot szélesebb demokratikus alapon, különösebb súlyt helyezve a városi polgárságra és munkásságra, át kell szervezni, hogy benne a magyar kisebbség összes népi ereje sorompóba állíttassék az elnyomó román politikai rendszer ellen. Ennek a demokratikus újraszervezettségnek a pártvezetőségben a nagybirtokos elemnek, az arisztokráciának a vezetőségből való kiszorításában kell megnyilvánulnia. Az iskolapolitikát a laicitás elvére kell fektetni, ami azt jelenti, hogy a felekezeti oktatás helyébe a felekezet nélküli kisebbségi iskolát kell tenni. Az erdélyi zsidóságot meg kell tartani a magyar kultúra és a magyar politika eszméi és érzelmei körében, mert egy ilyen nagyszámú értelmes és gazdaságilag erős népelemet nem taszíthat el magától az erdélyi magyarság.”⁷

A két irányzat viszonyát alapvetően meghatározta, hogy az állandóan változó összetételű „balszárnyak” tekintett csoportosulások a viták során eljutnak a párttal való szakításig, de külön párt alapítását nem kezdeményezik. Ennek oka egyrészt az a belső meggyőződésük, hogy nem szabad alkalmat adni a magyar politikai közösség stabilitásának megbontására, másrészt tisztában voltak azzal, hogy a konzervatív történelmi, nemzeti, sérelmi retorikát használó pártvezetés eszmevilága „sokkal közelebb állott és mélyebben gyökerezett az erdélyi magyarság pszichéjében, mint azok a rá nézve mégiscsak idegen eszmék, gondolatok és érzések, amelyek a másik árnyalat ösztönzői és vezetői voltak”.⁸

2. *Politikai értékek és elképzelések* tekintetében a jobbszárny-balszárny egykori megkülönböztetést a passzivista-aktivista taktika, illetve a Magyar Szövetség, Magyar Nemzeti Párt és a Magyar Néppárt eltérő stratégiája is indokolja.⁹ A felvidéki viszonyoktól eltérően Erdélyben a Kós Károly és Paál Árpád képviselte aktivizmus nem jelentett együttműködést a mindenkori kormánnyal, inkább az impériumváltással Romániához került magyarság önszerveződését sürgette, s megmaradt intézményeinek megújítását szorgalmazta.¹⁰ Azt sem mondhatjuk, hogy Kós Károlyék kevésbé gondolkodtak volna „magyarként, mint Grandpierre Emil és eszmetársai. (De a jövő Magyarországot nem központosított államként, hanem régiók együttműködéseként képzelték el.) Az igazi különbség a Románián belüli kisebbségi magyarság önálló politikai közösségé szervezésének módjában és politikai stratégiájában mutatkozott. Grandpierre Emilék a kisebbségi autonómiát hangsúlyozták programjukban, Kósék egész Erdély történelmi különállásából fakadó autonómiáját hirdették; céljaikat önálló pártként, az Erdélyi Román Nemzeti Párttal és a német politikai szervezetekkel együttműködve kívánták elérni. Az aktivitás-passzivitás kérdése részben a parlamenti tevékenység során éleződött ki. A vitát a Magyar Szövetség betiltása, majd a választások idejére engedélyezett korlátozott működési feltételei döntötték el a párttá alakulás javára. Így az 1922 decemberében létrejövő OMP-a belül épp a kisebbségi autonómia mellett síkraszálló, az „örlő szű az idegen fában” politikai stratégia mellett érvelő, úgynevezett kolozsvári konzervatív csoport került meghatározó pozíciókba.

3. A *romániai magyarság különböző kisebbségpolitikai irányultságait* Mikó Imre összefoglaló monográfiájában épp csak megemlíti, de a *Hitelben* közölt tanulmányában már részletesebben foglalkozik vele.¹¹ Szerinte az OMP-t (1922-1938) a Magyar Népközöségtől (1938-1939) főként az különbözteti meg, hogy míg az előbbi a *védekező politikai harcra* helyezte a hangsúlyt, addig a Bánffy Miklós vezette szervezet a *népszervezést* tartotta legfontosabb feladatának. „A Magyar Párt abból indult ki, hogy a kisebbségi kérdés Romániában megoldhatatlan, s ezért a magyarságnak hol aktív, hol passzív ellenállással ki kell tartania, amíg a megoldás kívülről megérkezik. A Magyar Népközöség alap gondolata az volt, hogy bármiként is alakuljon az új Európa, a magyarságnak minden eshetőségre fel kell készülnie, s ezért a nép legszélesebb rétegeit a tízes rendszer segítségével szervezett egységbe kell tömöríteni.”¹² A régi politikai elit úgy gondolta, hogy a területi integritás elvesztése után még fontosabb tennivaló a magyarság társadalmi és kulturális integritásának megőrzése.¹³ Ennek érdekében az értékeket és az erdélyi társadalmi viszonyokat konzerválva ki kell várnia nemzetközi helyzet kedvező változását, amíg a megoldás kívülről megérkezik. Ezzel szemben az 1918-ban feltűnt fiatalabb nemzedék, illetve a politikai szocializációját már kisebbségiként megélt; a század első évtizedében született értelmiségiek úgy vélték, hogy a romániai magyar társadalom belső megújulásra szorul, s ennek érdekében olyan erős saját intézményrendszert kell kiépíteni, amely megfelelő módon reagálni tud a többségi román társadalom nemzetépítési és modernizációs kihívásaira. Ez utóbbi szemlélet képviselői - nevezzük őket balszárnynak, aktivistáknak, reformistáknak, fiataloknak vagy transzszilvanistáknak - sorozatosan konfliktushelyzetbe kerültek az OMP-vel. A viták a román politikai élethez való viszonyra vonatkoztak (együttműködni, de kivel?), vagy a pártvezetés és a társadalom széles rétegeinek kapcsolatát hiányolták.

4. Az eddig áttekintett véleménykülönbségek, az aktivizálás vagy passzív ellenállás kérdésének kivételével, a politikai közösség belső önrendelkezésére vonatkoztak. A kisebbségpolitika szempontjából azonban legalább ilyen fontos a közösség szuverenitásának, politikai mozgásterének behatárolása. Ebben az esetben K. Lengyel Zsolt nyomán¹⁴ a két nemzetállami törekvéssel (magyar, román) és az önálló erdélyi regionális érdekek érvényesítésével kapcsolatban képviselt álláspontot lehet megvizsgálni. Egyáltalán intézményesülhetnek-e a nemzetállami törekvésekkel (a terület birtoklása, a kisebbségi kérdés kezelése) szemben egy saját történelemmel bíró, multikulturális régió érdekei?

Ebben a megközelítésben az *önálló erdélyi érdekek védelmének* problémája a legbonyolultabb. A transzszilvanizmus körüli (politikai) viták kulcskérdése, hogy talál-e a magyarság hiteles partnert a többségi nemzetből a közös erdélyi érdekek képviseléséhez. (Ekkor lett volna arra lehetőség, hogy a magyarság elfogadva egy alternatívát beilleszkedjék „a román demokrácia népi keretei közé. Ennek hiányában a kényszerközösség mint önálló politikai közösség kötött időleges kompromisszumot az adott helyzettel.) Erdély valamiféle autonómiájának (belső önrendelkezésének), történelmi, társadalmi sajátosságainak elismerése az 1923-as, egységesítésre törekvő alkotmány elfogadásával lekerült a napirendről.¹⁵ Az 1925-ös, majd az 1929-es közigazgatási törvény pedig életképes helyi önkormányzatok létrehozását épp a nem román elemek erdélyi városi túlsúlya miatt tette kérdésessé.¹⁶ Az erdélyi románság önálló, regionális érdekeket képviselő politizálásának intézményesíttessége az Erdélyi Román Nemzeti Párt és a besszarábiai Parasztpárt fúziójával 1926-ban megszűnt, mivel Maniuéknak a liberálisokkal szemben országos programmal kellett fellépniük. De mindezeket túl a korszak erdélyi alaphelyzete sem tette lehetővé a regionális román-magyar összefogást: 1918 után a Magyarországtól Romániához került országrészben az adminisztratív, politikai uralmi szférában a románság került meghatározó pozícióba, viszont a társadalmi és kulturális életben továbbra is a magyar, német és zsidó népesség maradt domináns.¹⁷ Ebből adódóan az erdélyi románság kétfrontos harcra kényszerült. Egyrészt a történelmileg kialakult erdélyi gazdasági-társadalmi szerkezet megváltoztatását kívánta állami eszközökkel, másrészt a régi kolonizációs törekvésekkel szemben saját pozícióinak megvédéséért, illetve megerősítéséért küzdött.¹⁸ Politikai érdekérvényesítő stratégiák

A romániai magyarság sajátos nemzeti kisebbségi érdekérvényesítésének megvannak a maguk *párt- és társadalompolitikai stratégiái*. Az előbbin belül négy, korszakos politizálási módot különböztet meg: paktumpolitika, kisebbségi blokk létrehozása, önálló erdélyi magyar politizálás, a korporatív rendszer kereteinek vállalása. A társadalompolitikában a belső társadalom- és intézményépítés mellett a transzszilvanizmus, a szociáldemokrata-kommunista orientáció és a jobboldali modell különíthető el mint csoportstratégia.

Mielőtt rátérnék témám részletes tagolására, az erdélyi politikai tevékenységet általában meghatározó két fő adottságra kell felhívnom a figyelmet. Az OMP az előzményektől függetlenül 1922 végén csak politikai pártként és nem a romániai magyarságot mint önálló politikai közösséget képviselő önkormányzatként kezdhette meg működését. Ebből adódik meg hasonlottsága: miközben a párt politikusai a romániai magyarság egésze képviselőinek tekintették magukat, tevékenységük pártpolitikai harcok közepette elsősorban a kisebbségi jogsérelmek parlamenti, hatósági és nemzetközi orvoslásának keresésében merült ki.¹⁹ Az OMP egyszerre volt parlamenti párt a hatalmi játéktérben, valamint kvázi magyar önkormányzat a választók számára. Az érdekvédelem és társadalomszervezés kettősségéből a többségi társadalom jogszűkítésre épülő magyarságpolitikája miatt az érdekvédelmi szerep került előtérbe. Vezetőinek konzervatív világgépe mellett főként ezért bírálják a pártot.

A másik probléma szintén az önkormányzatisággal kapcsolatos. Az OMP vezetőit mindenkor a Magyar Szövetség utódjának, nem csupán pártnak, hanem nemzeti szövetségnek tekintették szervezetüket, és általa a „magyar nép szuverenitását gyakorolták Romániában”²⁰. A magyar kisebbségi autonómia intézményesüléséhez azonban hiányoztak a feltételek, legfőképpen az önkormányzatiságra épülő közigazgatási környezet. A két világháború közti, prefektusi rendszerben működő, központosított közigazgatás nemcsak a kisebbségi önkormányzatot, de másféle autonóm, horizontális szerveződéseket sem tett lehetővé. A szemléleti különbséget jól mutatja, hogy a székely közületi önkormányzat körüli vitákban a román kormányzatnak az volt a véleménye, hogy az egyházi iskoláztatás révén ez már megvalósult, miközben a magyar egyházak iskoláik pusztá létéért küzdöttek.²¹ A társadalomszervezés és érdekvédelem párton belüli konfliktusát a helyi tagozatok és a szakosztályok, valamint az iskolai tanács létrehozásával próbálták ellensúlyozni.²²

Pártpolitikai stratégiák

1. *Paktumpolitika.* Az OMP négy alkalommal kötött választási megállapodást román pártokkal. a) 1923-ban, az alkotmány elfogadása után az OMP ki akart lépni parlamenti elszigeteltségéből, hisz vezetői jól látták, hogy megfelelő belpolitikai szövetséges nélkül még a választói névjegyzékek kiegészítésére sem képesek.²³ De a Bernády támogatta liberális orientáció és a Sándor József szorgalmazta Maniuekhoz való közeledés egyaránt megosztotta volna a pártot és a magyar közvéleményt. Másrészt az említett román pártok sem kezdeményezték a közeledést. Sőt Bratianu nyíltan kifejtette, hogy nem látja értelmét etnikai alapon álló külön párt létrehozásának, a magyaroknak a román pártokon belül kellene politizálniuk. Ezzel szemben az 1922 előtt már kormányon volt Averescu-féle Néppártnak, erdélyi szavazatok hiányában, Bratianu és Maniu között lavírozva szüksége volt az OMP támogatására. Az 1923 októberében létrejött úgynevezett „csucsai paktumban” a két párt az elkövetkező választásokra készülve kijelentette, hogy képviselők egy parlamenti egységet képeznek, a „Magyar Párt elfogadja a Néppárt elnökének e program keretén belül adott politikai utasításait.”²⁴ A Néppárt vállalta, hogy támogatja a választói névjegyzék kiegészítését, és a magyar szavazatokért cserében az OMP részére 18 képviselői és 10 szenátori mandátumot fog biztosítani. A magyar többségű területeken az OMP állít képviselőjelölteket, másutt a párt szavazói a Néppártra voksolnak. A konkrét kisebbségvédelmi követelések akkor teljesültek volna, ha a Néppárt kormányra kerül. E követelések az egyházak és a magyar nyelvű iskolák autonómiájának és működési feltételeinek garantálására, a magyar kulturális intézményrendszerért sérelmek orvoslására, az anyanyelvhasználat és az arányos képviselőlet biztosítására, az agártörvénnyel elkövetett visszaélések megakadályozására, a volt magyar közalkalmazottak helyzetének rendezésére és a kivételes intézkedések megszüntetésére vonatkoztak. Tehát a paktumban a magyar szavazatokért cserében - az állampolgári jogegyenlőség elve alapján - Gogáék a kisebbségi sérelmek orvoslását ígérték kormányzati pozícióba kerülésük esetére. A titkos megállapodás 1925 tavaszán került nyilvánosságra, amikor a szászrégeni parlamenti pótválasztáson a magyar választók Octavian Gogára adták le szavazataikat, míg a csíki szenátorválasztáson Averescu pártja Gyárfás Elemér jelölését támogatta. Ez a választási szövetség az erdélyi szavazatokon kívül elsősorban azért volt fontos Averescu számára, hogy igazolja a király előtt: rendezni tudja a magyar kérdést, tehát kormányképes. Az OMP-nek elsősorban azért volt szüksége román szövetségesre, hogy kiegészíthesse a választói névjegyzékeket, vagyis szavazóbázisa részt vehessen a választásokon. S épp azért eshetett a választás Averescura, mert a törvényhozásbeli két magyar képviselő eltérő román pártorientációjával szemben legkevésbé ez veszélyeztette a pártegységet, és a két másik nagy párttal ellentétben, épp ennek a tömörülésnek volt a legkevésbé érdekeltége Erdélyben. A paktum csak újabb választási szövetség után (1926. május) került a megvalósulás közelébe.

b) Nagy-Románia létrejötte után az egyes tartományokban, bizonyos módosításokkal, az addig hatályos közigazgatási törvények maradtak érvényben. Az egységes közigazgatást a liberális kormányzat az 1925. júniusi, a közigazgatás egységesítéséről szóló törvénnyel kívánta létrehozni. A törvényjavaslat elfogadása után helyhatósági választásokat írtak ki 1926 februárjára. A Nemzeti Liberális Párt vezetői jól tudták, hogy az erdélyi társadalom- és településszerkezeti viszonyok miatt a rivális Román Nemzeti Párt itteni győzelmét csak a magyarokkal együttműködve lehet megakadályozni. Ezért 1925 végén először Gyárfás Elemérrel vették fel a kapcsolatot, de ő egy az egyben a Néppárttal a csucsai paktumban már rögzített egyezség elfogadását kérte Tatarescutól, aki erre nem volt hajlandó. Majd decemberben Constantinescu és a Bernády György vezette küldöttség között folytak tárgyalások.²⁵ A létrejött megállapodástervezet konkrétabb volt a csucsai paktumnál. Sikerült elérni, hogy a liberálisok még a választások előtt meghozzanak egy sor intézkedést. A tárgyalások vége felé, 1926. február 1-jén Ugron István felmondta a csucsai paktumot.

Azonban közvetlenül a megállapodás megkötése előtt a paktum kitudódott, és erre hivatkozva a liberálist párt vezetői nem vállalták a tervezet aláírását. Válaszul Ugron az együttműködést a helyi tagozatokra bízta, míg Bernádyék a kormánypárttal közös listák összeállítását támogatták. Az utóbbi döntést erősítette az a tény is, hogy sürgősen le kellett tenni jelölőlistánként 100-100 ezer leit, de az OMP helyi szervezetei nemigen rendelkeztek ekkora összeggel, amelyet közös lista esetén a kormányzó párt fizetett volna.²⁶ A választás komoly sikert hozott az OMP számára: 49 erdélyi városból 30-ban a magyarok által támogatott lista győzött. Emellett a kormányzó párti adminisztráció a magyar sérelmeket orvosolva kiegészítette a választói névjegyzékeket, és ezzel a pártvezetés széles körű legitimitáshoz jutott: senki sem mondhatta többé, hogy az OMP csak a magyar urak pártja.

c) A választásokat követően azonban az erkölcsileg lejáratódott kormányzó párt vezetője benyújtotta lemondását (1926. március 27.). Három nap múlva a király Averescut nevezte ki miniszterelnökké, és az új kormányban Octavian Goga kapta meg a belügyi tárcát. Rövidesen új parlamenti választásokat írtak ki. Mivel a Néppárt erdélyi támogatottsága 1923-hoz képest nem változott, újra felvették a kapcsolatot az OMP-vel. Ugron István, a csucsai paktum felmondója az új helyzetre hivatkozva lemondott a párt vezetéséről; ideiglenes elnökként Bethlen György váltotta fel.²⁷ A két párt tárgyalásai során a csucsai paktumból választási kartellt csináltak. A végrehajtandó feladatokat három csoportba sorolták: még a választások előtt teljesítendő kérésekre, általános alapelvekre, valamint megoldásra váró helyi szintű problémákra. A megállapodás eredményeként 15 magyar képviselő és 12 szenátor jutott be a parlamentbe. Azonban Gogáék a liberálist párti államapparátus ellenállása és a többi román párt vádaskodásai miatt - még nemzetárulással is megvádolták őket - szinte hozzá sem kezdtek a kartellben tett ígéreteik megvalósításához.

d) Az utolsó paktumra 1938 februárjában került sor, amikor a király a Vasgárda vitorlájából azzal próbálta kifogni a szelet, hogy az Averescu Néppártjából Cuza antiszemita Nemzeti Keresztény Pártjához csatlakozott Octavian Gogát nevezte ki kormányfővé (1937. december 18.). Rövid kormányzásának legfontosabb intézkedése az állampolgárságok felülvizsgálatáról szóló törvény volt. Ennek értelmében a zsidók állampolgársága hivatalból felülvizsgálendő, de a törvény lehetőséget ad arra, hogy feljelentésre bárki állampolgárságát megkérdőjelezzék. Ezt követően a magyarok ellen is megindultak a feljelentések.²⁸ Így ez a kormányzat sem volt népszerű a magyarság előtt. Gogának ellenben szüksége volt a magyarok és a németek választási támogatására a meggyőző tengelyhatalmi külpolitikai orientáció biztosítása érdekében. Bethlen György azonban kitartott az önálló politizálás mellett, és ezzel komoly engedményekre kényszerítette a kormányzatot. A megállapodás különböző szakminiszterekhez küldött emlékiratokból állott, illetve Goga elismerte a magyarság „népszemélyiségét” (kollektív jogalanyiságát). Mindez még nem lett volna elég a választási együttműködéshez a bukaresti magyar nagykövet (Bárdossy László) nyomásgyakorlása nélkül.²⁹ Az Intézőbizottság ellenállását az OMP elnöki tanácsának sikerült megtörnie, amely megszavaztatta a megállapodást. Mielőtt azonban a határozatot nyilvánosságra hozták volna, megbukott a Goga-kormány is (1938. február 10.).

Az OMP integrálódása a romániai politikai életbe 1922-1928 között következett be. 1922-ben Bratianu még hallani sem akart külön magyar pártról. 1923-ban a csucsai paktum világossá tette, hogy a két nagy párt harcában kellenek a magyar szavazatok, amelyeket csak egy önálló magyar politikai szervezet tud összegyűjteni. 1924-ben már a Nemzeti Liberális Párt is hajlott volna a tárgyalásokra, de „a magyar urak” vezető szerepét az együttműködés akadályának tekintette.³⁰ A következő két évben pedig kiderült, hogy a Román Nemzeti Párttal szemben a Néppártnak és a liberálisoknak a vezetéstől függetlenül szükségük van a magyar szavazatokra. 1927-re jutott el mindkét nagy párt odáig, hogy kivonja a magyar kérdést az egymással folytatott politikai küzdelemből.³¹

A paktumok fontossága egyrészt abból adódik, hogy elfogadtatja az OMP-t mint a romániai magyarság képviselőjét az ország belpolitikai életében, másrészt érdekérvényesítésre ad lehetőséget a parlamenti munka, leginkább a bukaresti OMP-iroda létrehozásával.

2. *Kisebbségi blokk létrehozása.* A romániai kisebbségek parlamenti együttműködése kézenfekvőnek tűnt a húszas évek elejétől kezdve. Csakhogy a német, illetve a zsidó pártok nem akarták a magyarokkal való együttműködés miatt az irredentizmus vádját is magukra venni. A Zsidó Nemzeti Párt a magyar zsidóság megnyerésére irányuló törekvései miatt egyébként is konfliktusba került az OMP-vel.³² A németek pedig, történelmileg kialakult kisebbségi stratégiájukat követve, kormányközeli politikát folytattak, ezáltal akartak kedvező pozíciókat szerezni, kivételes elbánásban részesülni. Külön konfliktusforrást jelentett az elmagyarosodott szatmári svábok kérdése, akiket román kormánytámogatással próbáltak visszánémetesíteni.³³ A németországi és a romániai német politikusok egyébként néhány esetben az erdélyi magyar vezetőket kérték - a romániai együttműködésért cserébe -, hogy járjanak közben a budapesti kormányzatnál a magyarországi németek ügyében.³⁴ Mindezek az ellentétek azonban háttérbe szorultak az 1927. júliusi választások alatt. A liberálisok csak parlamenti helyeket és semmiféle kisebbségpolitikai változást nem ígértek az OMP-nek. A Nemzeti Parasztpárt iránt pedig nagy volt a magyar szavazók ellenszenva a földreform folytatásáról elterjedt hírek miatt, illetve azért, mert a liberálisok írták ki a választásokat, s így roppant kicsi volt az esély a parasztpárti győzelemre; ha az OMP velük együtt indul, még inkább kihívja a kormányzó párt haragját.³⁵ Az addigi eredményeket keveslő reformcsoport kritikája még óvatosabbá tette a pártvezetést újabb paktumok létrehozásával kapcsolatban. A kormányzó Nemzeti Liberális Pártot a német választók sem fogadták el szövetségesként, több évszázados autonóm intézményeik elleni támadásai miatt. Másrészt az új választási törvény előírta, hogy a parlamentbe jutáshoz - egy-egy pártnak - az országos szavazatok minimum két százalékát, vagy egy megyében abszolút többséget kell szereznie. A már megszokott kormányzati választási visszaélések miatt egyik kisebbségi párt sem lehetett biztos abban, hogy a feltételeknek meg tud felelni. Így 1927 júniusában Bethlen György és Hans Otto Roth, a német párt vezetője választási kartellt írt alá. A július 7-i, illetve 10-i választások a várt visszaélések közepette lezajlottak, s a paktum még így is 15 mandátumot hozott, amely 8:7 arányban oszlott meg a magyar és a német párt között (miközben körülbelül kétszer annyi magyar élt Romániában, mint amennyi német). A kisebbségi blokk 1928 őszen, Maniu miniszterelnöki kinevezését követően, a Parasztpárttal kötött - Brandsch Rudolf közvetítette - paktum után felbomlott. Ez a fajta kisebbségi politizálás, mely Európa több országában jól működött, Romániában a magyar kisebbség sajátos helyzete (a többiekénél lényegesen magasabb lélekszáma, nagy regionális befolyása, az anyaország nyíltan vállalt revíziós jövőképe, a sajátos zsidó kettős identitás) miatt nem vált maradandó parlamenti politizálási módszerré.

3. *Önálló magyar kisebbségi politizálás.* 1928-tól kezdődően az OMP egyedül indult a választásokon. A parlamentben minden kérdésben markánsan megfogalmazott álláspontot képviselt.³⁶ A törvényhozásbeli munka irányítója, Willer József így foglalta össze tevékenységüket: „1. a román parlamentben hangot adunk a magyar kisebbség törekvéseinek, óhajainak, panaszainak, és a törvényhozás munkáját az ország egyetemes érdekeinek szem előtt tartása mellett iparkodunk összhangzásba hozni a magyarság nemzeti fennmaradására és gazdasági boldogulására irányuló természetszerű törekvéseinkkel; 2. a kormánynál és az alája rendelt központi és vidéki hatóságoknál eljárunk a nemzet egyetemét és testvéreink jogos magánérdekeit érintő ügyekben; 3. a román közvéleményben állandó érintkezés révén rokonszenvet igyekszünk kelteni a magyar kisebbség iránt, megismertetve nemzeti, kulturális és gazdasági célkitűzéseinket, amelyek teljesen fedik az államnak magasabb szempontból felfogott érdekeit; 4. saját népünk lelkében ébren kell tartanunk a nemzethűséget és a

kultúránkhoz való ragaszkodást, testvéreinket törvényes kötelességeikre és jogaikra ki kell oktatnunk, buzdítással, tanáccsal és támogatással átsegítve őket a rájuk nehezedő sokféle megpróbáltatáson.”³⁷ Mindezt a húszas évek végén már nem mint a budapesti kormányzat megbízottai, hanem mint a romániai politikai választásokon megméretett képviselők teszik, azaz nem magyarországi, hanem (erdélyi) magyar politizálást folytatnak.

Az OMP önálló politizálásának másik területe: a nemzetközi kisebbségvédelmi munka. Az Európai Nemzetkisebbségek Kongresszusain (1925-1937) minden évben részt vettek az erdélyi magyar delegátusok, legtöbbször Balogh Arthur és Jakabffy Elemér. A kongresszusokon zajló elméleti vitákban a két legnagyobb európai nemzetkisebbség, a németek és a zsidók között a magyarok gyakorlatiasságukkal és a nemzetiszocializmussal szembeni elv kiállásukkal nagy tekintélyre tettek szert. Az 1919-es, Románia által aláírt párizsi kisebbségvédelmi szerződés alapján az erdélyi magyarság képviselői 34 panaszt nyújtottak be a Népszövetség titkárságához, amelyek főként a földreformmal, valamint a kisebbségi oktatásügyi sérelmekkel foglalkoztak. Az eljárás rendjéből következően a beadott panaszokból csak kettő jutott a Népszövetség Tanácsa elé, a többit a kisebbségi bizottság jelentésével lezárták tekintették. Az előbbieket, a csíki magánjavak és a bánági telepések ügyét is csak felemás módon rendezték.³⁸

A harmincas évek romániai politikai életét II. Károly király és a két nagy párt, valamint a Vaszgárda közötti harc határozta meg. Ebben a helyzetben a nemzetállam magyarságpolitikáját az antirevizíós mozgalomként identifikaált, a magyarság pozícióinak megsemmisítését célul kitűző gyakorlat jellemezte. Az OMP mindvégig védekezésre kényszerült a legotrombább vádakkal és a diszkriminatív törvényhozással szemben. Ezért a párt vezetői a kisebbségi kérdést mindenképpen ki akarták vonni a romániai pártpolitikai küzdelmekből.³⁹ Egyrészt azért, hogy a gazdasági válság időszakában a különböző pártok tehetetlenségükben ne használhassák fel eszközül a kisebbségellenes propagandát. Másrészt szerettek volna egy irányadó kisebbségpolitikai dokumentumot (törvény, parlamenti állásfoglalás stb.) kikényszeríteni, amelyre nemzetközi fórumokon is lehet hivatkozni. E téren azonban kudarcot vallottak, mert a valójában Nagy-Románia modernizációjáról szóló vitákat nemzetiségpolitikai, az integritás védelméről folyó parlamenti és sajtópolémiaikba fojtották. E politizálási mód legfőbb eredménye az önálló magyar politikai közösség (egységének) fennmaradása és a kisebbségellenes intézkedések egy részének megakadályozása.

4. *Részvétel a korporatív politikai rendszerben.* 1938. március 31-én királyi rendelettel törvénnyel feloszlatták a romániai politikai pártokat és egyesületeket. A királyi diktatúrában létrejött (1938. december 16.) Nemzeti Újjászületés Frontjába az OMP volt vezetőivel, a magyar püspökökkel, illetve Bánffy Miklóssal és Szász Pállal folytatott tárgyalások után a magyarság egésze belépett. Az 1939. január 17-én aláírt megállapodás szerint a magyarok településenként külön osztályokat létesítenek, szakmai szervezeteik szintéri belépnek az országos szakmai testületekbe, valamint egy összefogó gazdasági-társadalmi-kulturális szervezetet hozhatnak létre. Az utóbbiról Bethlen György és Bánffy Miklós másként vélekedett. Bethlen szerint az adott körülmények között oktrojált szervezetre nem volt szükség. Ezzel szemben Bánffy Miklós fontosnak tartotta a magyarságnak mint népközösségnek az elismerését és megszervezését. Így 1939. február 11-én az ő vezetésével megalakult Kolozsváron a Romániai Magyar Népközösség (RMN). Az alapszabály szerint a népközösség a román állampolgárságú magyarok összessége. Az RMN „a romániai magyarság egyetemének általános nemzeti képviselője és népi munkaközössége”.⁴⁰ Célja „kulturális, gazdasági és szociális téren a Romániában élő magyarok egységes képviselője, érdekeinek megóvása és előmozdítása. Ennélfogva feladata keresztény szellemben ápolni a magyar kultúrát, megvédeni és kielégíteni a magyar nép gazdasági érdekeit és szociális szükségleteit.”⁴¹ Az RMN-ben budapesti beleegyezéssel az OMP volt vezetői is szerepet vállaltak, Bethlen György és Jakabffy Elemér kivételével. A helyi szervezetek megalakulása

során Kolozsváron, valamint Maros-Torda, Csík, Udvarhely, Brassó megye kivételével az OMP régi vezetése kezében maradt a hatalom, de előfordult, hogy a párton belüli második vonal került a MNK-ban előtérbe. A szervezést egyrészt az „új” magyar közéleti generáció (Bánffy Miklós, Szász Pál, Jósika János, Konopi Kálmán, Mikó Imre, Szentkereszty Béla, Teleki Ádám, Teleki Ernő, Kemény János, Tamási Áron, Jelen Gyula, Szolnoky Gyula), másrészt a magyar történelmi egyházak élére került új püspökök (Márton Áron, Vásárhelyi János, Varga Béla) végezték.⁴²

A RMN népszervezése a következőkre terjedt ki.

a) Kezdeményezte az úgynevezett szomszédsági vagy tízes szervezet létrehozását, amely a szolidaritás elvére épülő társadalmi nyilvántartó rendszer volt.⁴³ A régi székely tízes szervezet alapján 5-12 család alkotott egy szomszédságot, ezek vezetője a tízedes volt. 10-20 ilyen szomszédság egy főtized alatt egyesült, és kerületet alkotott. A gazdagabb kerületek segítettek a szegényebbeket, az önként felajánlott tagdíjából támogatták a rászorulókat. Az egyes szakmák dolgozói önköltségi árú vagy ingyenes szolgáltatással támogatták az RMN-hez tartozókat (orvosi és gyógyszerellátás, jogsegélyszolgálat, gyerekgondozás stb.). 1940 tavaszára a szomszédsági szervezeteknek már 140 ezer tagjuk volt. Legerősebb hálózatukat Kolozsváron építették ki.

b) A magyarság társadalmi életének megszervezésére szakosztályokat hoztak létre, amelyek az OMP tanácsadó, szakértő, program-előkészítő szakosztályaitól eltérően, a tényleges napi szervezőmunkát végezték. A közművelődési szakosztály Jósika János elnökletével irányította a kultúregyesületek munkáját (Kemény János), a Dalosszövetség és a Zenekonzervatórium tevékenységét (Inczedy Jocksmann Ödön), felügyelte az irodalmi életet (Tamási Áron), a színházak működését (Jelen Gyula) és a sportmozgalmakat (Máriaffi Lajos). A gazdasági szakosztály Szász Pál vezetésével működött. Ezen belül a ipari ügyek előadója Teleki Ádám, a kereskedelmi ügyeké Teleki Ernő volt. A társadalmi szakosztály vezetését Kós Károly vállalta a vásárhelyi találkozón fontos szerepet betöltő Hitel csoport tagjaival. (A társadalomszervezés előadója: Albrecht Dezső; a közművelődésé: Kéki Béla; a gazdaságé: Demeter Béla; a jogi ügyeké: Asztalos Sándor; a statisztikáé: Vita Sándor.) Az RMN jogtanácsosa: Tusa Gábor, a központi adminisztráció vezetője: Grois László, a bukaresti iroda vezetője, a kormánykapcsolatok fenntartója: Mikó Imre. Ezzel a személyi háttérrel gyakorlatilag a harmincas évek OMP-jének reformerői kerültek az RMN-ben vezető pozícióba.

c) A királyi diktatúrát meghatározó korporatív rendszeren belül a népközösségnek sikerült elérnie a magyar szociáldemokrata munkásság integrálását, mivel ebben az időszakban már a román munkásság is nemzeti alapon szervezkedett. Az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület Szász Pál vezette, több mint 40 ezer gazdálkodót tömörítő szervezete pedig a földművelő magyarságot hozta az RMN-be. A magyar kisiparosokat az Országos Magyar Iparos Egyesület létrehozásával (1940. január 28.) szervezték meg.

Mindezen imponáló eredmények ellenére az első bécsi döntés után rohamosan romlott a magyarság jogbiztonsága Romániában. Az RMN erejének jó része a mindennapossá vált sérelmek (hivatali áthelyezések, állampolgársági kérdések, közmunka- és rekvirálási kényszer stb.) megelőzésére és orvoslására „pazarlódott” el. A szervezet tevékenységét 1940 májusában a kormány jelentősen korlátozta. Júniusban, a Nemzeti Újjászületési Front Nemzet Pártjává történő átalakításakor a magyarság kimaradt az új szervezetből.

A Népközösség jelentősége az volt, hogy bebizonyította: kritikus helyzetben a magyar politikai elit olyan tartalékokat tudott mozgósítani, amelyeket a korporatív rendszer előnyeivel együtt felhasználva önálló közösségként szerveződhetett meg, paradox módon a diktatúra körülményei között. (Ugyanígy paradox módon ez az időszak adott lehetőséget olyan baloldali személyiségek bekapcsolódására a magyar közélet vezetésébe, mint Takács Lajos és Kurkó Gyárfás.)⁴⁴ A látványos elitcsere ellenére a szomszédsági szervezet

létrehozásán túl az ostromállapot körülményei között tevékenysége - ugyanúgy, mint az OMP-é - sérelmi kisebbségvédelemre korlátozódott.

Társadalompolitikai stratégiák

1. *Belső önszerveződésnek* neveztem el azt a tevékenységi kört, amely a romániai magyarság társadalmi életének intézményesülését eredményezte. Az egyik csoportot az egyházakhoz kötődő oktatási intézményrendszer, a kollégiumok, egyesületek jelentik, a másikat az önálló egyesületi élet intézményei, a harmadikat pedig a magyar kisebbség önálló fórumai, belső nyilvánossága.

a) A romániai magyarság legelterjedtebb intézményrendszere, az egyházközségek mellett, az *egyházi iskolahálózat* volt.⁴⁵ Az impériumváltás időszakában a nagyszombati Kormányzótanács (tagjai az erdélyi románság vezetői) úgy képzelte, hogy a kisebbségek oktatását a Magyarországon

kialakult módon, az egyházak közreműködésével fogják biztosítani.⁴⁶ Ezért, miután a magyar oktatási intézmények több mint háromnegyedét megszüntették vagy román tannyelvűvé alakították, engedélyezték a magyar egyházak iskolaszervezését. Már az 1919-20-as tanévben 403 új elemi, 33 polgári, 7 felső kereskedelmi iskolát, valamint 7 líceumot, 4 tanítóképzőt és 1 polgári felső tanítóképzőt létesítettek az egyházak.⁴⁷ A redukciós (1920-1922), majd diszkriminatív (1923-1940) iskolapolitika változó körülményei között, 1926-27-ben is majdnem 600 iskolát tartottak fent az erdélyi magyar egyházak.⁴⁸ Az iskolafenntartást az állam nem támogatta, azt az egyházak és a kisebbségi társadalom „gazdálkodta ki”. Az egyetemi képzést, önálló magyar intézmény hiányában, a Kolozsváron létrehozott egyházi kollégiumok közös irányításával próbálták megoldani. 1928-ban a református, a katolikus és az unitárius egyház, valamint az OMP képviselőiből úgynevezett Tanulmányi Bizottság alakult. Az egyházak tanulmányi felügyelőjévé György Lajost nevezték ki, aki rövid időn belül a román egyetemen tanuló magyar diákok számára az egyházi kollégiumokban szakonként több szemináriumot is szervezett volt magyar egyetemi tanárok közreműködésével. Gyakorlatilag az egyházi kollégiumban élő, illetve valamelyik egyháztól vagy az OMP-től ösztöndíjban részesülő diákoknak részt kellett venniük ezeken a szemináriumokon.⁴⁹ Mai értelemben egyfajta alternatív egyetemet tartottak fent az egyházi kollégiumok szervezésében.

Az egyházak legelterjedtebb társadalmi szervezetei a *felekezetenkénti nőszövetségek* voltak. A Román Nők Nemzeti Tanácsának Kongresszusán 1925 októberében 75 erdélyi magyar nőegyesület megalakította a Magyar Nők Központi Titkárságát. Ez szervezte meg 1928 novemberében az Erdélyi Magyar Nők és Jótékony Egyesületek Első Kongresszusát, amelyen 107 nőegyesület csatlakozott a Központi Titkársághoz.⁵⁰ Közülük a legnagyobb szervezet a katolikus egyházhoz tartozó Szociális Testvérek Társasága, mely hivatásos alapon foglalkozott lelki gondozással és családvédelemmel. Ez a Katolikus Nőszövetség része volt, mely különböző szakosztályokban tevékenykedett. Szociális munkája: szegénysegélyezés, családvédelmi és nyaraltatási akciók, a leánykereskedelem megakadályozásának és a cseléd lányok erkölcsi felvilágosításának megszervezése. A Református Nőszövetség, amely 1930-ban 444 egyházközségben mintegy 12 ezer taggal működött, célja a hitélet öntudatosá tétele és a szeretetszolgálati munka volt. Az Unitárius Nők Szövetsége 42 egyházközségben tevékenykedett. Célja a kölcsönös buzdítás, segítség és együttműködés, hogy minden nő jótékonyan teljesítse a maga vallási, erkölcsi, családi, társadalmi és nemzeti kötelességét.

A Központi Titkárság - amelynek vezetősége befolyásos közéleti személyiségek feleségéből állt⁵¹ - eljárta az illetékes hatóságoknál különböző jótékonyági egyesületek érdekében, a család-, anya- és nővédelem terén felvilágosító munkát végzett, fellépett a magyar nyelvű lányoktatás érdekében, nyaralásokat, segélyezéseket, iskolatámogatást

szervezett. De mindezekon kívül e nőszövetségek igazi jelentőségét az adta, hogy a szinte folyamatos erdélyi ostromállapot körülményei között is fenntartották a magyar társas élet intézményeit, például a bálakat. A román hatóságok jóval előzékenyebben viszonyultak hozzájuk, mint más kisebbségi szervezetekhez, így rendezvények szervezésére is könnyebben kaptak engedélyt. Egyben bizonyos tiltakozások képviselőiként és az OMP választási aktivistáiként is működtek.

A református egyház társadalmi szervezete a Férfiszövetség volt, ez adta ki a *Kiáltó Szó* című folyóiratot. A református írókat és művészeket pedig a Károli Gáspár Irodalmi Társaság akarta egy táborba tömöríteni. Jóval jelentősebb az 1921-ben alakult Erdélyi Római Katolikus Népszövetség, melynek 1937-ben több mint 21 ezer tagja volt, 76 legényegyletet, 36 énekkart, 11 zenekart, 6 olvasókört, 2 napközi otthont, 10 sportegyesületet, valamint szegénygondozó, pedagógiai, orvosi, főiskolás, kulturális és sajtószakosztályt tartott fenn. 1928-ban alakult meg az Erdélyi Katolikus Akadémia, mely tudományos, szépirodalmi, társadalomtudományi-publicisztikai szakosztályt működtetett.⁵²

b) A nagy múltú erdélyi magyar közművelődési egyesületek munkája ebben az időszakban leginkább az intézmények értékeinek megőrzésére korlátozódott. Az Erdélyi Múzeum Egyesület (EME) könyvtárát és gyűjteményeit a kolozsvári tudományegyetem használta, de ezért nem fizetett bérleti díjat. Az egyesület két adományingatlan bérbeadásából tartotta fenn magát. Önálló jogi személyként csak 1924-ben, illetve 1926-ban ismerték el. A Kultuszminisztérium felügyelete alatt állt, mely 1925-től kormánybiztost nevezett ki ellenőrzésére. Mivel az alapító, gróf Mikó Imre célkitűzései közül a múzeum és a gyűjtemények fenntartását nem lehetett megvalósítani, az EME leginkább tudományos ismeretterjesztéssel foglalkozott. A négy szakosztály (bölcészeti, nyelv- és történettudományi, orvostudományi, természettudományi, jog- és államtudományi) 1913 után 1930-ban kezdett újból vándorgyűléseket szervezni. Az egyesület mintegy ezer taggal működött. A felolvasásokon kívül legfontosabb tevékenysége az *Erdélyi Múzeum* című tudományos folyóirat kiadása volt.⁵³ Az Erdélyi Közművelődési Egyesület (EMKE) anyagi háttere a hatalomváltással szinte teljesen megszűnt, önálló jogi személyként csak 1935-ben ismerték el, alapszabályzatát is ekkor fogadták el. A két világháború között névleges tevékenységet folytathatott.⁵⁴ Az 1844-ben alapított Erdélyi Gazdasági Egyesületnek 1936-ig, amíg Szász Pál át nem vette az elnökséget, nem voltak falusi tagozatai. Ezt követően elsősorban a vidéki kisgazdaságok érdekeire figyelve és azokat képviselve az egyesület széles körű felvilágosítómunkát kezdeményezett. Néhány év alatt majdnem 40 ezer gazdát szervezett soraiba.⁵⁵

Az *Erdélyi Magyar Évkönyv* szerkesztői 1929-ben 195 erdélyi magyar olvasó- és társas körről tudtak mintegy 16 ezer taggal. Közülük mindössze 14 alakult 1919 után. Így ezen intézmények többsége háború előtt alapított kaszinó, illetve iparos- és olvasóköri. A közösségi életnek inkább csak kereteit, hagyományait tartották fenn, de nem rendelkeztek nagyobb mozgósítóerővel.⁵⁶ Ezzel szemben igen intenzíven szervezkedtek a dalegyesületek: 1930-ban 160 működött, közülük 150 tagja volt a Romániai Magyar Dalosszövetségnek. (Az 1919-es, valamivel több mint ezres tagság a harmincas évekre meghétszereződött.) A rendszeres kerületi versenyek mellett 1923 és 1938 között hat alkalommal rendeztek országos seregszemléket. A szövetség elnöke, Inczedy Jocksmán Ödön egyben az OMP ügyvezető alelnöke, így a szervezet, a nőszövetséghez hasonlóan, szorosan kapcsolódott a párthoz.⁵⁷

1924-től az OMP mellett egy - mai szóval élve - szellemi műhely működött, amely a *Magyar Nép* és a *Pásztortűz* című lap köré csoportosulva az „erdélyi magyar nép” társadalmi, erkölcsi, közművelődési és gazdasági megszervezését tűzte ki célul.⁵⁸ A György Lajos és Gyallay Domokos vezette kör programszerűen tanulmányozta a szász és sváb önszerveződés történetét és működését, kapcsolatokat épített ki a korabeli szász és a román progresszióval, elkezdte a magyar kisiparosság szövetkezeti alapon történő megszervezését. Ez a társaság

dolgozta ki a már említett magyar egyetemi-kollégiumi képzés programját, kezdeményezte a kolozsvári magyar egyetemisták nyilvántartását, a teológushallgatók gazdasági és társadalomtudományi képzését. Ebbe a csoportba tartozott Fritz László, az OMP statisztikai osztályának megteremtője, a korszak legfontosabb erdélyi magyar vonatkozású adatgyűjteményeinek összeállítója.⁵⁹ György Lajos *Pásztortűz* szerkesztése mellett a katolikus líceum könyvtárát is vezette (itt valamennyi korabeli, Magyarországon megjelent tudományos munka hozzáférhető volt), és az első évtizedben összeállította az erdélyi magyar irodalom és könyvkiadás évenkénti bibliográfiáját.⁶⁰ Gyallay a magyar egyetemistáknak tartott nép- és faluismereti szemináriumok mellett megjelentette a *Magyar Nép* című hetilapot (1921-1944). A 16-18 ezer példányban megjelenő újság a falusi gazdálkodók, városi kisiparosok és kereskedők igényeit szolgáló, ismeretterjesztő, gazdasági felvilágosító lap volt, s mindvégig az OMP politikáját népszerűsítette.⁶¹

Egy másik, az előbbi körhöz is kötődő kezdeményezés Sulyok István nevéhez fűződik: 1928-1931 között sikertelen kísérletet tett először az EMKE átalakítására, majd a Juventus Iroda létrehozásával egy, a szászokéhoz hasonló kultúr hivatal alapítására. Ez a két-három évig tevékenykedő intézmény minden, az erdélyi magyarságra vonatkozó statisztikai adatot, helyzetjelentést, testületi információt gyűjtött. Ezzel szakanyagok, kérelmek, beadványok szakértői háttérét szerette volna megteremteni. Anyagiak hiányában mindebből „csak” egyetlen dolog valósult meg (714 adatgyűjtő munkájaként!): az *Erdélyi Magyar Évkönyv* (1931), a romániai magyarság viszonyainak mai napig legteljesebb számbavétele.⁶²

A harmincas évek ifjúsági és társadalmi mozgalmi szorosán kapcsolódnak ezekhez a húszas évek második felében kialakult önszerveződésekhez. Gyallay a falukutatás, a helyi társadalom megszervezésének egyik első propagálója, György Lajos pedig a *Hitel* nemzedékének, különösen Venczel Józsefnek és Kéki Bélának a kapcsolatteremtő támogatója.⁶³

A kisebbségi önszerveződés sajátos - teljesen feltáratlan - része az erdélyi magyar szabadkőművesek tevékenysége. A századfordulón élénk páholyélet folyt Nagyváradon, Aradon, Temesvárott, Kolozsvárott. 1905-ben alakult meg a marosvásárhelyi Bethlen Gábor páholy, Péterffy István orvos vezetésével. Az erdélyi szabadkőművesség vezetője, a brassói szász Servatius Lajos (volt alispán) rendszeresen eljár Bukarestben kisebbségi sérelmek orvoslása ügyében. Péterffy emlékiratában⁶⁴ a kolozsvári Unió páhollyal szemben a marosvásárhelyi páholyt tekintette a korabeli szabadkőműves kisebbségvédelmi munka központjának. Egyrészt azért, mert Kolozsváron volt az OMP központja, és így a két intézmény között rosszindulattal kapcsolatot feltételezhetek volna. Másrészt Marosvásárhelyen voltak olyanok a viszonyok, hogy a páholyon belül szabadon meg lehetett vitatnia problémákat. Kisebbségvédelmi tevékenységük karitatív munkából (egyetemi hallgatók segélyezése, középiskolások számára ruha és tandíj biztosítása, iskolás gyerekek tej- és kenyérellátása) és a „szabadkőműves alapon tárgyalható” (polgári és szabadságjogok megsértése) problémák kezeléséből állt. A legfontosabb „kijárások” (személyes kapcsolatok és beadványok révén): a román szabadkőműves páholyok segítségével sikerült az első nyelvvizsgákon több ezer magyar kiségzisztenciát átjuttatni; az esküt nem tett magyar köztisztviselők nyugdíját rendező törvényt eszközölték ki 1929-ben; a nemzeti munkavédelmi törvény hatásának minimalizálása érdekében⁶⁵ a magyar alkalmazottak elbocsátása ellen tiltakoztak a páholyok vezetői vállalatvezetőknél és helyi iparfelügyelőknél. A 48 tagú páholyt (30 magyar, 3 szász, 15 zsidó származású) protestáns elit irányította (tanárok, lelkészek). Tagja volt a társaságnak a Marosvásárhely magyar politikai és kulturális életében meghatározó szerepet játszó Bernády György és Molter Károly is.

c) Az erdélyi magyarság közvélemény-formáló, *belső nyilvánossága* a politikai napilapokban és folyóiratokban, valamint sajátos közéleti „belső parlamentjeiben” (az OMP

nagygyűlései, az Erdélyi Katolikus Státus Igazgatótanácsának és az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsának ülései) testesült meg.

Romániában a két világháború között, párhuzamosan és váltakozva 25-30 magyar napilap jelent meg. 1918-1924 között a legkorszerűbbnek tartott, polgári radikális irányultságú *Keleti Újság* a legnagyobb példányszámú, Kolozsváron Paál Árpád a szellemi irányítója. A lap újságíróinak egy része (Paál Árpád, Nyirő József, Kacsó Sándor, Zágoni István) 1924-ben a kiadóval kialakult elvi ellentét miatt új lapot alapított, *Újság* néven. Ez azonban független hangvétele és gyorsan emelkedő népszerűsége ellenére töke hiányában 1927-ben tönkrement. Kolozsvár régebbi napilapja, az *Ellenzék* a húszas években polgári liberalizmusa, függetlenségpárti hagyományai miatt konzervatívabbnak tűnik a *Keleti Újságnál*. 1925-27 között az OMP hivatalos irányvonalát képviselte. Ekkor azonban az OMP megszerezte hivatalos lapjának a *Keleti Újságot*, így az *Ellenzék* Bánffy Miklós csoportja kezébe kerülhetett. Harmincas évekbeli szellemiségét Krenner Miklós és Szentimrei Jenő határozta meg, később az RMN hivatalos szócsöve. A harmadik igen fontos napilap, az *Erdélyi Lapok* 1932-től jelent meg Nagyváradon; a harcos katolikus sajtóorgánumot Paál Árpád szerkesztette. A harmincas évek közepétől, elsősorban Sulyok István publicisztikája és a körülötte kibontakozó sajtópolémia következtében, a lap egyre inkább jobbra tolódott. Ezzel szemben a *Brassói Lapok* az 1924-es igazgató-, majd tulajdonosváltással a harmincas évekre polgári radikális-baloldali, a szociális kérdésekre legérzékenyebben reagáló lappá vált Fűzi Bertalan, illetve Kacsó Sándor vezetésével.⁶⁶

A folyóiratok közül az OMP-hez legközelebb a már említett ismeretterjesztő *Magyar Nép*, a nemzetközileg is színvonalas kisebbségvédelmi periodika, a *Magyar Kisebbség* (1922-1942)⁶⁷ és a konzervatívabb erdélyi irodalmat képviselő *Pásztortűz* (1921-1944)⁶⁸ állt. Bánffy Miklós támogatásával indult útjára a legrangosabb erdélyi irodalmi folyóirat, az *Erdélyi Helikon* (1928-1944). A korszak irodalmi termésének legjava itt jelent meg. Betöltötte funkcióját: a romániai magyar irodalmi élet megszervezését. A harmincas évek társadalomtudományi-világnézeti vitáiban két folyóirat, illetve azok szerzői köre játszott jelentős szerepet. Az egyik az *Erdélyi Fiatalok* (1930-1940), amely a már kisebbségiként szocializálódott fiatal értelmiségiek nemzedéki lapjaként indult, a falu szociális problémáira figyelt, világnézeti semlegességet hirdetett, László Dezső és Jancsó Béla szerkesztette. A problémák szakszerűbb szociológiai, statisztikai, történeti vizsgálata érdekében Venczel József és Makkai László 1935-36-ban indította meg a *Hitel* című folyóiratot. „A valóságfeltárással, ami számukra az erdélyi magyarság gazdasági-politikai, társadalmi, művelődési viszonyainak ismeretét jelenti, a fiatal értelmiség népnevelésre való tudományos felkészítését kívánták szolgálni.”⁶⁹ A lap egyben válasz a baloldali politika, a kommunista párt felé is tájékoztató nemzedéktársak útkeresésére.

A belső nyilvánosság sajtón kívüli része a rendszeresen tartott tanácskozásokon jutott kifejezésre. Politikai értelemben az OMP 1924-től két évente megrendezett nagygyűlései a legfontosabbak. Ezekben a helyi szervezetek küldöttei megválasztották a párt intézőbizottságát (a helyeket a pártközpontban osztották el), és delegálták az elnöki tanácsot. A nagygyűlések legfontosabb hozadéka az egyes szakosztályok beszámolója és javaslatai, valamint a megyei tagozatok képviselőinek személyes találkozói.⁷⁰ Kevésbé ismertek a magyar egyházak vezető testületeinek éves tanácskozásai. A legfontosabbak az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsának és az Erdélyi Római Katolikus Státus Igazgatótanácsának évenkénti közgyűlései.⁷¹ Mindkét nagy múltú testületben a világiaké a többség, akik egyben a magyarság közéletének (így az OMP-nek) is meghatározó személyiségei. Az egyházfenntartás ügyei mellett itt hozták a legfontosabb oktatáspolitikai döntéseket. A határozatokat mindhárom esetben szűk körben készítették elő, így ezeknek a fórumoknak nem a döntések kialakításában, hanem legitimálásában volt szerepük. Jelentőségük mégis

abban rejlik, hogy a mindvégig hangsúlyozott „magyar egységet fenntartva sokféle érdeket sikerült a párt és az egyházak hatáskörében integrálni.

A belső nyilvánosságon belül a politikai természetű viták és érdekharok a húszas évek végére elcsitulak. (Bethlen György pártvezetői erényeinek⁷², valamint a „román népi demokráciához és a Iuliu Maniu politikájához fűződő illúziók szertefoszlásának köszönhetően.) Helyettük inkább eszmetörténeti, irodalmi vitákban próbálták tisztázni a sajátos erdélyi magyar értelmiségi szerep és identitás problémáit. A harmincas évek erősödő kisebbségellenes politikai hangulatával szemben pedig a magyar társadalom belső viszonyainak tisztázása, az ezeken való változtatás mikéntje került előtérbe.⁷³ Mellettük megjelentek egyértelműen ideológiai természetű konfliktusok is. (Például az *Erdélyi Helikon* és a *Korunk* rivalizálása, Kós Károly és Gaál Gábor vitája „az erdélyi gondolatról”, Kacsó Sándor és Sulyok István polémiája a spanyol forradalomról.) Ezeket a vitákat alkalmi jellegű konferenciákon, az évenkénti marosvécsi helikonista írótalálkozókon, a népfrontos összefogást meghirdető Vásárhelyi Találkozón (1937) próbálták lezárni.

A belső önszerveződés intézményei a romániai magyarság önazonosságát, társadalmi pozícióit őrizték az impériumváltást követő új helyzetben.

Emellett integráló szerepüket betöltve, az OMP-t képviselőként elfogadva, az önálló politikai közösség belső stabilitását erősítették.

A következőkben még három ideológiai útkeresésre utalunk, amelyek a romániai kisebbségi kérdést mint társadalompolitikai problémát kívánták - különböző ideológiai alapokon - megoldani.

2. *A transzszilvanizmus*, ez az erdélyi magyar nemzeti kisebbség önazonosságát tudatosító ideológia, egyszerre jelentkezett különböző változataiban esztétikai programként, politikai elképzelésként és etikai gondolatrendszerként. Ideológiai tartalmát Fábrián Ernő a következőkben ragadta meg: „A transzszilvanizmus nem lett volna ideológia - tehát több, mint egyszerűen regionális öntudat-, ha nem olyan, részben valóságban gyökerező feltételezésekből indult volna ki, mint például a földrajzi környezet és a történelmi múlt által meghatározott »erdélyi lélek«, amely úgymond arra predesztinálja az Erdélyben együtt élő románokat, magyarokat, szászokat, hogy önállóságuk felett örködve végezzék közös dolgaikat. Ebből az előfeltevésből következették, hogy Erdély múltjában sajátos humánus rejlik, amelynek felismerése és tudatosítása új életre keltheti az erdélyi kultúrát. A transzszilvanizmus épp a hagyományok alapján lehetségesnek tartotta a román nép és a kisebbségek megbékélését a közös feladatok vállalásában és az értékek cseréjében. ...a transzszilvanizmus a nemzetiségi azonosság megőrzését értékgyűjtésként és az interetnikus viszályok, konfliktusok feloldásával együtt sugallta.”⁷⁴ Azonban a sajátos erdélyi nemzetiségi együttélés hagyományának példaként állítása, a régió különállásának hangsúlyozása a bukaresti és budapesti nemzetállami törekvésekkel szemben mint mindig, ebben a korszakban is - a kormányzati hatalmon kívüliek ideológiája volt. Tamási Áron szerint a transzszilvanizmus „különböző fajok életének találkozása fenn az emberi magaslaton... Az erdélyiség gondolata az örök önállóság gondolata. És kérdem: Van-e a mi jövőnkre nézve más biztató és megnyugtató út, mint az önállóság útja? Az az út, amely két gyanakvó gondolat között... vezet el? Az az út, amelyet testvér és idegen egyformán rontanak, de amely egyedül és örök jusson a miénk! Ne bántsanak tehát minket és ne rontsák a mi egyetlen kálváriás utunkat, amíg ennek a helyébe csak temetőt, vagy maszlagot, vagy kábító délibábot tudnak adni csupán, de sohasem más utat, de még egy kicsi rongyos ösvénket sem.”⁷⁵

Ez az ideológia egyrészt az impériumváltás következménye, a „nagy magyar” tudattól megszabadult értelmiség azonosság- és közösségkeresése volt, másrészt elhatárolódás a horthysta Magyarország neonacionalista útkeresésétől és neobarokk világától. De mivel a húszas évek végére kiderült, hogy egyedül a román politikai közéletben súlytalan

szociáldemokráciával és kommunista csoportokkal lehetne szövetségre lépni, az irodalomban pedig elégtelenné vált csupán történelmi példákra hivatkozni, az egész ideológia egyfajta értéktételezéssé, magatartásmintává alakult át. Ebből a lehetetlen helyzetből az egyéni erkölcsi elvárásokon kívül a húszas évektől megfigyelhető európai nyitottságukkal törtek ki. Kuncz Aladár szerint „Erdélyből kell kiindulnunk, s egy szökkenéssel mindjárt olyan magaslatra kell emelkednünk, amelyről nézve az erdélyi sors világprobléma lesz”.⁷⁶ Ennek (és az első világháború előtti nyitott, magyar progresszió autonóm szellemisége továbbélésének) köszönhetően, sok vonatkozásban a korabeli erdélyi magyar szellemi élet korszerűbb, mint a magyarországi. Erre jó példa, hogy a magyar református teológiák közül ebben a korszakban a kolozsvári érintkezett legintenzívebben az új német teológiai irányzattal, a Barth által kidolgozott dialektikus teológiával. Ugyanilyen egyedülálló Ligeti Ernő *Független Újság* című hetilapjának (1934-1940) európai nyitottsága és frissessége. A transzszilvanisták két alapintézményükön, az Erdélyi Szépműves Céh könyvsorozatán és az *Erdélyi Helikonon* keresztül a kisebbségi magyar társadalom egészének olyan önazonosság-ideológiát adtak, mely pótolta a jövőképet. A második bécsi döntés után ehhez a gondolathoz visszatérve fogalmazta meg az erdélyi irodalom, az Erdélyi Párt és a *Hitel* köre a kisebbségi múltból és a regionális sajátosságokból adódó, Magyarországon belüli másféle politizálását.⁷⁷

3. *Baloldali orientáció.* A „baloldaliságot” mint kifejezést az ekkori kisebbségi közéletben sokféle értelemben használták. Először a viszonyítási pontokat kell tisztáznunk. Ha a budapesti hivatalos politikához hasonlítjuk Gyárfás Elemér, Hegedüs Nándor vagy Jakabffy Elemér megnyilatkozásait - akik az OMP felső vezetésébe tartoztak-, társadalmi érzékenységük, demokratikus gondolkodásuk révén (különösen a harmincas években) balra helyezkedtek el az anyaországi kormányzati politikusokhoz képest. (Miközben Gyárfást Erdélyben a konzervatív-katolikus álláspont képviselőjének tekintették.) Az előbbi erdélyi politikusokhoz viszonyítva Bánffy Miklós, Kós Károly, Krenner Miklós és az *Erdélyi Helikon* köre jóval nyitottabb szemléletet képviselt (de nekik nem kellett a romániai politikai kényszerpályán az egység megőrzése érdekében lavírozniuk). Az utóbbiaknál sokkal inkább a kisebbségi társadalom mindennapi viszonyait akarták átalakítani későbbi Vásárhelyi Találkozó nemzedékének csoportjai. E találkozó résztvevői között már ott voltak az OMP-vel nyíltan szemben álló kommunisták is.

Az OMP nem tudta és nem is akarta integrálni a nagyvárosi szociáldemokrata, szocialista értelmiséget és munkásságot. Egyrészt féltették pártjuk egységét (stabilitását), és félték a balratolódástól. Másrészt az irredentizmus vádjá mellé nem akarták a kommunizmus bélyegét is magukra venni. (A pártot már az is a kommunistaság gyanújába keverte, ha nagygyűlésén a munkásság képviselője felszólalt.⁷⁸) Az erdélyi munkásság 40 százaléka magyar nemzetiségű volt.⁷⁹ (Ez az arány a második világháborúig nemigen változott, mert a románság elsősorban hivatali pályára adta gyermekeit.)

A magyarságon belüli baloldali orientációt két részre oszthatjuk. A magyar munkásság döntő része a szociáldemokrata pártba és annak külön erdélyi szakszervezeteibe tömörült. A szociáldemokraták egyértelműen kiálltak a kisebbségi jogok védelme mellett, és konszolidált viszonyt alakítottak ki az OMP-vel.⁸⁰ Ennek ellenére Csehszlovákiával ellentétben, ahol a magyar szavazatok majdnem egyharmadát a szociáldemokraták, az agrárpártiak (kormánypárt) és a kommunisták kapták, az erdélyi magyarságnak csak töredéke szavazott a Romániában gyenge baloldali pártokra.⁸¹ Bázisukat mégis Erdély, Bukovina, Besszarábia nemzetiségek lakta területei jelentik. A baloldali orientáció másik része azokhoz a fiatalokhoz kapcsolódott, akik a magyarországi Bartha Miklós Társaság egy részéhez, a felvidéki Sarló mozgalomhoz hasonlóan (integrálásukra képtelen intézmények nélkül) balratolódva a kommunista mozgalomban találták meg helyüket. Kolozsvárott Antal Márk (a Tanácsköztársaság alatt közoktatási népbiztoshelyettes) szervezett a húszas évek második felében marxista szemináriumot, Bányai László, Csögör Lajos, Demeter János, Jancsó

Elemér, Méliusz József, Mikó Imre, Tamási Áron, Vincze János és mások részvételével. Ugyanígy nagy hatással volt a fiatalokra a *Korunk* (1926-1940) című folyóirat kezdeti nyitottsága és társadalmi érzékenysége.⁸² A kisebbségi fiatalok számára jövőképet jelentett a szocialista-marxista világnézet, az osztályviszonyok megváltozása. Az értelmiség egy részét az vonzotta, hogy ez volt az egyedüli nem etnikai párt, amelyik azt ígérte, hogy uralomra jutva megszünteti a kisebbségi jogfosztottságot, illetve a nacionalista elnyomást.

Az orientáció gyökere egyrészt abban keresendő, hogy a kommunisták társadalmi programja sokkal radikálisabb volt az OMP-énél. Másrészt a kisebbségi kérdés rendezésére a lenini önrendelkezés elvét ajánlották (amely elismerte az elszakadás jogát).⁸³ Az RKP kongresszusi határozataiban az önrendelkezési elv 1924-1932 között központi helyet foglalt el, de csak (a szovjet érdektérre) Besszarábiára és Bukovinára vonatkozott. Más országrészek elszakadásának lehetőségét nem mondták ki. 1933-tól, a magyar kommunista csoport intézményesülése után a kisebbségi gazdasági, politikai, oktatási érdekek támogatása került a kommunista propaganda középpontjába.

Az RKP V. Kongresszusán (1931) részletesen kidolgozták a párt álláspontját a nemzetiségi kérdéstről. Ebben a programban nemcsak a lenini önrendelkezési elvről, hanem a nemzetiségek helyzetének javításáról is szó volt. A nemzetiségek körében létrehozandó forradalmi mozgalmak céljának Bukovinában és Besszarábiában az elszakadás kivívását, Erdélyben ezenkívül még az OMP ellenzékének intézményesítését tekintették. A kommunisták a kisebbségi kérdést nem stratégiájuk, hanem taktikájuk részének tekintették: mindenkor alárendelték az osztályharcnak, a hatalom megragadása ügyének.

A RKP Központi Bizottságának 1932. szeptemberi ülésén döntöttek egy, az OMP-vel szemben álló lap megjelentetéséről. Ezt követően Demeter János kapott megbízást a *Falvak Népe* (1932. szeptember-1933. február) című lap kiadására. E lap olvasóiból jött létre a Falubarátok Szövetsége, majd hivatalosan is megalakult Országos Magyar Párt Ellenzéke (OMPE, 1933. június 19.). Programjukban harcot hirdettek egy olyan rendszer megteremtéséért, mely megszünteti a nemzeti viszályokat, fellép a fasiszmus, a szabadságjogok korlátozása ellen, a magyar közigazgatásért és jogszolgáltatásért; küzd a nemzetiségeket hátrányos helyzetbe hozó foglalkoztatáspolitiká ellen, az agrárreform-sérelmek korrigálásáért, magyar nyelvű állami iskolák, tanítóképzők és a kolozsvári egyetem magyar szekciójának létrehozásáért, a magyar intézményrendszer támogatásáért.⁸⁴ Egy év múlva a különböző kommunista csoportok fedőszerveként, Magyar Dolgozók Országos Szövetsége elnevezéssel (MADOSZ, 1934. augusztus, Marosvásárhely) létrehozták szervezetüket, Bányai László vezetésével. Programjukban önálló nemzetiségi szervezetekért és a román-magyar testvériségért léptek fel. Ugyanakkor elhatárolódtak a hivatalos magyarországi revizionista politikától, és elismerték a román nép történelmi jogát egész Erdélyre. 1935-ben - az RKP utasítására - a Petru Groza vezette Ekésfronttal létrehozták a romániai népfrentot, majd ebben a szellemben részt vettek a Vásárhelyi Találkozó kezdeményezésében és előkészítésében. A nagyobb nemzetiségi és nemzedéki befolyás megszerzése érdekében a kommunista kapcsolatairól közismert Bányai helyett Kurkó Gyárfást választották meg a szövetség elnökévé. 1937 novemberében tartották első országos nagygyűlésüket Brassóban. Különböző szakosztályok által összeállított programjuk a Vásárhelyi Találkozó határozataihoz való csatlakozáson túl az egyházak támogatására (és demokratizálására) és az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület munkájában való részvételre szólítottak fel.⁸⁵ Az év végén - szintén a népfrent szelleméből kiindulva - felhívást intéztek az OMP-hez közös választási kampány érdekében.⁸⁶ Ez azonban visszautasításra talált a magyarság körében, elsősorban megütközést keltő csatlakozásuk miatt a román antirevizionista mozgalomhoz, másrészt és a RKP nyilvánvaló befolyása miatt is. A királyi diktatúra bevezetése után (1938. február 11.) a MADOSZ is illegálisba vonult. Ennek a körülbelül 100-200 fős baloldali orientációnak a hatása nem a harmincas években, hanem a

második világháború után jelentkeznek, amikor ez a csoport megszervezi a Magyar Népi Szövetséget.

4. *Jobboldali orientáció.* Míg a MADOSZ-bari vagy a *Brassói Lapokban* (Szentimrei Jenő, Kacsó Sándor) balról, addig a nagyváradi *Erdélyi Lapokban* (Sulyok István, Paál Árpád⁸⁷, Gyárfás Elemér) jobbról bírálták az OMP tevékenységét. Ez a katolikus egyházhoz szorosan kötődő újság, a harmincas években előtérbe került liberális, baloldali orientációjú sajtóorgánumokkal (*Brassói Lapok, Független Újság*) szemben, a sérelmi politika radikális híveként a német kisebbségpolitikát tekintette mértékadónak. E külön irányzat léte a korabeli napilapokat olvasva nyilvánvaló, de feldolgozása még várat magára.

Az alábbi három érvelési módot használják a leggyakrabban a román-magyar politikai és sajtóvitákban magyar részről összehasonlítási és hivatkozási alapként. Mindez nemcsak azért érdekes, mert a hivatkozás és összehasonlítás mindhárom esetben összekeveredik, hanem azért is, mert ezeket a toposzokat a közösség is magáévá tette.

1. A magyar kisebbségpolitikai önszerveződésének kezdetén a románság és a szászok első világháború előtti intézményépítését tekintettek modellértékűnek.⁸⁸ A parlamenti vitákban leggyakrabban az első világháború előtti erdélyi román nemzeti mozgalom célkitűzéseinek és az ahhoz rendelt érveknek a felidézésével igazolták, hogy a magyarság nem előjogokat kér.⁸⁹ Ezzel tükröt próbáltak tartani a volt magyarországi román politikusok elé. A sikertelenség oka, az ilyen típusú polémiák tanúsága szerint, az a történelmi tapasztalat, hogy a kisebbségből többségivé vált csoport nem teszi lehetővé, hogy az új kisebbség az övéhez hasonló erős nemzeti mozgalmat hozzon létre.

2. A Magyar Királyságon belüli erdélyi nemzetiségi viszonyokat rendszeresen a Nagy-Romániában kialakult helyzettel hasonlították össze. Ebből a magyarok szerint mindig a magyar nemzetiségpolitika került ki szabadelvűbbként, befogadóbbként.⁹⁰ Az összehasonlítást megkérdőjelezi az időbeli csúsztatás: az első világháborúval egész Európában megváltozott állam és társadalom egymáshoz való viszonya. Másrészt mindkét oldalról többször elhangzott, hogy a kisebbségi kérdést megoldották. Csakhogy Európa egyik első, nagyvonalú nemzetiségi törvénye, amely 1868-ban Magyarországon született meg, már nem lehetett hivatkozási alap, ha az adott kisebbség ezt már létrejötté idején sem tartotta kielégítőnek (mert már nem kulturális, hanem politikai közösségként gondolkodott önmagáról). De ugyanígy hiába írják a román szerzők, hogy a magyarság megmaradt pozícióiból adódóan még mindig privilegizált csoport a két világháború között Romániában,⁹¹ ha a magyarság más viszonyítási alapból kiindulva helyzetét jogfosztott kényszerközösségként élte meg. Harmadrészt számba kell venni a modernizáció és a nemzetiség, illetve a nemzetépítés viszonyát is. A történészek mindkét korszakban hajlamosak nemzeti látószögük szerint az asszimilációs veszteségeket-gyarapodást a modernizációnak-elnyomó nemzetiségpolitikának tulajdonítani.⁹² Végül azzal is szembe kell nézni, hogy az első világháború után létrejött új nemzetállamok intézményépítését alapjaiban eltorzította a nemzeti kisebbségek történetileg kialakult pozícióikért folytatott harca (földreformtörvények, oktatási törvények).

3. A magyar politikai elit kisebbségvédelmi jogforrásként értelmezte a gyulafehérvári határozatokat (1918. december 1.) és a párizsi kisebbségvédelmi szerződést (1919. december 9.). Az előbbinek azonban csak az első pontja (Erdély csatlakozása Romániához) emelkedett törvényerőre. A nagypolitikában pedig I. Bratianu haláláig kitartott azon álláspontja mellett, hogy hódítás, nem pedig a gyulafehérvári határozatok révén szereztek meg Erdélyt.⁹³ I. Maniu 1928-ban kijelentette, hogy a gyulafehérvári határozatokban nem ígértek autonómiát a nemzetiségeknek.⁹⁴ A kisebbségvédelmi szerződést a romániai törvényhozás elfogadta ugyan, de semmit sem tett annak végrehajtása érdekében, sőt azzal ellentétes szellemű jogalkotást folytatott.⁹⁵ A szerződés 11. paragrafusában megfogalmazott székely közületi autonómiát a már meglévő egyházi és iskolarendszer megvalósulásának tekintették.⁹⁶ Egy külső hatalmak

által eröltetett szerződés végrehajtását, ha a többségi állam érdekei ezzel ellentétesek, (valós) nemzetközi garanciák hiányában nem lehet számon kérni. Ez a tapasztalat is megerősíti, hogy a kisebbségvédelmen belül a jogi tevékenység mellett a kisebbségi társadalom belső életének, szervezettségének intenzitása a legfontosabb tényező.

Dolgozatomban a jelenlegi kisebbségtörténeti alapkutatások eredményeit és egy lehetséges megközelítési módot szerettem volna fölvezetni, nem a sérelmekre, hanem a kisebbségi társadalom működésének kereteire helyezve a hangsúlyt.

JEGYZETEK

* A tanulmánynak ez a része bővebb változatban megjelent a TLA Közép-Európa Intézet 1996. évi konferenciakötetében: *Közép-Európa az integráció küszöbén*. Szerk: Kovács Éva-Zsinka László. Budapest, Közép-Európa Intézet 1997.

- 1 A korabeli diplomáciai jelentések általános szemléletét tükrözi: *Jelentés az erdélyi Magyar Párt elnökválságáról*. MOL K 64-1924-27-505. 23 f.
- 2 Grandpierre Emil (1874-1938), az első világháború előtt a kolozsvári törvényszék bírása, 1918-ban a vármegye utolsó főispánja 1924 decemberében az OMP alelnökévé választják, de 1925 januárjában lemond erről a tisztséger, és néhány hónap múlva elhagyja Erdélyt. Budapesten a Közigazgatási Bíróság döntőbírójaként dolgozott, és a Népies Irodalmi Társaság Politikai Osztályának külső munkatársa volt. A tisztségviselő
- mozgalomról K. Lengyel Zsolt: A keleti-Svájc koncepció és Erdély 1918-1919. *Regio* 1992. 1. 77-89.
- 3 Bárdi Nándor: A Keleti Akció I. *Regio* 1995. 3. 90-93.
- 4 Történetét mindkét csoport megírta, a maga szemszögéből. Grandpierre Emil: Az erdélyi magyarság politikai küzdelmei az egységes Magyar Párt megalakulásáig. *Magyar Szemle* 1928. október 130-136.; Paál Árpád: A magyarság pártalakulásai. *Napkelet* 1921 ?2. 1340-1343.
- 5 *Jelentés az erdélyi Magyar Párt elnökválságáról*. Lásd 1. jegyzet 17-21. f.
- 6 Uo. 18. f.
- 7 Uo. 19. f.
- 8 Uo. 22. f.
- 9 1921. január 9-én megalakult a Magyar Szövetség (MSZ) kolozsvári tagozata. Ugyanezen hónap végén jelent meg Kós Károly-Paál Árpád-Zágoni István *Kiáltó* szó című röpirata. Március-áprilisban a magyar egyházfők a király előtt hűségüket tették. A Magyar Szövetség előkészítése körüli nézetkülönbségek miatt 1921. június 5-én Bánffyhunyadon Kós Károly és Albrecht Lajos népgyűlés keretében megalakította a Magyar Néppártot. Ez munkára sarkallta a passzivistának, konzervatívnek tekintett Grandpierre-csoportot. Így báró Jósika Samu közvetítése nyomán július 6-án megalakult a Magyar Szövetség. 1921. október 30-án a kolozsvári prefektus felfüggesztette a szövetség működését. Ezt követően 1922. január 5-én újra aktivizálja magát a Magyar Néppárt. Mivel márciusra választásokat írnak ki, Kósék ellensúlyozására február 12-én megalakult a Magyar Nemzeti Párt Grandpierre Emil vezetésével. A választásokon a két párt Magyar Szövetségként együtt indult, majd a kormány megint betiltotta. 1922. augusztus 5-én a Magyar Nemzeti Párt nagygyűlése kimondta egyesülési szándékát a Néppárttal. Másnap a Magyar Szövetség tartott nagygyűlést új szervezeti szabályzatot fogadva el. Október végén (a koronázási ünnepek után) a magyar kisebbségnek mint közjogi személynek a képviselőtét vállaló, módosított szervezeti szabályzata miatt újra betiltják az MSZ működését. Ezt követően a Nemzeti Párt és a Néppárt belátva az egységes fellépés szükségességét 1922. december 28-án egyesült a romániai Országos Magyar Pártban.
- 10 Paál Árpád i. m.
- 11 Erdélyi politika. *Hitel* 1940-1941. 2. ua. In: *Hitel Kolozsvár 1933-1944*. Vál., bev. írta Záhony Éva I. köt. 144-150.
- 12 Uo. 149.
- 13 E revíziós stratégia összefoglalását adja Jancsó Benedek: A magyar társadalom és az idegen uralom alá került magyar kisebbség sorsa. *Magyar Szemle* 1927. szeptember. 50-57.
- 14 K. Lengyel Zsolt: *Auf der Suche nach den Kompromiss: Ursprünge und Gestalten des frühen Transsilvanismus: 1918-1928*. München, Ungarisches Institut 1993. Studia Hungarica 41.
- 15 Az alkotmány létrejötte körüli viták összefoglalását adja Nagy Lajos: A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában. Kolozsvár, ETI 1944. 25-31.
- 16 Szász Zsombor: Erdély román közigazgatása. *Magyar Szemle* 1929. október. 160-166.; Bethlen György: A parlamenti csoport emlékirata a közigazgatási törvénytervezet kapcsán. *Magyar Kisebbség* 1929. 11. 40712.

- 17 Erdély lakosságának 1930-ban 57,8 százaléka román, 24,4 százaléka magyar, 9,8 százaléka német, 3,2 százaléka zsidó nemzetiségű volt. Városi lakosságának 37,9 százalékát adták a magyarok, 37,9 százalékát a románok, 15 százalékát a németek, 13 százalékát mások. 1930-ban Erdély ipari foglalkozásokat űző lakosságának 40 százalékát, a kereskedelem és hitelélet 39,9 százalékát, a szabadfoglalkozásúak 41,5 százalékát, mezőgazdasági (östermelő) népességének 20,3 százalékát adták a magyarok. Opra Pál: *Erdély lakosságának foglalkozások szerinti megoszlása*. 10. TLA KEI Kv. Ms 1518/95. Ezt támasztja alá a magyar hírlapirodalom és könyvforgalom, a színházi és sportélet áttekintése. Monoki István: *Magyar könyvtermelés a román uralom alatt 1929-1940*. 2. kötet Hírlapok és folyóiratok. Budapest 1941. 264.
- 18 Szász Zsombor: *Erdély Romániában*. Budapest, Grill 1927. 306-319.; a Maniu-kormány kisebbségpolitikájáról: A Maniu kormány programjában a kisebbségi kérdés megoldását ígérte. MOL K 63-235-1929-27/4. 98-115. f.
- 19 A parlamenti képviselők sokrétű feladatairól: Willer József beszéde az OMP sepsiszentgyörgyi nagygyűlésén. *Magyar Kisebbség* 1937. 18. 465180.
- 20 Mikó Imre: *Erdélyi politika*. Lm. 146.
- 21 Mikó Imre: A székely közületi kulturális önkormányzat. *Magyar Kisebbség* 1934. 13. 365-378., 15-16. 44164.
- 22 A tagozatról áttekintést ad az *Erdélyi Magyar Évkönyv*. Szerk. Fritz László és Sulyok István. Kolozsvár, Juventus 1931. 26-30. A szakosztályok: közgazdasági (mezőgazdasági, ipari, kereskedelmi), közművelődési, kisebbségi, jogi tanácskozásainak anyagait az OMP nagygyűlésekhez kapcsolódva rendszeresen megjelentették a *Magyar Kisebbség* című folyóiratban.
- 23 Mikó Imre: *Huszonkét év*. I. m. 26-28.
- 24 Az 5. pont a megállapodás szövegét közli; Mikó Imre: huszonkét év. Lm. 274-284. A paktum részletes története: Gyárfás Elemér: Az első kísérlet. Az Avarescu-paktum előzményei, megkötésének indoka, szövege, módosításai, következményei, felbomlása és tanulságai. *Magyar Kisebbség* 1937. 2. 41-70.; 3. 77-99.; 5-6. 157-158.
- 25 Bernády György: *Emlékeztető*. (1926. január 6.) HRM PÁK Ms 7651/711. 27.
- 26 *A Magyar Párt tárgyalásai a kormánnyal. Bukaresti magyar követ jelentése a külügyminiszternek*. 1926. 02. 07. MOL K 64-1926-27a-72. 15. f.
- 27 Ugron lemondásában Bánffy Miklós hazatérése és az is közrejátszott, hogy ebben a helyzetben nagyobb vita nélkül átadhatta az (ideiglenes) elnökséget Bethlen Györgynek. *Ugron István levele ismeretlenhez*. MOL K 64-1926-27a-218. 3-10. f.
- 28 Nagy Lajos i. m. 82.
- 29 Mikó Imre: *Huszonkét év*. Lm. 198-201.
- 30 Tatarescu kisebbségügyi államtitkár kijelentette, hogy az Ugron, Bethlen, Grandpierre vezette párt nem képviseli a magyarságot. Majd Jakabffynak felvetette, hogy más, új, a kormánynak is tetsző vezetővel a kormányzat tárgyalna. Az ügy összefoglalása: Botos János: Az elhalasztott brassói nagygyűlés előtt. *Magyar Kisebbség* 1924. 11. 441-468.
- 31 Mikó Imre: *Huszonkét év*. Lm. 71.
- 32 Szász Zsombor: *Erdély Romániában*. I. m. 288-305.
- 33 Cogitator: A szatmárvidéki asszimiláció IV-V. *Magyar Kisebbség* 1928. 6. 209-216.; 7. 245-257.
- 34 Opauszki István: *A romániai Országos Magyar Párt és a Német Párt kapcsolatai 1918-1928 között*. Kézirat. TLA KEI Kv. Ms. 1897/97.
- 35 Gyárfás Elemér: *A választások tanulságai*. MOL K 64-1927-27-350.
- 36 Az OMP képviselői felszólalásainak bibliográfiája: Kiss Árpád: A magyar törvényhozók működése a román parlamentben. *Magyar Kisebbség* 1936. 13. 342-356. 14. 375-393.
- 37 Willer József beszéde az OMP sepsiszentgyörgyi nagygyűlésén. *Magyar Kisebbség* 1937. 18. 466.
- 38 Mikó Imre: A romániai magyarság panaszai a Nemzetek Szövetsége előtt. *Magyar Kisebbség* 1938. 24. 581-585.
- 39 Gyárfás Elemér szenátusi előterjesztése. *Magyar Kisebbség* 1935. 1. 6-8.
- 40 Mikó Imre: *Huszonkét év*. L m. 226.
- 41 Uo.
- 42 Uo. 224-226.
- 43 Puskás Lajos: *Tizedesség és a kolozsvári tizedesek*. Kolozsvár 1942.; Csortán Márton: A Kolozsvári Tízes Szervezet. *Hitel* 1943. 4.; ua. *Hitel*. u. o. 178-183.
- 44 Tudatos pártutasításra történő beszivárgásról volt szó. 1944 őszén így vehetik át a kommunisták a RMN szervezettségét Dél-Erdélyben. Balogh Edgár: *Szolgálatban*. Emlékirat 1935-1944. Kriterion, Bukarest 1978. 128-140.
- 45 Az egyházi intézményrendszerről és iskolákról. *Erdélyi Magyar Évkönyv* 1931. Lm. 31-72.
- 46 Barabás Endre: A magyar iskolaügy helyzete Romániában. *Kisebbségi Körlevél* 1943. 3. 271 287.; 4. 351 368.

- 47 Erdélyi Magyar Évkönyv 1931. Lm. 73-84.
48 Uo.
49 Bárdi Nándor i.m. 112-114.; 131.
50 Erdélyi Magyar Évkönyv 1931. Lm. 154-159.
51 A Romániai Magyar Kisebbségi Nők Központi Titkárságának vezetőségi tagjai: báró Huszár Pálné, gróf Bethlen Györgyné, dr. Mikó Lőrinczné, báró Mannsberg Margit, báró Zeyk Irma, Sulyok Istvánné. A Református Nőszövetség elnöke dr. Makkai Sándorné, az Unitárius Nőszövetség elnöke dr. Boros Györgyné, mindketten püspökfeleségek. Uo.
52 Uo.
53 Kántor Lajos: Az Erdélyi Múzeum Egyesület problémái. *Magyar Kisebbség* 1930. 9. 309-328.
54 Erdélyi Magyar Évkönyv. Szerk. Kacsó Sándor. *Brassói Lapok* 1937. 84-86.
55 Demeter Béla-Venczel József i.m.
56 Erdélyi Magyar Évkönyv 1931. 160-215.
57 Erdélyi Magyar Évkönyv 1937. 86-88.
58 A társaság munkájáról: MOL K-A37-1927-2-227.14 f. (*Tervvázlat a romániai viszonyok tanulmányozására.*); *Jelentés a Népies Irodalmi Társaság Politikai Osztályának 1926. évi működéséről.* MOL K 28-426 (T-360/1927) 12-13. f.; Gyallay Domokos levele a NIT valamelyik munkatársához. 1926. 04. 10. MOL K-437-5-1826-2. 415. f.
59 Fritz László (1889-1967) az *Erdélyi Magyar Évkönyv* (1931) szerkesztése mellett a *Magyar Kisebbségben* publikálta statisztikai tanulmányait.
60 Antal Árpád: *György Lajos életműve.* Erdélyi Tudományos Füzetek 210. Kolozsvár, EME 1992.
61 Gaál György: A néptanító regényíró. In: Gyallay Domokos: *Vaskenyéren és tizenhat elbeszélés.* Bukarest, Kriterion 1996. 5-51.
62 Sulyok István (1891-1963) budapesti és kolozsvári jogi tanulmányok után 1912-től szolgabíró Krassó-Szörény vármegyében. 1918-ban a helyi radikális-szocialista mozgalom vezetője. 1922-től Jakabffy Elemérrel és Willer Józseffel szerkesztette a *Magyar Kisebbség* című folyóiratot. 1924-ben az Erdélyi Magyar Bankszindikátus főtitkára lesz. 1925-től az *Ellenzék* szerkesztője. 1927-ben megalapította a Romániai Magyar Népliga Egyesületet. 1928-ban a Juventus irodát hozta létre, amely az EMKE feladatkörét vállalta volna föl, de az *Erdélyi Magyar Évkönyv* egyszeri megjelentetésén túl mást nem produkált. A harmincas években Sulyok a német külpolitika és népközösségi modell legfontosabb propagálója az erdélyi magyar sajtóban.
63 György Lajos Kékit több lap *Erdélyi Irodalmi Szemle*, *Erdélyi Múzeum*, *Erdélyi Iskola*, *Erdélyi Tudósító*, *Pásztortűz*) szerkesztésébe bevonta. Venczel József 1930-1938 között a Lyceumi Könyvtár munkatársa volt. Záhony Éva i.m. *Hitel* 49. 55.
64 Péterffy István levele. (Feltehetően Magyarország belügyminiszteréhez.) 1942. március 10. Molter Károly hagyatékából (Marosvásárhely). Közölte Marosi Ildikó: Az erdélyi magyar szabadkőművességről. *Hitel* 1995. április 609.
65 A törvény a „román” alkalmazottak elsőbbségét mondta ki, amelyet lehetett nemzetiségként és állampolgárságként is értelmezni.
66 Az erdélyi magyar újságírásról átfogó képet ad Ligeti Ernő: *Súly alatt a pálma.* Kolozsvár 1941. 214.
67 A folyóirat monografikus feldolgozását adja Balázs Sándor: *Lugosi üzenet.* Szatmárnémeti, Kölcsey Kör 1995. 146.
68 Kristóf György: Tíz év az erdélyi magyar irodalmi életben. *Irodalomtörténet* 1930. 78-90.; Antal Árpád: György Lajos életműve. L m.; Galambos Ferenc: *Pásztortűz-repertórium.* Kézirat. OSZK, 1964. I-II. kötet.
69 Romániai Magyar Irodalmi Lexikon. 2. köt. Főszerk. Balogh Edgár. Bukarest, Kriterion 1991. 251.
70 Gárgyán Imre: A romániai Országos Magyarpárt nagygyűlései. Kézirat. JATE Kortörténeti Gyűjtemény. 80. Ms 1342.
71 A jelentéseket és a közgyűlések dokumentumait rendszeresen publikálták.
72 A polgári radikális-liberális szellemiségű Ligeti Ex-nő írja róla: „A megbízás, amelyet vállalt, hálátlan volt, mert az embereknek csak látható, lármás sikerek iránt van érzéke, a Magyar Párt pedig az elvi nagy kérdésekben soha meg nem alkuvó magatartása miatt erre nem számíthatott... Szinte nyugtalanító szerénységbe visszahúzódva, a kívülről szemlélő felületes benyomásokat szerzett róla, úgy tűnt fel, mint aki nem elég „erélyes”, hol pedig úgy, mint akinek elvei a politikában nem elég hajlékonyak és rugalmasak... Bethlen György legfeljebb intranzigens volt, makacs, de magatartásában sok erő rejtett, és elveinek vaskövetkezetessége a helyes útírányt igazolta. 22 esztendő távlatából nézve, vajon ki lett volna alkalmasabb vezéregyéniség nemcsak eredményeket elérni Bukarest felé, de pártot is jobban összetartani?... Persze, hogy voltak a kisebbségi pártmozgalomnak taktikai tévedései és szerves hibái. Valószínű, hogy Bethlen György is tisztában volt ezekben a korholó bírálatokban megnyilatkozó igazság értékével. Nemegyszer találtuk őt tépelődve, hánykolódva, dilemmák között, saját pártjának foglyaként, megviselt idegekkel. ... a pártszervezés hiányosságaiért nem lehet Bethlen Györgyöt felelőssé tenni, és egyes hiányzó erényeiért nem lehet

- elhomályosítani azt a tündöklő erényt, amelynek Bethlen képviselője volt: az erkölcsi tudatot és a jellemzilárdságot. Ligeti Ernő i.m. 141.
- 73 A legfontosabbak: *Transzszilvanizmus-kozopolita-vita*; Kántor Lajos: *Vallani és vállalni. Egy irodalmi vita és környéke*. Kriterion, Bukarest 1984. 174.; *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája*. Válogatás, előszó: Cseke Péter, Molnár Gusztáv. Budapest, Héttorony 1989. 267.
- 74 Fábíán Ernő: Azonosság és kultúra. In: *A tudatosság fokozatai*. Bukarest, Kriterion 1982. 57.
- 75 Tamási Áron: *Tiszta beszéd*. Bukarest, Kriterion 1981. 71.
- 76 Kuncz Aladár: Erdély az én hazám. (Csendes beszélgetés Áprily Lajossal.) *Erdélyi Helikon* 1929. augusztus-szeptember. 488.
- 77 Záhony Éva: Bevezető tanulmány. I. m. *Hitel* 40-45.
- 78 1924-ben az OMP brassói nagygyűlésén Csetri János munkás is felszólalt. Ezt követően Tatarescu (akkor belügyi államtitkár) kommunistákkal való szövetkezéssel vádolta meg a pártot. Ebben az ügyben bírói eljárás is indult, amelyet később megszüntettek. Az ügy sajtóvisszhangjának ismertetése. *Magyar Kisebbség* 1925. 1. 360.; 2. 77-78.
- 79 Opra Pál: *Erdély lakosságának foglalkozás szerinti megoszlása*. TLA KEI Kv. Ms 1518/95.
- 80 A magyar munkásság harca a román uralom alatt. MSZDP 1942. Paál Árpád: A szociáldemokraták népkisebbségi programja. *Magyar Kisebbség* 1930. 11. 389-391.
- 81 Albert Dávid: *A Városi és Falusi Dolgozók Blokkjának tevékenysége a mai Hargita megye területén*. TLA KEI Kv. Ms 1900/96. 11.
- 82 Meghatározó egyéniségek: Balogh Edgár a Sarló mozgalomban, Bányai László franciaországi tanulmányai során, Kurkó Gyárfás a brassói közéletben. Demeter János az Erdélyi Fiatalok falumunkáján túllépve került kapcsolatba a kommunista mozgalommal. Visszaemlékezéseik: Balogh Edgár: *Egyenes beszéd*. Cikkek, naplók, levelek. Bukarest 1957.; uő. *Szolgálatban*. i.m.; Demeter János: *Századunk sodrában*. Kriterion, Bukarest 1975.194-212.; Bányai László: *Kommunisták a román és a magyar dolgozók közös harca élén*. *Korunk* 1974. 6. 528-541.
- 83 Lipcsey Ildikó: A román kommunista párt a nemzetiségi kérdéstről (1921-1945). *Tiszatáj* 1987. 9. 79-98.
- 84 *Népakarat* 1933. június 19. Idézi Lipcsey Ildikó i.m. 92.
- 85 *Mit kíván másfél millió magyar?* A romániai magyar földművesek, kisiparosok, székely alkalmazottak és munkások brassói nagygyűlésének határozata. Kolozsvár, MADOSZ 1937. 13.
- 86 Lipcsey Ildikó: A MADOSZ és az Ekésfront (Frontul Plugarilor) 1935-1944. *Történelmi Szemle* 1982. 3. 398-422. A választásokon a MADOSZ a Nemzeti Parasztpártot támogatta, mely a Nemzeti Liberálisokkal - akik nem kapták meg a kormányra kerüléshez szükséges 40 százalékot- szemben a Vaszgárdával lépett szövetségre. Így az a paradox helyzet állt elő, hogy a népfontos szavazatok is a jobbratolódást támogatták.
- 87 Paál naplójegyzeteit olvasva valószínűsíthető, hogy az *Újság* csődje után anyagilag teljesen tönkrement Paál inkább csak eladható névként használták a laphoz. *Paál Árpád naplót*. TLA KEI Kv. Ms. 2451/97. IV-V. d.
- 88 Jakabffy Elemér: A román példa. *Magyar Kisebbség* 1922. 1. 6-20.; 2. 39-45.; 3. 74-80.; Albrecht Ferenc: Az erdélyi szász nemzeti autonómia. *Magyar Kisebbség* 1922. 8. 243-248.
- 89 Gáll Kelemen: Kétnyelvűség a népiskolában és dr. O. Ghibu tanár felfogása. *Magyar Kisebbség* 1925. 4. 128-133.; Kérelmek, határozatok, tervek, javaslatok és törvényes intézkedések az erdélyi nemzetiségi kérdések megoldására másfél évszázad alatt. (III. rész) *Magyar Kisebbség* 1940. 6. 133-144.
- 90 Rónai András összeállítása. Uralomváltás Erdélyben. Független Nemzetiségi politika Trianon előtt és után. In: *Erdély*. Szerk. Deér József. MTT, Budapest 1942. 223-228.; Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok. 2867-1940*. Bern, EPMSZ 1989. 587.
- 91 E nézetek újabb összefoglalása Virgil Pana: *Minoritile etnice din Transilvania între anii 1918-1940*. Drepturi si privilegii. Tirgu-Mures, Tipomur 1995. 311.
- 92 Szlovák-magyar viszonylatban mutatja he ezt Gyáni Gábor: *Asszimiláció a magyar társadalomtörténetírásban*. *Valóság* 1993. 4.18-27.
- 93 Szász Zsombor: *Erdély Romániában*. Lm. 25.
- 94 Közigazgatási reform és a Magyar Párt. *Magyar Kisebbség* 1929. 15-16. 564-574.
- 95 Nagy Lajos i.m. 20-24.; 49-56.
- 96 Uo. 119.

NÁNDOR BÁRDI

Political strategies of the Hungarian minority in Romania between the two World Wars

I consider the Hungarian national minority in Romania a forced community which was formed with the border change in 1918-20. This essay seeks the answer for the following question: On the base of which values and strategies did the National Hungarian Party representing the Hungarian minority work? First, I give a survey of the most important

tendencies and examine the political values and their roots. I differentiate the representatives of the „defensive” strategy from the representatives of the „constructive” strategy and I survey the attitudes to the independent Transylvanian interests. In the second part of the essay I make a difference between party political and society political strategies. Under party policy I mention the pact policy (1923-1927), the minority block (1928), the independent policy (1928-1937) and the integration into the corporative system (1938-1940). Inside society policy I introduce the inner self-organization (church schools, women's associations, choral societies, educational society, freemasonry, the fora of inner publicity), Transylvaniam, left- and right-wing orientations. I close the essay with the outline of three ways of the minority political argumentation.

VINCZE GÁBOR

A romániai magyar kisebbség politikai intézményrendszere (1944-1953)

Az 1944. augusztus 23-i bukaresti királypuccsot közvetlenül megelőző hónapokban Észak- és Dél-Erdélyben - az adott uralmi viszonyok miatt- egymástól igen különböző magyar politikai intézmények léteztek. Dél-Erdélyben még úgy-ahogy működött a román királydiktatúra „terméke”, a Magyar Népközösség. Ez a sajátos politikai képződmény korporatív jellege miatt integrálta magában a magyar társadalom nagy részét: a helyi vagy az országos (dél-erdélyi) vezetőségbe nemcsak az 1938-ig létező Országos Magyar Párt „prominensein (Jakabffy Elemér, Gyárfás Elemér) és az OMP „belső ellenzéke” kerültek be, hanem az RKP 1938-ig legális fedőszerve, a Magyar Dolgozók Szövetsége (MADOSz) tagjainak egy része is (Takács Lajos, Csákány Béla és mások). Észak-Erdély magyar lakosságának valójában nem volt önálló politikai képviselője. Az Erdélyi Párt csak a budapesti parlamentbe „behívott észak-erdélyi politikusok által létrehozott „politikai klub volt, és semmiféle pártszervezetet nem épített faháború miatt nem is építhetett) ki. Az Erdélyi Párt politikusai a magyar középosztály csak egy részének támogatását bírták. A magyar társadalom különböző csoportjai 1940-44 között igyekeztek az „anyaországi” politikai szerveződésekbe betagozódni: a szociáldemokrata munkásság az MSZDP, a kisbirtokos társadalom és a középosztály másik része az FKgP felé tájékozódott. (Az észak-erdélyi kommunisták vagy az MSZDP-be, vagy - az illegalisták- a „földalatti” KMP-be „húzódtak vissza”.) Ilyen helyzetben találta az észak- és dél-erdélyi magyarságot a bukaresti „kiugrás”.

Észak- és Dél-Erdély politikailag aktív magyarsága eltérően reagált a bukaresti eseményekre. Szeptember 12-én az Erdélyi Párt néhány vezetője, bevonva az egyházak, a tudományos és irodalmi élet, valamint a helybeli magyar szociáldemokraták és kommunisták néhány képviselőjét, megalakította az Erdélyi Magyar Tanácsot. A tanács egyes tagjai¹ Memorandummal fordultak Horthy Miklóshoz, amelyben többek között arra kérték a kormányzót, hogy haladéktalanul kezdje meg a fegyverszüneti tárgyalásokat a Szovjetunióval. Az EMT abban is fontos szerepet játszott, hogy a kiürítési parancs ellenére a Ferenc József Tudományegyetem és a magyarság más fontos intézményei helyben maradhattak. Ugyancsak az EMT közbenjárására nyilvánították Kolozsvárt nyílt várossá.

Mindezek ellenére a szovjetek bevonulása (október 11.) utána Magyar Tanács nem működhetett tovább. Ennek részben az volt az oka, hogy az „elmúlt rendszer exponenseit” (Teleki Bélát, Bethlen Bélát, Mikó Imrét, Vita Sándort) - akik a magyar polgárság érdekeit képviselhetnék volna az elkövetkező időben - a szovjetek elhurcolták. A Kolozsváron még meglévő egyetlen nem baloldali szervezet, a harmincas évek végén - a Magyar Népközösség keretén belül - létrehozott Szomszédügyi Szervezet (1941-től Tíz-es Szervezet) további működése ellehetetlenült. A város magyarságának jelentős részét összefogó és az 1944. október 11. körüli napokban a közrend fenntartásában is fontos szerepet betöltő szervezet a szovjet csapatok bevonulását követő hetekben még azon az áron sem maradhatott fenn, hogy vezetőit - kommunista nyomásra - bejelentették az önfeloszlatást, és a helybeli magyar, román és zsidó kommunisták bevonásával, az RKP irányítása alatt álló Népvédelmi Egyesület keretén belül megalakították a Szomszédügyi Szervezetet. 1944. november 24-én az RKI kolozsvári székházában közölték Puskás Lajossal, a Szomszédügyi Szervezet Kezdeményező Bizottsága tagjával, hogy a szervezetre nincs többé szükség, hiszen: „Ma a magyarságnak megvan a külön népi szervezete, a MADOSz. Így hát a T. Sz. az eddigi munkakörét elvesztette.”² Vagyis amióta újjáalakult az 1938-ban megszüntetett MADOSz, immár semmi szükség egy „konkurens” szervezetre. Ezek után nyilvánvalóvá vált, hogy a kolozsvári magyar középosztály politikailag aktív része kizárólag a kommunisták vezette MNSz-ben vagy a szociáldemokrata párt magyar bizottságában fejthetett ki „közéleti tevékenységet”.

Dél-Erdélyben az augusztus 23-át követő napokban (az egyébként belső ellentétektől megosztott) Magyar Népközösség gyakorlatilag cselekvésképtelenné vált. Részben annak következtében, hogy augusztus végén-szeptember elején a román hatóságok több száz magyar politikust, lelkészt, földbirtokost stb. internáltak- köztük a Népközösség vezetőit is. (Az internáltak nagy része csak 1945 nyarán szabadult, amikor már nyilvánvalóvá vált mindenki előtt az MNSz monopóliumhelyzete a kisebbségi érdekképviselés terén.)

A Magyar Népi Szövetség

Szeptember elején a Magyar Dolgozók Szövetsége (MADOSz) is rendezte sorait, majd október elején a Román Kommunista Párt vezetőségének utasítására „kilépett az illegalitásból», és országos szervezkedésbe kezdett. Ennek első nyilvános jele az október 16-i brassói országos értekezlet volt, ahol az egybegyűlt madoszisták új nevet választottak: Romániai Magyar Népi Szövetség (MNSz). (Erre az úgynevezett országos értekezletre valójában csak néhány dél-erdélyi és székelyföldi megyéből jöttek küldöttek.) Az országos szervezkedés azt jelentette, hogy mindazokon a területeken, ahol megjelentek a Vörös Hadsereg katonái, az addig fél - vagy teljes illegalitásba szorult magyar kommunisták nyomban újjászervezték a MADOSz-t, illetve október közepe utána Magyar Népi Szövetséget.

Az észak-erdélyi madoszosok október második felében csatlakoztak a brassóiakhoz. (Az első hónapokban látszólag két központ létezett - a brassói és a kolozsvári -, azonban az ideológiai-politikai vezetés kezdetűl fogva a brassói madoszosok kezében volt.) A kolozsvári madoszosoknak jelentős szerepe volt abban, hogy az 1944 novembere-1945 márciusa közti, átmeneti periódusban (amikor a bevonuló román közigazgatás kiutasítása után a szovjetek katonai közigazgatást vezettek be, és a hatalmat a helyi baloldalnak „adták át”) sikerült az észak-erdélyi magyar oktatási, művelődési intézményrendszer nagy részét megmenteni, sőt, újabb intézményeket létrehozni. Mindezeknek, valamint annak köszönhetően, hogy az

észak-erdélyi magyar közvélemény úgy tudta, a román közigazgatás kiutasítását a magyar kommunisták, illetve madoszosok közbenjárásának köszönheti, az MNSz kétségkívül népszerű volt. Munkájába hamarosan bekapcsolódtak olyan ismert személyiségek is, akik 1944 előtt távol tartották magukat a baloldaltól, vagy kimondottan ellenségesen viszonyultak a kommunistaszimpatizáns magyar értelmiséghez. Az 1945. május 6-13. között megtartott első MNSz-kongresszuson (ahol végre egyesült a brassói és a kolozsvári központ) a szövetség vezetői még elmondhatták, hogy élvezik a magyar társadalom nagy részének támogatását, hiszen 380 ezer tagot tartottak nyilván. (Alsó-Fehér vármegyében: 5700, Biharban 31 ezer, Brassó megyében 12 800. Csíkbán, Maros-Tordában 34-34 ezer stb.)

Az MNSz a „demokratikus centralizmus” elvei alapján felépített, a magyar kisebbség érdekeit képviselő „demokratikus politikai szervezet”³ volt. Bár a szervezeti szabályzat szerint stratégiai kérdésekben („irányelvekben”) az évente összehívandó országos nagygyűlés (kongresszus) volt jogosult dönteni, az hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy a szövetséget ténylegesen a 11 fős Központi Végrehajtó Bizottság irányítja. Ez a szűk körű vezetőség azonban megosztott volt. A vb „szélsőbalos” szárnyát a bukaresti, dél-erdélyi (vagy a bécsi döntés után román fennhatóság alá menekült) kommunisták alkották. (Mezei Lajos, Cziko Nándor, Bányai László stb.) Számukra a kisebbségi sérelmek másodlagosnak, harmadlagosnak számítottak a „reakció ellen folytatott harc” és a „demokrácia megerősödéséért folytatott küzdelem” idején. Az úgynevezett centristákhoz azokat a kommunistákat lehetne sorolni, akik - bár a Groza-kormány és az RKP mellett mindvégig hűségesen kitartottak - a magyarságot ért jogtalanságok miatt fontosnak tartották a sérelmi politikálást. (Balogh Edgár, Kurkó Gyárfás, Demeter János.) A tágabb vezetőség „jobbszárnyát” azok az értelmiségi-középosztálybeli politikusok alkották, akik 1945 ősztől

egyre erőteljesebben kritizálták a vezetőség addigi politikáját - és emiatt lassan az MNSz „belső ellenzékévé” váltak. (Nagy Géza, Mikó Gábor, Decsy István stb.) Ez az utóbbi csoport mindvégig periferikus helyzetben maradt, tagjai a végrehajtó bizottságba sohasem kerültek be, csak a 100 fős intézőbizottságba.

Az MNSz 1944 őszén, 1945 elején megszerzett bizalmi tőkéjének jó része a Százas Intézőbizottság 1945. november 15-18-i marosvásárhelyi tanácskozásán - az RKP vezetősége és Petru Groza miniszterelnök nyomására - megszavazott kiáltvány nyilvánosságra kerülése után elfogyott. Ebben a kiáltványban az erdélyi magyarságot képviselő MNSz intézőbizottsága leszögezi, hogy - akkor, amikor a béketárgyalásokon javában folyt a vita a magyar-román határ kérdéséről, és a nyugati hatalmak is támogattak egy bizonyos mértékű határmódosítást - nem támogatja a trianoni magyar-román határ megváltoztatását, valamint „kiáll” az 1939-es magyar-román határ visszaállítását szorgalmazó Groza-kormány mellett. („Tudatában vagyunk annak, hogy az erdélyi nemzetiségi kérdés megoldása nem határkérdés, hanem a demokrácia megerősödésének, a nemzetiségi jogegyenlőség tényleges megvalósításának, a határok feloldásának a kérdése.”)⁴ Ez a kiáltvány alaposan megosztotta az erdélyi magyar társadalmat, és azóta is viták folynak arról, hogy az MNSz vezetősége miért ment bele a kiáltvány kiadásába, amikor tudta, hogy ezzel esetleg elveszítheti addig tömegtámogatottságát. A jelenlegi kutatások eredményei alapján azt feltételezzük, hogy a bukaresti politikai vezetés ekkor azt hitte, hogy ez a kiáltvány a Külügyminiszterek Tanácsa előtt folyó magyar-román határvita során megfelelő „érv” lesz a román álláspont alátámasztására. Az MNSz vezetői pedig azt hitték, hogy ezzel a „hűségnyilatkozattal” jobb alkupozícióba kerülnek a Groza-kormánnyal folytatott további tárgyalásaik során. (Azt már sem a bukaresti vezetés, sem Kurkóék nem tudták, hogy a békecsináló nagyhatalmak képviselőit nem érdeklik a legyőzött kis országok.)⁵

A kiáltvány óriási felháborodást váltott ki, hiszen az erdélyi magyarság jelentős része (elsősorban a székelyek és partiumiak) a Magyarországhoz történő (vissza)csatlósításban reménykedett. A szöveg nyilvánosságra kerülése utáni hónapokban tömeges méretekben léptek ki a helyi szervezetekből, sok helyi vezetőséget leváltottak, sőt, komolyabb atrocitásokra is sor került. Egyre több helyen követelték az országos vezetőség leváltását és új vezetőség választását is.

1946 elején az országos vezetőség a vele szemben megrendült bizalmat a helyi vezetőségek „kiszélesítésének” politikájával igyekezett helyreállítani. Ez azt jelentette, hogy megpróbálták bevonni a szervezet munkájába az MNSz-től addig távol maradó tekintélyes közéleti személyiségeket. Ez több kísérlet után-mialatt kiderült, hogy a szövetségvezetősége rosszul tűri a politikáját ért bírálatokat⁶ - tulajdonképpen kudarcot vallott. (Az EMGE vezetői, Teleld Ádám és Szász Pál, valamint Szabó Béni volt magyarpárti képviselő arra hivatkozva utasították vissza a vezetőség felkérését, hogy az MNSz-t „nem tartják alkalmasnak arra, hogy az erdélyi magyarság egészét képviselje”.⁷)

A vezetőség 1946 tavaszától két módon próbálta meg visszaszerezni a magyar kisebbség bizalmát. Egyrészt a kommunista párt „öszönzésére” elkezdett kidolgozni egy új kisebbségi státútumtervezetet. A munkálatoknak természetesen nagy sajtónyilvánosságot biztosítottak. A május végén megtartott jogügyi tanácskozáson megjelent minden jelentősebb szakember, ám a státútumtervezet végleges szövegének kidolgozásába szinte semmi beleszólásuk sem volt. (Ennek következtében például az udvarhelyi kongresszuson elfogadott tervezetben szó sem esett az egyházi iskolákról.) A kisebbségi státútum kidolgozását a választási kampányban a magyar sajtó úgy állította be, mint az MNSz egyik legjelentősebb sikerét. (A választások után a vezetőség hiába próbálta a parlamenttel elfogadtatni a tervezetet, az már akkor „nem volt aktuális”, hiszen közeledett a békeszerződés aláírása, amely visszaállította a trianoni magyar-román határokat.)

A statútumtervezet kidolgozása mellett a vezetőség 7 946 tavaszán offenzív sérelmi politizálásba kezdett. Miközben már folyt a sajtóvita a magyar szociáldemokraták és az MNSz vezetői között egy közös választási koalíció létrehozásáról, a Kurkó Gyárfás, Bányai László, Csögör Lajos és mások által vezetett delegációk rendszeresen járták a bukaresti minisztériumokat, hogy elérjék a magyar kisebbségre nézve hátrányos rendeletek, törvények módosítását. (Jellemző módon a magyar kisebbség ellen irányuló rendeletek, törvények meghozatalának okát Kurkó „a burjánzó fasiszta szellemben” vélte meglelni - miközben éppen a kommunista igazságügyminiszter, Lucrețiu Pătrășcanu hozta sorba a háború előtti időket idéző sérelmes rendeleteket.)

Kurkó Gyárfásék törekvése nem is bizonyult sikertelennek- 1946 tavaszán-nyarán több, a magyar kisebbség számára kedvező intézkedést sikerült kicsikarniuk a kormánytól. (Mindezeket a „hangulatjavító intézkedéseket” szerintünk a Groza-kormány azért foganatosította, mert meg akarta erősíteni az MNSz kommunista vezetésének pozícióját, növelni akarta a magyar kisebbség soraiban az MNSz meggyengült népszerűségét.)

Az utolsó MNSz-vezetőséggel szembeni nyílt fellépésre a székelyudvarhelyi kongresszuson volt lehetőség. Nagy Géza és Mikó Gábor még bírálhatta a vezetőség által kidolgoztatott nemzetiségi statútumot, és szóvá tehette annak hiányosságait. Mindezek mellett a kongresszus utolsó napján a tanácskozást záró nagygyűlést felháborodott tömeg zavarta meg: az udvarhelyi és környékbeli földművesek, kisiparosok, értelmiségiek lelkészeik vezetésével, egyházi zászlók alatt felvonulva a kommunista vezetőség lemondását követelték, és az önálló Erdélyt éltették.

Az udvarhelyi események is megmutatták, hogy a vezetőség iránti korábbi, szinte maradéktalan bizalom nem állt helyre. Ennek ellenére, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a magyar szociáldemokraták által szorgalmazott „népfrontos” választási lista terve nem valósul meg, és az MNSz-nek a választásokon igazából nem lesz (nem lehet) konkurenciája, azok közül is sokan az MNSz-re adták le - jobb híján - a voksukat, akik addig bírálták a kommunista vezetőség politikáját. Ez azonban, úgy látszik, kevésnek bizonyult. Az 1946. november 19-i választásokon az MNSz 570 ezer szavazatot kapott - a várt 750 ezer helyett. (A szövetség vezetői 35-40 mandátumra számítottak, végül 29-et kaptak.) Beigazolódott a szociáldemokrata Lakatos István figyelmeztetése: ha nem sikerül széles magyar választási koalíciót létrehozni, fennáll a veszélye annak, hogy a magyar kisebbségnek az MNSz-vezetőséggel elégedetlen része nem megy el szavazni.

A választások „megnyerése” és a békeszerződés aláírása után új korszak köszöntött az MNSz-re. Az RKP-nak a hatalom telj: s megszerzéséért vívott harca kihatott a szövetségre. Az országban végbemenő általános tisztogatások elérték az MNSz-t is: Luka László 1947. május 22-én megjelent cikkében („A romániai magyarság útja”) nyíltan felszólította a magyar kisebbség vezetőit, hogy szakítsanak addigi népfrontos politikájukkal, és lássanak hozzá a belső tisztogatáshoz.⁸ („Népbolondítás és a tényleges népi érdekektől idegen minden olyan nyilatkozat, amely általában vett magyar érdekről beszél... Nem lehet az elvtelen »magyar egysége szomorú jelszavával a romániai magyar közéletet ismét a kiszípolozó földesurak, bankárok és a falu uzsorásai szolgálatába állítani.”) Május 26-án Balogh Edgár, az MNSz alelnöke lapjában, a *Világosságban* elismerte az „éberség hiányát”, majd egy pár nap múlva a Bukarestben üléselő végrehajtó bizottság - válaszul a Luka-cikkre - a „nemzeti elzárkózás politikája” helyett meghirdette a „népi megújulás politikáját”. Ez az addigi népfrontos politika végét jelentette (vagyis azét a törekvését, hogy a magyar társadalom minden rétegét bevonják a szövetség munkájába, a gyári munkásoktól az egyházaikhoz kötődő földművesekig), egyúttal szakítottak az addigi sérelmi politikával is. (Ezt a fordulatot nehezen fogadta el az „egyszerű tagság. Az MNSz bukaresti központja még 1948 augusztusában is kénytelen volt leadni egy körlevelet, amelyben utasította megyei

szervezeteit, hogy a jövőben egyéni sérelmeket, kéréseket ne terjesszenek fel Bukarestbe, mivel a szövetség nem foglalkozik sérelmek orvoslásával.)

Ehhez a politikai irányváltáshoz a legfelsőbb vezetést is meg kellett „újítani”: a bukaresti vb-ülésen „a politika megerősítése céljából” létrehozták a héttagú politikai titkárságot, amelyben Kacsó Sándor és Kurkó Gyárfás mellett a „szélsőbalosok” (Bányai László, a Czíkó testvérek, Mezei Lajos stb.) voltak többségben. (A titkárság létrehozása ellenkezett a szervezeti szabályzattal, de ezt a „problémát” Bányafék hamarosan „kiküszöbölték”: az év végi temesvári kongresszuson új szervezeti szabályzatot készítettek.)

A központi vezetőség élén történt változások után szinte rögtön megindultak a vidéki szervezetekben is a tisztogatások. (Olyan „népellenes elemeket” távolítottak el ekkor a szövetségből mint például Szász István, az EMGE volt alelnöke vagy Tárca Bertalan, a romániai magyar dalosszövetség egyik vezetője.) A politikai nagytakarítás az elkövetkező hónapokban, években egyre szélesebb körű lett, és megfelelő ideológiai munícióval társult: 1947. július elején Nagy Miklós Kolozs megyei ügyvezető alelnök kijelentette: „Aki nincs velünk, ellenünk van!”⁹ Imets János az udvarhely megyei intézőbizottsági ülésen kijelentette: „Sokan arról beszélnek, hogy az MNSz-ben 2 irányzat indult meg, az egyik a régi MADOSZ irányvonalát követi, a másik pedig a szervezetünkben meghúzódott reakciók demokráciaellenes irányvonalát. Jegyezzük meg, hogy az MNSz-ben nincs és nem is lesz 2 irányzat, mert aki más utakon jár, mint a kijelölt út, azt kizárjuk sorainkból.”¹⁰ Ennek következtében 1950 nyaráig összesen 129 ezer „kizsákmányoló elemet” zártak ki az MNSz-ből.¹¹

Az 1947. novemberi temesvári kongresszuson az addigra megerősödött szélsőbalosok „lecserélték” Kurkó Gyárfás elnököt, helyére az „engedékenyebb”, „hajlékonyabb” Kacsó Sándor került. (Kurkó egyik fő „bűne” az volt, hogy végsőkig kitartott a magyar szövetkezetek önállóságának fenntartása mellett. Ráadásul az MNSz és az RKP kapcsolatát is egyenlő felek viszonyaként képzelte el.)

1947 folyamán egyre határozottabb jelei mutatkoztak annak, hogy az eredetileg kisebbségi érdekképviselői szervezetnek indult MNSz a kommunista párt „szolgálóleányává” süllyed. A szövetség kivette részét minden „aktuális országos kampányból: „mozgósított” a nacionalizmus, a „vatikáni reakció”, a „titoista elhajlás” és a „kulákok elleni „harcra”. A Központi Intézőbizottság 1948. január 15-16-i bukaresti ülésén hozott határozata szerint a KIB „egyetért azzal a tervvel, hogy a MNSz kulturális osztályait az ideológiai harc eszközévé alakítsák át a népi demokrácia megerősítése érdekében.”¹² (A kiemelés tőlünk.)

Az utolsó országos gyűlést (kongresszust) 1948 decemberére hívták össze Kolozsvárra. Az itt hozott határozat már a Párt jelszavait visszhangozta. Kijelentették: „célunk a nemzetiségi kérdés marxista-leninista-sztálinista szellemben való teljes megoldását jelentő szocializmus építése.”¹³ A magyar kisebbség sajátos problémáiról nem esett szó, mivel *nemzetiségi sérelmek már nem* léteztek, ehelyett - a kongresszuson felszólaló Luka szerint - csak „a magyar burzsoázia sérelmeiről” van szó. Ezzel szemben a bukaresti magyar követ arról számol be, hogy az erdélyi magyar tömegek véleménye szerint még nagy számban vannak „megoldásra váró sajátos nemzetiségi problémák”.¹⁴

Az MNSz 1949-53 között tulajdonképpen már csak papíron létezett. A szövetség régóta nem a magyar kisebbség érdekvédelmi szövetsége, hanem „transzmissziós szíja Román Munkáspárt és a pártonkívüli magyar dolgozó tömegek között”.¹⁵ Ezek után nem meglepő, hogy a korabeli beszámolók rendre a vidéki tagságfásultságáról, érdektelenségéről szólnak. (Eddigi terepmunkáink során azt tapasztaltuk, hogy a megkérdezettek a szövetség megszüntetését 1948-49-re tették. Ez is azt a feltételezésünket erősíti, hogy a szervezet - főleg vidéken - már alig működött ebben az időben, ezért a kollektív emlékezet az MNSz megszűnését a ténylegesnél négy-öt évvel korábbi időpontra teszi.) Mindezek ellenére az MNSz, még formálisan akkor is létezett, amikor az erdélyi magyar társadalom már régen nem

érezte a magáénak, bár éppen ezért ekkor már inkább álintézményről, semmint ténylegesen funkcionáló szervezetről beszélhetünk.

Amikor 1953. március közepén az RMP vezetősége kimondta az önfeloszlatást, az már ténylegesen nem létezett. (Sütő András korabeli megfigyelése szerint „az önfeloszlatás sok helyütt csupán a tényleges helyzetet rögzítette formálisan. Az MNSZ több helyi szervezete már csak papíron létezett az elmúlt évek során.”)¹⁶

Az RSzDP Országos Magyar Bizottsága.

Az MNSz egyetlen igazi konkurensa 1945-46 folyamán a Romániai Szociáldemokrata Párt Országos Magyar Bizottsága volt. A bizottságot még a harmincas években alapították, de a pártok betiltásával értelemszerűen ez is megszűnt. Amikor az október 11-ét követő napokban megindult Kolozsvárott a politikai szervezkedés, a magyar szociáldemokraták is újjászervezték a bizottságot: 1945. december 15-én az RSzDP országos vezetőségének jóváhagyásával jött létre Kolozsváron, Lakatos István, Nagy Géza és Bruder Ferenc vezetésével.

A magyar szociáldemokraták támogatói köre ekkor elég heterogén. A hagyományos szavazóbázist az erdélyi nagyipari munkásság (Kolozsvár, Nagyvárad, Szatmárnémeti, Nagybánya, Temesvár, Resica gyáraiból) és a bányászok egy része (főleg a Zsil völgye) képezi. Ezenkívül a Székelyföldön, Háromszéken (a kisiparosok, az úgynevezett „kiszegiszteniák” között) volt még jelentősebb tömegbázisuk. A munkásságon kívül a középosztály egy része (ügyvédek, egyetemi tanárok, közgazdászok) is a szociáldemokratákat támogatta.

Az OMB újjáélesztése valószínűleg összefügg az MNSz vásárhelyi kiáltványának kiadásával, mivel színre lépésük után szinte azonnal hevesen bírálni kezdték az MNSz kommunista vezetősége által addig folytatott politikát: „Szűnjék meg az az ostoba elmélet, hogy egy nemzetiséget csak egy embernek vagy egy politikai alakulatnak szabad szerveznie...”¹⁷ Nem osztották a kommunisták messianizmusát sem: a különböző román kormányok, politikusok szépen hangzó ígéretei helyett komolyabb garanciákat tartottak szükségesnek ahhoz, hogy a nemzetiségek egyenjogúsága ne csak üres szólam maradjon. Ezért 1944-45-ben a Románián belül autonómiával rendelkező - esetleg kantonizált - Erdély hívei voltak, majd amikor kiderült, hogy még saját bukaresti pártvezetőségük sem támogatja autonomista elképzeléseiket, egy nemzetközi garanciákkal megerősített kisebbségi törvény létrehozását szorgalmazták. Magyarságképük is differenciáltabbá vált. Teljesen természetesnek tartották, hogy a kommunista és szociáldemokrata pártok mellett az egyházak és az EMGE (e politikamentes intézmények) is komoly befolyással rendelkezzenek az erdélyi magyar társadalom nagy részére. ([Az MNSz vezetői] „ötszáz ezer tagról beszélnek, mely már mind felsorakozott az oldalukon. A valóságban senki sem lehet meggyőződve, hogy félmillió magyar ember tényleg azt a politikát követi, melyet az MNSz legfelsőbb vezetősége diktál.”)¹⁸)

A viták ellenére a magyar szociáldemokraták több kérdésben is jól együtt tudtak működni az MNSz kommunista vezetőivel: a magyar oktatási autonómia megteremtéséért-megőrzéséért vívott küzdelemben vagy a magyar szövetkezetek önállóságáért folytatott harcban az egyéb téren szemben álló ellenfelek együttesen léptek fel. (Nagy Géza, aki egyaránt tagja volt az MNSz-nek és az RSzDP-nek is, elévülhetetlen érdemeket szerzett a Bolyai Tudományegyetem megszervezésében. Lakatos István pedig, aki a Szövetség Szövetkezeti Központjának is elnöke volt, minden pártkapcsolatát latba vetette, hogy a magyar szövetkezeti hálózatot megmentse a felszámolástól. Az már más kérdés, hogy az elért eredményeket, sikereket az MNSz-irányította sajtó rendre a Népi Szövetségnek tulajdonította.)

Az MNSz monopolhelyzete igazából akkor került veszélybe, amikor az Országos Magyar Bizottság 1946. február 17-18-i, első konferenciáján felvetődött a magyar választási koalíció létrehozásának terve. A magyar szociáldemokraták elképzelése - amelyet pártjuk országos vezetősége is támogatott - az volt, hogy a megalakítandó magyar választási blokkban egyaránt részt vennének a magyar kommunisták, szociáldemokraták és az MNSz, valamint a magyar társadalom különböző rétegeit tömörítő intézmények (az EMGE, a magyar szövetkezeti központok, az egyházak stb.) elismert vezetői.¹⁹ (A szociáldemokrata Decsy István is hasonló megoldást javasolt az MNSz válságának leküzdésére 1946. február 1-jén Kurkó Gyárfásnak írott levelében.) Az MNSz vezetősége azonban ezt az elképzelést elutasította arra való hivatkozással, hogy a Népi Szövetség „minden pártárnyalatot felölel”, és a jelöléseknél erre tekintettel lesznek, ezért „az egységre törekvők a blokk helyett inkább lépjenek be” az MNSz-be. Az Országos Magyar Bizottság véleménye szerint azonban az MNSz listája nem fogja képviselni sem a középosztályt, sem a szociáldemokrata munkásságot, mivel szinte az összes jelöltjük kommunista.²⁰ (A szociáldemokraták véleményét a magyarországi kommunista politikus, Soltész Pál információi is megerősítik: szerinte a parlamentbe került 28 MNSZ-képviselő kétharmada a kommunista párt tagja.)

Ettől kezdve a szociáldemokrata *Erdély* és az MNSz-lap, a *Világosság* hasábjain élénk vita bontakozott ki a választási koalícióról, illetve arról, hogy ki is felelős azért, hogy az összefogás mégsem jött létre. A magyar szociáldemokraták pártközpontjuk által is támogatott kezdeményezése túl azon, hogy Kurkóék valószínűleg azért is ellenezték a közös listát, mivel annak létrejötte után szertefoszlott volna az a mítosz, hogy az MNSz még mindig nemzetiségi anyaszervezet, vagyis maga mögött tudhatja a romániai magyar társadalom egészét - elsősorban az RKP vezetőségének ellenállásán bukott meg. Az RKP-nak ugyanis nem állt érdekében, hogy megtörjön az MNSz politikai monopóliuma, hiszen akkor valószínűleg a szövetség vezetőségén keresztül a magyar társadalomra gyakorolt addigi befolyásuk is csökkent volna.

Amikor kiderült, hogy az MNSz és az OMB összefogása nem fog megvalósulni, Lakatosék bejelentették, hogy „a szociáldemokrata és a velük rokonszenvező magyar demokrata tömegekből”²¹ megalakítják a Magyar Demokrata Népfrontot. Csakhogy a kommunista pártvezetőség ellenállása miatt ez a - Luka szerint „reakciós érdekeket szolgáló”²² - koalíció sem alakulhatott meg: az RKP kezében lévő Központi Választási Bizottság nem engedélyezte a Népfront indulását a választáson, pedig a szociáldemokrata sajtó, sőt néhány külföldi rádió is, kész tényként kezelte a Népfront megalakulását...

Az öt magyar szociáldemokrata jelölt végül - egy kivétellel, aki az MNSz jelöltjei között szerepelt - a saját pártja listáján jutott be a parlamentbe. Itt azonban - az MNSz-képviselőkkel együtt - már alig tudtak érdemi munkát végezni. 1947 folyamán saját pártjuk sorsa is megpecsételődött. Miután durva csalásokkal sikerült a választásokon a polgári pártokat kiszorítani a parlamentből, majd 1947 nyarán magukat a pártokat is betiltani és vezetőiket politikailag likvidálni, a kommunista pártnak a totális hatalom megszerzéséhez már csak egyetlen akadályt kellett eltávolítania az útjából: a saját addigi szövetségesét a Szociáldemokrata Pártot.

Kurkó Gyárfásék ellenfelei, a magyar szociáldemokraták a választások után már nem jelenthettek alternatívát. Pár hónapon belül bebizonyosult, hogy csak egy út maradt: a kommunista párt- és az öt követő MNSz - által megszabott út. Ha 1946 során úgy tűnt az optimisták számára, hogy az MNSz-szel szemben létrejöhet egyfajta politikai alternatíva, akkor 1947 elejére be kellett látni: a parlamenti választással ez a lehetőség végérvényesen eltűnt...

Az erdélyi magyar jobboldal

1944 őszén a megszálló szovjet csapatok támogatását élvező magyar baloldal által megszerzett politikai monopólium nem tette lehetővé, hogy mindazok a rétegek, amelyek addig is távol álltak a szociáldemokrata vagy kommunista eszmevilágtól, önálló érdekképviseletet szerezzenek. Mindezek ellenére volt néhány kísérlet arra, hogy önállóan lépjenek fel az erdélyi magyarság érdekeinek védelmében.

A Magyar Népi Szövetség és a magyar szociáldemokraták mellett elég korán, talán 1945 nyarán bontakozott ki egy nem formális politikai csoportosulás, a Márton Áron gyulafehérvári római katolikus püspök köré tömörülő, elsősorban az 1940 előtti politikai-kulturális elit tagjaiból álló laza társaság. Bár ez a csoport az adott politikai körülmények között intézményesen nem tudott megszerveződni, mégis fontos epizód szerepet játszott a magyar kisebbség 1945 utáni politikatörténetében. Tevékenységének rekonstruálásakor igen kevés forrásra tudunk támaszkodni: a magyarországi levéltári iratok elvéve tesznek említést a társaságról, és az egykorú romániai magyar napilapok híradásai sem segítenek, hiszen a csoport mindvégig szemben állt az MNSz kommunista vezetőségével, ezért tevékenysége vagy a féllegalitás síkján mozgott, vagy ha a csoport egy-egy tagja nyilvánosan lépett fel., arról az alaposan megcenzúrázott sajtó nem számolt be.

Márton Áron központi szerepére először egy 1945 szeptemberében még a marosvásárhelyi kiáltvány előtt! - keltezett és Dálnoki Miklós Béla miniszterelnökhöz írt anonim levéllal utal.²³ A névtelen szerzők azt állítják, hogy azok, akik a magyar kommunistákkal elégedetlenek, a gyulafehérvári katolikus püspökben látják a magyar kisebbség igazi vezetőjét, és arra kéri a magyar miniszterelnököt, hogy a budapesti ideiglenes kormány vegye fel a gyulafehérvári püspökkel a kapcsolatot.

1946. januári, Petru Grozához írott levelében Márton Áron leplezetlen őszinteséggel tárta fel a magyar kisebbséget ért sérelmeket, és azt sem rejtette véka alá, hogy a magyar társadalom nagy része csalódott a „magyarbarát” Grozában és kormányában, azonban utalt arra is, hogy az MNSz-szel szemben is nagy az elégedetlenség: „A romániai magyarságnak *ma sincs magaválasztott politikai képviselője*. Mozgási, gyülekezeti szabadsága kizárólag annak a csoportnak volt, amely a Magyar Népi Szövetséget [meg]alkotta...”²⁴

A fenti okok, valamint a vásárhelyi kiáltvány kiadása arra készítette a püspököt és a hozzá kötődő szűk csoportot, hogy önálló akcióba kezdjen: az 1946. április 29-i, a budapesti külügyi vezetésnek, illetve a Párizsban tartózkodó Teleki Géznak elküldött Mernorandumukban²⁵ kifejtették, hogy el kellene érni: a nagyhatalmak képviselői csak az erdélyi magyarság valódi véleményének ismeretében tárgyaljanak az erdélyi kérdésről. A csoport tagjairól csak sejtéseink vannak: a Memorandum aláírói között szereplő Venczel József és Korparich Ede mellett ide sorolható még György Lajos, valamint az EMGE, a magyar szövetkezeti központ több vezetője és esetleg néhány egyetemi tanár. (Boga Alajos, Balanyi György, talán a református Tavasz Sándor is.) Az 1946. áprilisi Memorandum azonban elkésett akció volt, hiszen ekkorra már lezárták a magyar-román határvitát. (Más kérdés, hogy ha ez a dokumentum esetleg még 1945 őszén kikerült volna Párizsba, a nagyhatalmak képviselői akkor sem vették volna figyelembe.)

Hogyan ítélt meg a csoport tevékenysége? Szerintünk 1944 őszétől már a nem baloldali magyar erőknek nem volt alternatívája Erdélyben. Ezzel a csoport tagjai is minden bizonnyal tisztában voltak. Ennek ellenére azonban megpróbálkoztak a lehetetlennel: felmutatni egy alternatívát a baloldali hegemoniával szemben.

A fenti szűk- jobbára értelmiségi - csoport mellett a korabeli források (követségi jelentések, az MNSz vezetőinek elszórt utalásai) azt sejtetik, hogy bizonyos „magyar reakciók” 1945-46 folyamán megpróbálkoztak azzal, hogy a kommunisták irányította MNSz-szel szemben létrehozzanak egy erdélyi magyar kisgazdapártot, a kommunistákkal elégedetlen polgárság és a falusi kisgazdarétegek számára.²⁶ Természetesen ebben az

időszakban egy ilyen pártformációnak semmi esélye sem volt. Valószínűleg elkeseredett személyek egyéni próbálkozásairól lehetett szó.

Összefoglalva: a romániai magyar kisebbségpolitikai intézményrendszeréről addig beszélhetünk, amíg e nemzeti kisebbség politikai önszerveződésének eredményeképpen létrejött - és e közösség nagy része által elismert, magáénak tartott- intézmény ténylegesen működött. Az ezután, a hatvanas évek végén „felülről” létrehozott Romániai Magyar Dolgozók Tanácsa már nem a magyarság szervezete, hanem az RKP kisebbségpolitikájának egyik „kirakatintézménye”.

JEGYZETEK

- 1 A memorandum aláíróinak névsorát lásd Vincze Gábor: *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1944-1953*. Szeged-Budapest 1994.
- 2 Idézi Vincze Gábor: Puskás Lajos és a kolozsvári Tízes Szervezet. *Korunk* 1996. 4.
- 3 *A Romániai Magyar Népi Szövetség Szervezeti Szabályzata*. Kolozsvár, Minerva Rt. 1945.
- 4 Idézi Vincze, 1996.
- 5 Lásd Fülöp Mihály: *A befejezetlen béke. A Külgügyminiszterek Tanácsa és a párizsi békeszerződés*. Budapest 1994.
- 6 Az 1946. január 29-i kolozsvári nagygyűlésen a vezetőséget bíráló belső ellenzék szabályszerűen kiverették a teremből.
- 7 MOL, XIX J-1--a. 60. doboz, IV-131. 294/Bé.-1946.
- 8 Az MNSz történetével korábban foglalkozó kutatók figyelmét eddig elkerülte, hogy Luka már 1945. november 18-i marosvásárhelyi felszólalásában is követelte a szövetségen belüli tisztogatást!
- 9 *Világosság* 1947. július 9.
- 10 Szabadság (Székelyudvarhely) 1947. augusztus 5.
- 11 *Romániai Magyar Szó* 1950 július 22.
- 12 *Romániai Magyar Szó* 1949. január 18.
- 13 *Az RMNSz országos, N. kongresszusa határozatai*. Kolozsvár 1949.
- 14 MOL XIX-J-1-j. 20. doboz 23/d. 11/pol. 1948.
- 15 *Világosság* 1949. február 6.
- 16 MOL XIX J-1-j, 17. doboz. 16/b. 05247/53. sz. (Pataki László bukaresti magyar követ 1953. április 10-i beszélgetése Sütő Andrással.)
- 17 *Erdély* 1946. január 8.
- 18 *Erdély* 1946. augusztus 15.
- 19 Ezt a megoldást 1945. december közepén még az a Kacsó Sándor is jónak látta volna, aki az 1946. nyári tárgyalásokon már elutasította a magyar választási koalíció tervét. MOL XIX J-1-a. 61. doboz. IV-135. 27/Bé.-1945.
- 20 PIL, 274 fond. 10/73. öe. 21 Idézi Vincze, 1996.
- 22 MOL XIX J-1-a. 60. doboz. IV-138. 166/pol.-1946.
- 23 MOL XIX J-1-a. 61. doboz. IV-137. 40.471/Be.-1945.
- 24 Szőke János: *Márton Áron*. Tírol 1988. 441-450.
- 25 A Memorandum szövegét lásd Vincze, 1995. 103-105.
- 26 Például a brassói Népi Egység főszerkesztője, Szemlér Ferenc 1945. december 16-i vezércikkében tudni véli, hogy egy új erdélyi magyar párt megalakulásáról suttognak amely - Szemlér szerint - Maniuval lépne választási egyezsége. Az 1946. január 3-i számban pedig Oláh Péter támadta a „magyar reakciót”, amely egy kisgazdapártot akar szervezni.

IRODALOM

- Joó Rudolf beszélgetése Demeter Jánossal. (*A nemzetiségek egyenjogúsításának útján.*) Budapest, Kossuth Kiadó 1983.
- Lakatos István: *A Romániai Szociáldemokrata Párt története, I-II.* h.é.n., kézirat, TLA Könyvtár.
- Lipcey Ildikó: *Az RKP nemzetiségi politikája és az MNSz.* Kandidátusi disszertáció. Budapest 1990.
- Makfalvi Gábor: Egy „legendás kisebbségi törvénytervezet. *Erdélyi Magyarország* 1996. 2.
- Töttössy Istvánné: *A Romániai Magyar Népi Szövetség története (1944-1953)*. Bölcsészdoktori disszertáció. Budapest.
- Vincze Gábor: A kisebbségpolitikus Márton Áron. *Magyar Kisebbség* 1995. 1.

Vincze Gábor: A „marosvásárhelyi Rubicon”. A Magyar Népi Szövetség útja a „nemzetiségi anyaszervezettől” a „kommunista fiókszervezetig. In.: *Tanulmányok a Maros megyei magyarság történetéből.* Marosvásárhely, Bernády Alapítvány Lyra Könyvkiadó 1997.

GÁBOR VINCZE

The political institutions of the Hungarian minority in Romania (1944-1953)

The article surveys the political institutions of the Hungarian minority of Romania from the political turn in Bucharest on 23 August 1944 to the "self-dissolution" of the Popular Union of the Hungarians of Romania (Magyar Népi Szövetség-MNSZ).

In the autumn of 1944 the Soviets gave exclusive permission for the activists of the Hungarian Workers' Federation (formed in the 1930s as the covering organization of the Romanian Communist Party) to get involved in political activity and to establish the Popular Union of the Hungarians of Romania. During 1945-46 the MNSZ fought a serious battle in defence of the Hungarian educational, economic and cultural institutions, and also to achieve the modification of anti-Hungarian legislation. However, from 1947 the MNSZ gradually lost its role as the defender of the Romanian ethnic Hungarians and became the "showcase organization" of the Communist Party. Eventually, at the command of the Communist Party, the Federation "dissolved itself."

The MNSZ had only one considerable rival, the Hungarian Committee of the Social Democratic Party of Romania. In 1946 the Hungarian social democrats in Romania proposed the formation of a Hungarian coalition to run in the upcoming election involving, besides the communists, the representatives of the social democrats, the bourgeoisie and the peasantry. The proposal went awry owing to the resistance of the MNSZ and the Communist Party. Moreover, from 1947 onwards the Hungarian social democrats were driven out of the Romanian political scene, and their party was merged into the Communist Party in February 1948.

Although there were some vague efforts to organize a smallholders' party in Transylvania to be fashioned according to the Hungarian example, these failed to materialise. As a result; the Hungarian middle class and peasantry failed to have political representation in Romania.

RICHLY GÁBOR

Nacionalizmus és svéd kisebbség a két világháború közti Finnországban

Finnországot az utóbbi időben a svéd kisebbség kivételesen kedvező helyzete miatt szokás a legtöbbet emlegetni. A svéd anyanyelvűek mintaszerűnek és példaértékűnek tekintett jogállásáról számtalan nyilatkozatból, cikkből és tanulmányból képet alkothatunk. Ugyanakkor jóval kevesebb szó esik arról a folyamatról, amely a húszas és harmincas évek Finnországtól a mai állapotokig elvezetett. Több mint kétezer kilométer és két emberöltő távolából e különbséget viszonylag nehéz megragadnunk, hiszen a kisebbségi jogok területén a két világháború közötti időszakhoz képest alig történt változás. A svéd nyelvűek jogait ugyanis már a függetlenség 1917-es kikiáltását követő években törvényekbe iktatták, s az azóta elfogadott jogszabályi módosítások nem tartalmaznak lényeges újdonságokat. Mindezek alapján Köpf Eszternek a Regio tavalyi évfolyamában megjelentetett tanulmányához¹ kapcsolódva a finnországi fejlődés néhány olyan sajátosságára szeretném ráirányítani a figyelmet, melyeket tudomásom szerint a magyar szakirodalom eddig még nem tárgyalt részletesebben.²

*

A két világháború közötti Finnországban a finn és a svéd nyelvhez való viszony, illetve a finn és a svéd nyelvű népesség kapcsolata természetesen hosszú történelmi fejlődés eredménye, s nem érthető meg az ország függetlenségének kikiáltását megelőző időszak történelmének rövid felvázolása nélkül. Az előzmények bemutatása egyfelől rávilágít Finnország svéd nyelvű lakosságának speciális helyzetére, másfelől a húszas és harmincas évek „nemzeti törekvéseinek” elméleti alapjaira, közvetlen előzményeire.

A mai Finnország területére betelepült, különböző nyelvjárásokat beszélő finn törzsek fejlődése még nem jutott el az államalapítás és a feudális áruterelés fokára, amikor - a történelmi hagyomány szerint 1155-ben - az első svéd keresztesek partra szálltak az ország délnyugati partvidékén. A következő századokban tehát a Svéd Birodalomhoz csatolt úgynevezett „Keleti tartományban” az államapparátus és az egyházszerkezet kiépítése, az ipar és a kereskedelem megteremtése, a városok felépítése és benépesítése a svéd anyaországból betelepülőkre, azok leszármazottaira, illetve a svéd kultúrához asszimilálódókra várt. A svéd és finn nyelvű lakosság között már ekkor kirajzolódtak a több szempontból máig meghatározó területi és társadalmi határok. A tengerparti lakosság svéd nyelvű, akárcsak a nemesek és a polgárok, szemben Belső-Finnország finn nyelvű parasztságával és papjaival. Nemzeti eszméről, nemzeti mozgalomról a középkorban természetesen még nem beszélhetünk. A XVI. századtól ismételten jelentkező szeparatista törekvések feudális hatalmi vagy speciális lokális érdekeken alapultak. Jóllehet a XVIII. század végétől a turkui egyetem kisugárzásaként megélenkült a finn nyelvű nép és az úgynevezett nemzeti tudományok iránti érdeklődés, és Göran Magnus Sprengporten a király intézkedéseivel elégedetlenek köréből a finn nemzetre hivatkozva szervezett oroszbarát szeparatista mozgalmat (melynek csúcspontjaként az 1788-as országgyűlésen kimondták a Svédországtól való függetlenséget), e törekvések azonban még nem adtak modern és széles körben ható nemzeti programot.

A nemzetté válás folyamatában döntő változást hozott, hogy Svédország egykori Keleti tartományát I. Sándor cár 1809-ben széles körű autonómiát élvező finn nagyhercegségként csatolta birodalmához. Az új állami, gazdasági keretek, az új intézményrendszer kedvezett az újfajta identitás, a modern nemzetfogalom kialakulásának. Természetesen a francia forradalom politikai nemzetfogalma, majd a romantika népi hagyományok iránti érdeklődése is megtermékenyítően hatott az elméleti-gyakorlati továbblépésre. Az anyaországtól elszakított svéd nyelvű értelmiség kénytelen volt újragondolni helyzetét.

A politikai gondolkodás későbbi fejlődése szempontjából elsősorban Johan Vilhelm Snellman (1806-1881) államelméleti munkássága játszott fontos szerepet; egyik központi gondolata, hogy nemzeti fejlődés csak a népért, a néppel egységben munkálkodó, azaz „nemzeti lelkiületű” értelmiség vezetésével valósítható meg. A művelt rétegek feladata, hogy egyfelől a nép körében végzett felvilágosító munkával segítsék a tömegek felemelkedését, másfelől a népi kultúrára támaszkodva önálló nemzeti magaskultúrát teremtsenek. Ezek a feladatok természetesen csak a nép nyelvén valósíthatók meg. A nemzeti fejlődés kiindulópontja tehát, hogy a társadalmi elit elsajátítsa a finn nyelvet, és aktív közösségi szerepet vállaljon.³

Az 1840-es években megfogalmazott elméleti tételek hamarosan politikai programok alappilléreivé váltak. A következő évtizedben országgyűlési képviselőkből megalakult a Finn Párt (Suomalainen puolue), nemzeti programja mérsékeltnek mondható: a finn nyelv fejlesztését, használati körének bővítését, a svéd és finn nyelvű lakosság közeledését szorgalmazta a társadalmi elit kétnyelvűvé válása által. Az 1860-as évektől Yrjö Sakari Yrjö Koskinen (eredeti nevén: Georg Zacharias Forsman, 1830-1903) vezetésével szerveződő ifjú fennománok (nuorfennomaanit) viszont már radikálisabb nézeteket vallottak, amennyiben a nemzeti értelmiség kialakítását nem a szerintük lassan mozduló hagyományos elitől, hanem a frissen kiművelt és ezáltal felemelkedő népi elemektől várták. A nemzeti kultúrát is elsősorban a népi, paraszti hagyományokra kívánták építeni, kétségbe vonva a svéd közvetítéssel átvett európai tradíciók, az addigi „urbánus” kultúra értékét.⁴

Bár a svéd nyelvű vezető réteg jelentős része komolyan vette Snellman buzdítását - hiszen például a korszak finn klasszikusainak vagy a finn mozgalom vezetőinek többsége svéd anyanyelvű -, a kizárólag finn nyelvű és népi hagyományokra épülő kultúrát nem mindenki tarthatta optimális célkitűzésnek. A többek között Axel Olof Freudenthal (1836-1911) elméleti munkásságára támaszkodó svékomán mozgalom (svekomaaanit) a már elért kulturális szint megőrzésének jelszavával az európai svéd tradíciók és kapcsolatok fenntartására, a kontinuitásra helyezte a hangsúlyt, valamint szorgalmazni kezdte a svéd nyelvű társadalmi csoportok közeledését. Az értelmiség másik része megőrizte korábbi liberális alapállását, s a kétnyelvű népesség építő közeledését, a kétnyelvű kultúra fejlesztését kívánta.⁵

E nézetkülönbségek kapcsán említést érdemel a cári politika, mely a nagyhercegség svéd kötődéseinek lazítása érdekében rendeletekkel is felkarolta a finn nyelv ügyét: 1828-ban finn lektort, 1850-ben finn professzort neveztek ki a Helsinki Egyetemre; 1857-től finn nyelvű hivatalos újság (Suomen Julkisia Sanomia) jelent meg; 1863-ban az állami hivatalokban kétnyelvű ügyintézkést vezettek be húszéves türelmi idővel; 1865-ben bővítették a finn nyelvű oktatást a középiskolákban; 1902 a finn nyelv egyenjogúsításának éve. Mindez egybevágott a fennománok törekvéseivel, ugyanakkor nem mindig bírta a finn szenátus többségének támogatását, és felszította a svékománok ellenállását - többek között ebből fakadt az úgynevezett „első nyelvi háború” (1870-80-as évek). Viszont III. Sándor erőszakos oroszosító-központosító politikája (1899-1905) átmenetileg elsimította az ellentéteket: a finn és a svéd nyelvű kultúra hívei vállvetve szálltak szembe a mindenkit egyaránt fenyegető külső nyomással.

A fent vázolt nézetkülönbségek századunk első két évtizedében felerősödtek, s mindkét oldalon egyre élesedő nacionalista felhangot kaptak. E folyamatban Fontos szerepet játszott a képviseleti rendszer átalakítása: 1907-ben a rendi országgyűlést cári rendeletre felváltotta a korabeli Európa legdemokratikusabban választott egykamarás parlamentje. A svéd párt befolyása alatt álló nemesi és polgári rend megszűntével az érintett társadalmi csoportoknak, ha politikai befolyásukat meg akarták őrizni, megfelelő szavazóbázist kellett találniuk, s erre a partvidéken viszonylag egységes tömböt alkotó svéd nyelvű lakosság tűnt a legalkalmasabbnak. Megalakult a nacionalista és agrárprogrammal megújított Svéd Néppárt (Svenska folkpartiet). A finn nyelvű parasztság nevében fellépő Agrárpárt (Maalaisliitto)

összetételénél fogva kezdettől az egynyelvű finn állam és kultúra eszméjének képviselője volt, amely eszmét a szavazókért folytatott politikai versenyfutásban az újjászerveződő polgári pártok is zászlajukra tűzték: a régi és új Finn Párt (vanhasuomalaiset és nuorsuomalaiset) szociális programjának kibővítése mellett egyaránt felerősítette a nemzeti jelszavakat, szorgalmazva többek között a finn nyelv államnyelvvé emelését, használati körének további bővítését, valamint a helsinki Egyetem finn nyelvűvé alakítását. Ebből a szempontból is külön utat járt viszont az új parlament legerősebb pártja: a szociáldemokraták a nyelvkérdésnek nem tulajdonítottak jelentőséget, s azt egyelőre nem kívánták bolygatni, mivel az alapvető problémát a társadalom szociális ellentéteiben látták, és a finn vagy svéd nyelvű munkásság érdekeit bármilyen nyelvet beszélő kapitalistákkal szemben azonosnak hirdették.⁶

A kétnyelvű, ám egységes nemzetről vallott felfogás tehát halványulni kezdett. Jellemző, hogy a gazdasági, társadalmi és kulturális szervezetek sorra finn és svéd alosztályokra tagolódtak, vagy feleslegesen megkettőződtek, egyre-másra újabb alapítványokat szerveztek kifejezetten a svéd és korlátozottabb mértékben a finn kultúra támogatására (köztük az 1907-ben alapított Svenska Kulturfonden és a következő évben életre hívott Suomalaisen Kirjallisuuden Edistämiskassan). E folyamatba illeszkedett a turkui svéd nyelvű, alapítványi egyetem felállításának gondolata is (Abo akademi 1917.). Az elkülönülés jelenségeihez sorolható, hogy 1906-ban, Snellman születésének századik évfordulóján a korszak egyik legnépszerűbb írója, Johannes Linnankoski (eredeti nevén Vihtori Peltonen, 1869-1913) kezdeményezésére megalakult a Finn Szövetség (Suomalaisuuden Liitto), jelmondata szerint finn nyelvű, szellemű és nevű állampolgárok nevelése céljából. A szervezet felszólítására még abban az évben százezrek változtatták meg svéd hangzású nevüket, ezzel is hangsúlyozva identitásukat.

A finn mozgalom térnyerése által létrejött helyzetben a svéd nacionalizmus védekezése az elkülönülés jegyében formálódott. Alapítványok születtek nemcsak a svéd kultúra, hanem a „svéd föld” védelmére is. Ezeknek feladata az volt, hogy földfelvásárlással akadályozzák meg finn gazdák birtokszerzését svéd többségű területen, illetve hasonló megfontolásból segítsék a svéd gazdaságok talpon maradását. Új hangú propaganda formálódott a beolvadás veszélyének tudatosítására, minét teljesebb izolációt s ennek eszközéül területi autonómiát szorgalmazva. Svédországi közvetítéssel általánosan terjedt a faji felsőbbrendűség, illetve szűkebb körben az elszakadás gondolata. A szélsőséges aktivisták Finnországot vagy legalábbis annak partvidékét - történelmi múltja és lakossága alapján továbbra is Kelet-Svédországnak (Ostersverige) tekintették, legfontosabb szócsövük is az erre utaló Östersvensk Tidskrift nevet viselte. Az elkülönülés új fogalmakat szült. A nagyhercegség lakosait jelölő *finländsk*, illetve *finländare* mellett megjelent a finn nemzetiség megnevezésére a *finne*, *finsk*, valamint a svéd nemzetiségre utaló *finlands-svensk* kifejezés.⁷

*

A század eleje óta egyre mélyülő nyelvi ellentét egy történelmi kataklizma, a függetlenség kikiáltását követő polgárháború (1918. január 26 - május 5.) hatására ideiglenesen új tartalmat nyert. A vörösök fegyveres felkelése és az orosz beavatkozás veszélye egy táborba kényszerítette a polgári berendezkedés híveit, a nyelvi kérdés súlytalanná vált a társadalomban mutatkozó új törésvonalhoz képest. A fehérek bázisa a kevésbé iparosodott Észak-Finnország, amelyhez a nyugati partvidék jelentős lélekszámú svéd parasztsága is csatlakozott (a kormány székhelye a svéd többségű Vaasa-Vasa), a fehér hadsereget túlnyomórészt svéd nyelvű tisztek vezették élükön Carl Gustaf Emil Mannerheimmel (1867-1951) -, így a polgári erők katonai teljesítőképesége szempontjából létfontosságú volt félretenni a korábbi svéd-finn ellentéteket. Érdekes jelenség, hogy a fehér hadsereg, valamint

az „elnyomó osztály” nyelvi összetétele a polgárháború idején éppen az eredetileg internacionalista szellemiségű vörös propagandának adott erőteljes svédellenes felhangot. A vörösök nacionalista hangszerelésű deklarációikkal a nemzetárulás vádjára is igyekeztek rácsafolni.⁸ A fegyveres harcban született együttműködés a vörösök leverése után is megmaradt ugyan a Svéd Néppárt és a monarchista finn politikai erők között az államformáról folytatott parlamenti viták idejére, azonban a svéd-finn ellentétek hamarosan ismét jelentkeztek.⁹

A svédek bizalmatlanságát fokozta a formálódó új állammal szemben, hogy a finn népről alkotott idealizált kép a polgárháború tragikus körülményei közt összeomlott. A svéd értelmiség jelentős része a polgárháború társadalmi-politikai okainak feltárása helyett előszeretettel magyarázta faji jegyekkel a finn munkástömegek lázadását. Terjedt az a meggyőződés, hogy az „árulónak, kegyetlennek és vérszomjasnak” bizonyult finnektől csak az izoláció, a minél teljesebb önrendelkezés mentheti meg a svéd közösséget. Az 1919 májusában első alkalommal összeülő finnországi svéd parlamentet (Svenska Finlands Folkting) Eric von Rettig, a Svéd Néppárt elnöke e szavakkal nyitotta meg: „Elkeseredett finn-svéd küzdelem dúl Finnországban. A harc nem csupán nyelvi különbségekből született. Ez két nép, két faj közötti háború.”¹⁰ A jelenlévők a svéd nemzet (azaz *nation*, az addig használt *nationalitet*, „nemzetiség” kifejezés helyett) nevében területi autonómiát, saját püspökséget, államilag támogatott önálló oktatási rendszert, gazdasági és kulturális szükségleteik megfelelő szintű biztosítását, svéd nyelvű katonai egységeket, valamint kétnyelvű államot és hivatalnoki kart követeltek. A nemzetek önrendelkezését hirdető wilsoni pontokra hivatkozva a területi autonómia megvalósítását a négy svéd többségű megye szövetségeként (Svensk-Finland), csupán a köztársasági elnök vétőjogával korlátozott saját törvényhozó és végrehajtó szervvel képzelték el. Ez utóbbi követelések jelentőségét Åland-Ahvenanmaanak 1917 óta a svéd kormány támogatásával folyó elszakadási kísérlete, valamint az 1918-19 fordulóján tetőző österbotten-pohjanmaai szeparatista törekvések adták.¹¹

Bár a svéd kisebbség helyzetét szabályozó, hosszú vitákban formálódott törvényi rendezés e törekvéseket csak részben tükrözte, az államformáról rendelkező 1919-es alaptörvény és az 1922-ben ratifikált nyelvtörvény világviszonylatban is egyedülálló jogokat és garanciákat biztosított a történelmi népcsoport számára. Mivel e törvények tartalma széles körben ismert, itt nem szükséges kitérnünk rá.¹²

A kompromisszumos megoldás természetesen nem minden svéd anyanyelvű állampolgárt elégített ki. A Svéd Néppártban 1923-24-ben lezajlott vita mégis jól reprezentálja a szélsőséges irányzat visszaszorulását. A mérsékelték közé tartozott számos vezető publicista, valamint Amos Anderson, a legjelentősebb svéd napilap - az 1864-ben alapított Hufvudstadsbladet - tulajdonosa is, így a svéd sajtóból jól nyomon követhető az új szemlélet térnyerése.

A kialakult jogi helyzet revidálására a következő majd' két évtizedben elsősorban nem is a svédek, hanem a finn nacionalisták törekedtek, akik a húszas évek elején megfogalmazott úgynevezett igazfinn program (aitosuomalaisuus)¹³ célkitűzéseinek megvalósításáért küzdöttek. A mozgalom elvi célja az ifjú köztársaság megerősítése volt. A programadók az erős állam előfeltételét a társadalmi egység megteremtésében látták, melyet egyfelől a véres polgárháború öröksége, másfelől a finn és svéd nemzetiség elkülönülése hátráltatott. A megosztottságokon felülemelkedő új egységet az erős nemzettudatra kívánták építeni, ám e tudat kialakítását összeegyeztethetetlennek tartották a kétnyelvű állam gyakorlatával, valamint a svéd nyelvű kisebbség jelentős gazdasági, társadalmi és kulturális befolyásával. Az 1923-as program szavaival: „a svéd elem és különösképpen a svéd felső osztály finn népünk rovására történő pártolásának véget kell vetni, és a svéd elem számára kizárólag a jogos, lélekszámának megfelelő teret kell biztosítani államunkban.”¹⁴ Ettől kezdve a finn nacionalisták visszatérő frazeológiájához tartozott, hogy nem a svéd nemzetiség jogait,

csupán azon előjogokat kívánják felszámolni, melyek a svéd nyelvűeknek lélekszámukhoz mérten aránytalanul nagy súlyt biztosítanak. Az „egészséges arányokat” elsősorban az oktatásban, a hadseregben és a diplomáciai karban kívánták elérni, amit később kiterjesztettek az állami hivatalokra és a gazdasági életre is.¹⁵

Az első Igazfenn Klub 1922-ben alakult Helsinkiben, s a mozgalom 1926-ra országos szervezetté (Aitosuomalaisten Lütto) bővült. Hatására jellemző, hogy szellemisége, célkitűzései egyre több társadalmi szervezet és politikai párt programját határozták meg: 1924-ben az egyetemi hallgatókat tömörítő Akadémiai Karfala Társaságét (Akateeminen Karjala-Seura, AKS, alapítva 1922-ben), 1926-ban a megalakulásától fogva nemzeti jelszavakat hangoztató Agrárpártét, 1927-ben az újonnan belépett AKS-tagok által „elfoglalt”, nagy múltú Finn Szövetségét, 1929-ben pedig a mérsékelt vezetőitől megváló Nemzeti Koalíciós Pártét (Kansallinen Kokoomus, alapítva 1918-ban) - de a liberális szellemiségű Nemzeti Haladópart (Kansallinen Edistyspuolue, alapítva 1918-ban) programját sem hagyták érintetlenül (1926). Az igazfenn jelszavak a választási kampányok közül leginkább az 1927-es, 1930-as és 1933-as parlamenti választások idején domináltak.

A mozgalom támogatóinak magját a vidékről származó, első generációs értelmiségben szokták meghatározni, amely idegenkedett a svéd nyelvű kultúrától, és amely nem állt személyes kapcsolatban a svéd nemzetiségűekkel. E réteg különösen aktív és jól szervezett csoportját alkották a Helsinki Egyetemre egyre nagyobb számban bekerülő finn nyelvű hallgatók. A mozgalom első számú parlamenti képviselétévé az Agrárpárt vált, amit a finn nyelvű parasztság hagyományos „úrgyűlöletével” is magyaráznak, azonban valószínűbb, hogy a pártvezetés előbb említett társadalmi háttere lehetett a döntő tényező. Egyébként nemcsak az Agrárpárt, hanem a Koalíciós és a Haladó Párt esetében is feltűnően nagy különbség figyelhető meg a nacionalista hangszerelésű pártprogramok és a szélsőséges megfogalmazású parlamenti felszólalások, valamint kormányaik tényleges gyakorlata között. Mindez arra enged következtetni, hogy az erőteljesebb hangú nacionalizmust elsősorban választási fogásként alkalmazták a mértékadó finn politikusok, ám hatalomra kerülve korántsem igyekeztek megvalósítani a fennhangoztatott jelszavakat. A társadalmi ellentétek, a hivatali és szabad értelmiségi pályákon egyre nehezebbé váló érvényesülés,

a világgazdasági válság idején fokozódó nehézségek kedveztek az ellenségkép-kreálásnak, s ehhez a külső, „bolsevik veszély” mellett kapóra jöttek a belső ellenségek, a „svéd kiváltságosok”. Ugyanekkor a munkáspártok óvakodtak attól, hogy folytassák a polgárháború alatti svédellenes propagandájukat, annak ellenére, hogy az ipari és kereskedelmi tőke, valamint a gazdasági élet vezetése nagyrészt svéd kezében összpontosult. Ennek éppen ellenkezője történt: a polgárháború és a nacionalizmus okozta politikai törésvonalak egy táborba terelték a Svéd Néppártot és a szociáldemokratákat, s közöttük néhány év alatt tartós együttműködés érlelődött. Az igazfenn szellem terjedését így az a tény is korlátozta, hogy a két világháború közötti időszakban, 1930-33 kivételével, parlamenti többséget a svéd és a munkáspárti képviselők alkottak, s rendre leszavazták a svéd ellen irányuló nacionalista előterjesztéseket. Részben ezzel magyarázhatóak egyes igazfenn politikusok éles hangú kirohanásai a finn munkásság érdekeit eláruló, svéd kapitalistákkal lepaktáló munkásvezetők ellen.¹⁶

Valószínűleg a programadó igazfenn „mag” előbb vázolt összetételével magyarázható, hogy a mozgalom egyik központi törekvésévé az iskolarendszer, elsősorban a Helsinki Egyetem finnesítése vált. Jelentősége miatt indokolt részletesebben is tárgyalnunk e több szempontból mintáértékű kérdést. A Helsinki Egyetemen az oktatás nyelvének rendezését alapvetően az a tény szűkségessé, hogy a XIX. század második felétől egyre gyorsabb ütemben nőtt a finn nyelvű hallgatók aránya, s ezzel az oktatók és az oktatás nyelve nem tartott lépést.¹⁷ A kormány 1922-es törvényjavaslatában az egyetem szervezeti kettéosztásával kötött számú finn és svéd professzúrák kialakítását kezdeményezte, de a parlamenti többség az

egyetemi tanács előterjesztése mellett szavazott, mely a hallgatók mindenkori anyanyelvi megoszlásától tette függővé a finn és svéd nyelvű katedrák számát. Ez a változat a svédek számára jóval kedvezőtlenebb volt, mégis a finn nyelvű oktatás hívei indultak harcba a törvény ellen.¹⁸

Az úgynevezett „második nyelvi háború” kezdetét 1925 ősztől szokás számítani, amikor a svéd nyelvűektől megtisztított hallgatói önkormányzat felszólította az egyetemi tanácsot, hogy dolgozza ki javaslatát az intézmény teljes körű finnesítéséről. A hallgatóság követeléséhez csatlakozva az agrárpárti P.-Saarinen is betervezte törvényjavaslatát a Helsinki Egyetem egynyelvűsítéséről, valamint a svéd lakosság arányszámának megfelelő mértékben finanszírozandó svéd nyelvű felsőoktatási intézmény felállításáról. Ezzel több mint tízéves folyamat vette kezdetét, melynek ismétlődő jelenségei közül csupán a legfontosabbakat említjük. A parlamentben újra és újra leszavazott törvényjavaslatok vitáit rendszerint a finn nyelvű helsinki egyetemisták aláírásgyűjtései, tömeggyűlései, sztrájkjai és proklamációi kísérték. Ezek hangulatát jól jellemzik a kormányhoz 1928-ban háromezer aláírással eljuttatott jegyzék szavai: „Mindaddig, míg az állam egyeteme nem vallja magát a nemzeti törekvések aktív irányítójának, mindaddig, míg a Helsinki Egyetem nem lesz finn nyelvű, a finn nép évszázados függetlenségi eszméje valójában megvalósíthatatlan marad, és a finn államtesten nyílt sebet képez.”¹⁹ Az egyetemisták egyre fokozódó elégedetlenségére utalnak többek között azok az utcai tömegverekedések is, melyek a svéd kisebbség ünnepén (Svenska dagen, november 6.) robbantak ki 1934-ben és a következő évben.²⁰ A nacionalista hangszerelésű pártprogramok agitatív, szavazatgyűjtésre irányuló jellege is az egyetem oktatási nyelve körüli harcban lepleződött le első alkalommal: az agrárpárti és koalíciós képviselők által immár sokadszor betervezett törvényjavaslatot 1931-ben annak ellenére sem szavazta meg a parlament, hogy az egyetem finn-nyelvűsítését programjába foglaló két frakció elvben meglévő többségét nyolc szociáldemokrata képviselő is támogatta.

A kormányok több esetben is kísérletet tettek az ellentétek konstruktív elsimítására - Először a rendkívüli költségvetési keretből finn professzúrákat alapítottak azokon a tudományterületeken, melyeken addig csak svéd nyelven oktattak (Lex Ingmania, 1929.), majd a teljes körű finnesítés mellé álló egyetemi tanács ellenében a parlament 1935 elejére összehívott rendkívüli ülészakán 22 svéd nyelvű katedra garantálását próbálták keresztülvinni. Ez a törvényjavaslat addig ismeretlen aktivitásra készítette a finn nacionalistákat.²¹ A parlamenti obstrukciót az egyetemisták sztrájkja, tüntetései, majd országos kampánya kísérték, melyeknek csúcspontjaként az országszerte szervezett gyűlések által delegált „képviselőket” a kormányfő és a köztársasági elnök is kénytelen volt fogadni. A törvényjavaslatot ezúttal elvetették ugyan, de az Aimo Kaarlo Cajander vezette többségi kormány által 1937-ben betervezett törvény finnesítés helyett garantálta 15 svéd katedra megtartását - az 1923-as törvénynek megfelelően. A törvényjavaslat vitája az igarfinn gondolat utolsó nagy erőpróbájának bizonyult: bár ekkor még közel 300 ezer aláírást sikerült gyűjteni a Helsinki Egyetem és a Műszaki Főiskola finn nyelvűvé alakítása, valamint a svéd államnyelv eltörlése mellett, az akció nem érte el célját, és többé már nem került sor hasonló erődemonstrációra.

Mielőtt rátérnénk a svédellenes nacionalizmus kifulladásának okaira, érdemes röviden áttekinteni az igazfinn program további célkitűzéseinek sorsát is. Az oktatási intézményekkel kapcsolatban sikerült elfogadtatni a svéd alsó fokú oktatás szervezeti különállásának csökkentését (1928) és finn nyelvű iskolák alapításának megkönnyítését svéd többségű területen (1931), nem valósult meg viszont a svéd nyelv középiskolai oktatásának visszaszorítása fakultatív tárggyá, és a finn nyelv kötelező bevezetése a svéd népiskolákban. Mint ahogy nem sikerült elérni a svéd nyelvű iskolarendszerek alakosság lélekszámához igazodó finanszírozását - és ennek keretében iskolák bezárását - sem.²² A hadsereg vezetésében kieroszakoltak bizonyos személyi változásokat (1925-26), viszont a szintén

kiemelt figyelemben részesített diplomáciai karnál nem született hasonló eredmény. 1932-től nacionalista képviselők a svéd nyelv alkotmányban rögzített nemzeti nyelvi státusa ellen is több indítványt tettek, de sem a népszavazás felvetése, sem az aláírásgyűjtési akciók nem hoztak áttörést e kérdésben. A gazdasági élet Finnesítése érdekében folytatott propaganda és bojkottkezdeményezések (csúcspontjuk 1927-ben és 1935-ben volt) sem bizonyultak hatásosnak,²³ viszont a családnevek megváltoztatására szervezett kampány annál sikeresebbnek mondható: 1935-ben a Finn Szövetség felhívására ismét közel százezer ember választott magának finn hangzású nevet.

A svédellenes nacionalizmus 30-as évek második felétől megfigyelhető fokozatos térvesztéséhez a finn kül- és belpolitika két évtizedet meghatározó struktúrájának alapvető átalakulása is hozzájárult. Külpolitikai téren a Népszövetség egyre nyilvánvalóbban megmutatkozó tehetetlensége arra készítette Finnországot, hogy a skandináv országokhoz - elsősorban Svédországhoz - közeledve keresse helyét az egyre bizonytalanabbá váló Európában. Toivo Mikael Kivimáki miniszterelnök 1935 decemberében hivatalosan meghirdette az új külpolitikai irányvonalat, melynek természetesen lényeges előfeltétele volt a svéd kisebbség ellen irányuló kampány visszaszorítása. A Szovjetunió katonai potenciáljának gyors növekedése és a szovjet külpolitika 1938-tól Finnországgal szemben tanúsított mind agresszívabb fellépése egyre sürgetőbbé tette a skandináv kapcsolatok elmélyítését.²⁴ A belpolitikai helyzet valódi konszolidációja Cajander említett kormányához (1937. március-1939. december) köthető, mely a polgárháború következtében kialakult politikai megosztottságon felülemelkedve elsőként biztosított koalíciós kormányzási lehetőséget a szociál-demokrata pártnak. A korábban elképzelhetetlen - viszont ettől kezdve a legutóbbi időkig jellemzőnek bizonyult - agrárpárti-szociáldemokrata koalíció nacionalista jelszavak helyett a szociális és gazdasági törvényhozást állította kormányzásának középpontjába.²⁵

E politikai átrendeződés leszűkítette ugyan a szélsőséges finn és svéd nacionalisták mozgásterét, társadalmi támogatottságát, ám a két népcsoport kölcsönös bizalmatlanságának végleges felszámolása a világháború éveire tehető. A Vörös Hadsereg Finnország ellen indított támadása 1939 végén ismét olyan külső veszélynek bizonyult, mellyel szemben finn és svéd anyanyelvűek egy emberként vették fel a harcot. A téli háború hamarosan legendává növő „szelleme” (talvisodan henki - melynek összetett jelentéstartalma többek között a nyelvi és társadalmi különbségeken felülemelkedő nemzeti egységet is magában foglalja) alapozta meg a mindmáig számottevő konfliktusoktól mentes együttélést. A pozitív irányú fejlődést kétségkívül erősítette Svédország segítségnyújtása a hadviselő, majd újjáépülő Finnország számára, illetve a Szovjetunió árnyékában élő Finnország szoros együttműködése a skandináv országokkal (1956-tól az Északi Tanács keretei között), ahogyan a finn nyelvű gazdasági és szellemi elit felzárkózása a korábban jobb esélyekkel induló svéd nyelvű társadalmi csoportokhoz vagy a jóléti társadalomba belenövő új nemzedék megváltozott értékrendje is. Bár a két világháború közötti időszakra jellemző igazfinn célkitűzések közül - elsősorban gazdasági recessziók idején - a túl költségesnek tartott kétnyelvű közigazgatás és oktatás korlátozása ismételen szóba kerül, sőt, a svéd nyelv kiemelt óraszámú oktatásában engedmények is születtek,²⁶ e törekvések megfogalmazói kizárólag pénzügyi, pragmatikus szempontokkal érvelnek, a svédnyelvűekkel szembeni hangulatkeltés, úgy tűnik, végérvényesen a múlté. A finnek és svédek közötti „egészséges versengés” szelleme persze napjainkban is szembeötlő jelenség Finnországban, de az ország területén élő két népcsoport rivalizálása helyett ma már elsősorban Finnország és Svédország állandó összemérését jelenti.

JEGYZETEK

- 1 Köpf Eszter: A finnországi svéd kisebbség helyzete. *Regio* 1996/1. A témára vonatkozó magyar nyelvű szakirodalmat lásd ugyanott. A Köpf által említett tanulmányokon kívül fontosnak tartjuk a következő kiadványt: *Az Åland-szigetek önkormányzata*. Szerkesztette Bárdi Nándor. (Kovács Péter bevezető tanulmányával.) Kisebbségi Adattár II. Budapest 1992.

- 2 A cikk alapjául szolgáló előadás 1996. november 26-án az Eötvös Loránd Tudományegyetem Művelődéstörténeti Tanszékének 15 éves fennállása alkalmából rendezett szimpóziumon hangzott el. Köszönet illeti SziJ Enikót az előadás szövegéhez fűzött értékes észrevételeiért.
- 3 Nem e cikk feladata a szerteágazó problémakör szakirodalmának teljességre törő leltározása, ezért az egyes kérdések kapcsán csupán a legfontosabbnak tartott, illetve a tudásunk szerinti legfrissebb munkákra utalunk a további tájékozódás megkönnyítésére. Snellman munkásságáról lásd *J. V. Snellman ja nykyaika, toim.* Huovinmaa Kari, Vaasa 1981.
- 4 Koskimies, Rafael: *Nuijamieheksi luotu, Yrjö-Koskisen elämä ja toiminta vuosina 1860-1882.* II. Keuruu 1968. és ugyanő: *Taipuako vai taittua 1882-1903. Yrjö-Koskisen elämä* III. Keuruu 1974.
- 5 Klinge, Matti: *Olkaamme siis suomalaisia!* In ugyanő: *Bernadottin ja Leninin välissä.* Juva 1980. (2. painos)
- 6 Borg, Olavi: *Suomen puolueet ja puolueohjelmat 1880-1964.* Poliitiikan tutkimuksia 7. Porvoo 1965. Isohookana-Asunmaa, Tytti: *Maalaisliitto Pohjois-Suomessa, Kehitysjakso vuosina 1906-1939.* Turun yliopiston julkaisusarja C 29. Oulu 1980. LeinoKaukiainen, Pirkko - Uino, Ari: *Suomalaiskansallinen Kokoomus I.* Suomalaisen puolueen ja Kansallisen Kokoomuspuolueen historia vuoteen 1929. Vammala 1994. és Santonen, Arvo: *Kansallinen ja kansainvälinen suomalaisessa työväenliikkeessä.* Loimaa 1993.
- 7 Klinge, M.: *Ruotsinkielisten 1910-lukua: gezmanismia ja konservatiivisuutta.*In ugyanő: *Vihan veljistä valtiososialismiin.* Porvoo 1972. és ugyanő: *Ruotsalaisten eristäytymisliike ja aitosuomalaisuus 1920-luvulla.* In *Kaksi vuosikymmentä Suomen sisäpolitiikkaa 1919-1939.* toim. Tommila Päiviö. Porvoo 1964. (=Klinge 1964/a.). A faji gondolat terjedéséről és szerepéről Kemiläinen, Aira: *Suomalaiset, outo Pohjolan kansa, Rotuteoriat ja kansallinen identiteetti.* Historiallisia tutkimuksia 177. Tampere 1993.
- 8 Hämäläinen, Pekka Kalevi: *Luokka ja kieli vallankumouksen Suomessa.* Historiallisia tutkimuksia 107. Tampere 1993.
- 9 A két világháború közötti időszaksvéd-finn ellentéteinek legrészletesebb feldolgozása Hämäläinen: *Kielitaistelu Suomessa 1927-1939.* Porvoo 1968. A kérdésről született rövidebb, klasszikusnak számító összefoglalás Klinge két tanulmánya a *Kaksi vuosikymmentä Suomen sisäpolitiikkaa* című kötetben, vö. 7. jegyzet, illetve ugyanő: *Kielikysymys 1930-luvulla* (=Klinge 1964/b.).
- 10 Hämäläinen 1968. 70.
- 11 Az ålandiak szeparatista törekvéseit a svéd kormány a finn polgárháború idején hadiflottájával támogatta, majd a katonai operáció kudarcba fulladása után a párizsi békekonferenciához és a Népszövetséghez fordult a területi vita rendezése érdekében. A Népszövetség azonban a finn kormány által garantált széles körű autonómia ratifikálását követően 1921-ben Finnországnak ítélte a szigetvilágot. Lásd még Kovács 1994.
- 12 A törvényi rendezésről lásd Köpf 1996. A törvényhozás körüli vitákat érzékeltető adalék, hogy a két államnyelv fogalma az államformáról szóló törvényjavaslatok közül csupán az utolsóba került be, valamint hogy az 1920-ban elfogadott első nyelvtörvényt a Svéd Néppárt követelésére alkotmányellenes megszorításai miatt meg kellett semmisíteni.
- 13 Megjegyzendő, hogy az itt igazfinnek fordított *aitosuomalaisuus*, illetve *aitosuomalainen* szavaknak nincsen egységesen elfogadott magyar megfelelője. A témát érintő magyar nyelvű munkák szerzői általában körülírják a fogalmat (SziJ Enikő például ismét fellendülő finnségi mozgalomként, Papp István a finnesedés harcosaként, finn hazafiként), vagy általunk félrevezetőnek érzett fordítást alkalmaznak (például Jávorszky Béla: ösfinn-mozgalom, Papp István: finnes mozgalom, illetve e mozgalom híve, Papp Judit: igazi finn). Nem tartjuk szerencsésnek Aira Kemiläinen megoldását sem, aki az ifjú fennománokra utalva az igazfinneket new fennomaansnak fordítja (Welker Árpád közlése).
- 14 Klinge 1964/a. 135.
- 15 *Aitosuomalaisuus: ohjelma ja päämääriä.* Helsinki 1925. További figyelemre méltó adalékokat nyújt Papp István *Finnország* című, 1938-ban kiadott könyve (Kincsestár. A Magyar Szemle Társaság Kiskönyvére 24.), melyben a szerző meglepő mértékben azonosul az igazfinn szemlélettel, és ennek megfelelően részletezi a finn és svéd nyelvű népcsoport kapcsolatának problematikáját.
- 16 A két világháború közötti Finnország e sajátos parlamenti „szekértáborait” csupán az 1929 végén megszervezett, kommunistaellenes Lapua mozgalom (Lapuan liike) próbálta meg átrendezni. A mozgalom minden erőt egyesíteni kívánt a munkásmozgalom diszkreditálása érdekében, s ehhez képest a nyelvi kérdést másodlagosnak tekintette. A programadó Vihtori Kosola szállóigévé vált szavaival: „Hazánk földjei sem kérdik, finnül vagy svédül beszél-e a szántóvető.” (Klinge 1964/6. 185.) A Lapua mozgalmat a Svéd Néppárt konzervatív szárnya kezdettől támogatta, amit a munkáspártok nem toleráltak ugyan, viszont az új irányzattal szimpatizáló polgári pártok átmenetileg hajlandónak mutatkoztak a svéd nyelvű politikusokkal való szorosabb együttműködésre. Ez annál is fontosabb volt a Svéd Néppárt számára, mert az 1930-as választásokon a nacionalista jelszavakkal induló Agrár- és Koalíciós Párt parlamenti többséget szerzett, s így aktuálissá vált, megvalósítják-e régóta hangoztatott svédellenes programjukat. A svéd képviselők ilyen körülmények között megszavazták a munkáspártok ellen irányuló előterjesztéseket. Az 1932-ben betöltött Lapua mozgalom utódként alakult Hazafias Népmozgalom (Isänmaallinen Kansanliike, IKL) viszont már svédellenes programot hirdetett, így a jobboldal és a Svéd Néppárt közötti rövid életű együttműködés véget ért. Siltala,

- Juha: *Lapuan liike ja kyyditykset 1930*. Keuruu 1985. és Uola, Mikko: *Sinimusta veljeskunta, Isänmaallinen Kansanliike 2932-1944*. Keuruu 1982.
- 17 A finn nyelvű hallgatók már az 1890-es években többségbe kerültek, de az anyanyelven történő vizsgáztatást csak 1905-ben tudták elfogadtatni. Bár az oktatásban lassanként teret nyert a finn nyelv, a hallgatók arányát továbbra sem érte utol. A finn anyanyelvűek létszáma 1925-től indult igazán gyors növekedésnek, öt év alatt közel megduplázódott, és ezáltal arányuk elérte a 80 százalékot. A részben svéd nyelven folyó oktatás természetesen többlet terheket rótt a finn nyelvű hallgatókra, amitől immár nemzeti jelszavakat hangoztatva igyekeztek szabadulni. A Helsinki Egyetem körül zajlott politikai csatákról Klinge: *Ylioppilaskunnan historia IV. 1918-1960*. Porvoo 1968.
- 18A kormány előterjesztése szerint 72 finn, 29 svéd és négy közös professzúra alakult volna, az 1923-ban elfogadott törvényben viszont 15-ben minimalizálták a svéd nyelvű katedrák számát.
- 19 Klinge 1964/6. 189.
- 20 A feszült helyzetben más atrocitásokra is sor került. Amikor például egyes svéd nyelvű oktatók nemzetközi fórumokon tettek elkeseredett hangú nyilatkozatokat a Finnországban uralkodóviszonyokról, a felháborodott igazfinn hallgatók bojkottot hirdettek a „hazafiatlanságukról bizonyóságot tett oktatók ellen, többek között erőszakkal megakadályozva előadásaik megtartását.
- 21 A méltányos megoldást kereső kormány nehézségeit jelzi, hogy az egy évvel korábbi, hasonló tartalmú kormány-előterjesztés ellen még a svéd kisebbség gyűjtött 154 ezer tiltakozó aláírást, és a skandináv országok egyetemének képviselői is felléptek a javaslat ellen.
- 22 1934 elején, a nacionalista hullám tetőpontján az AKS, valamint az Igazfinn és a Finn Szövetség közös ülésen nyilvánította ki, hogy a jövőben már a svéd nyelvű kultúrára fordított kiadásoknak a kisebbség lélekszámához igazodó arányosítását (väestösuhdeperiaate) sem tartja elfogadhatónak, mivel az addig hangoztatott igazfinn alapelv nem teszi lehetővé a svédek sok évszázados elnyomással szerzett kiváltságainak ellensúlyozását.
- 23 Nem készültek hivatalos korabeli kimutatások a kereskedelmi és ipari vállalatok tulajdonosainak, vezetőinek nyelvi megoszlásáról, de enélkül is nyilvánvaló volt a svédek lélekszámukhoz mért túlreprezentáltsága. (Jellemző adat, hogy a kereskedelmi főiskolákon még a harmincas évek elején is többségben voltak a svéd nyelvű hallgatók.) Az egyik legjelentősebb igazfinn szellemben szerkesztett lap (Suomalainen Suomi) 1934-ben nagy feltűnést keltő cikksorozatot szentelt a gazdaság kérdésének, érzékletesen ecsetelve a finn nyelvű vállalkozók, gazdasági szakemberek nehéz helyzetét. Listák is készültek a „finn vállalatokról”, melyeket a hazafiaknak előnyben kellett volna részesíteniük A kezdeményezés nem hozott számottevő gyakorlati eredményt.
- 24 Selén, Kari: *Genevästä Tukholmaan, Suomen turvallisuuksipolitiikan painopisteen siirtyminen Karuaánliitosta pohjoismaiseen yhteistyöhön 1931-1936*. Historiallisia tutkimuksia 94. Helsinki 1974.
- 25 Hyvämäki, Lauri: *Keskustan ja vasemmiston yhteistyö (1937-39)*. In *Kaksi vuosikymmentä Suomen sisäpolitiikkaa*.
- 26 A második világháborút követő időszak jogszabályi módosításairól részletesebben lásd Köpf 1996.

GÁHOR RICHLY

Nationalism and the Swedish Minority in Finland between the Two World Wars

In Hungary in recent years Finland is often mentioned in connection with the exceptionally favorable legal standing of the Swedish minority. The article directs our attention to those less well known two decades when minority rights essentially identical to those in force today guaranteed the rights of minorities, but due to Finnish nationalism members of the historical Swedish minority could nevertheless not feel „at home.”

The Finnish-Swedish conflicts, which became increasingly tense since the rise of nationalism in the 19th century were temporarily in abeyance at the time of the Civil War of 1918, but the ratification of the minority laws of the next few years was preceded by long debates. The Åland islands were attempting to secede from 1917 on and in 1919 the Swedish Parliament of Finland (Svenska Finlands Folkting) formulated far-reaching minority demands. Although only part of these were met in the 1919 Constitution and in the 1922 Language law, nevertheless in the following decades it was not the Swedes, but rather the Finnish nationalists who wished to modify them. The goal of the Finnish nationalist movement (aitosuomalaisuus) was to create social unity and a strong state based on vigorous nationalism, which they hoped to attain, among other measures, through the curbing of Swedish language, culture and social groups. By the mid-1920s several social organizations

and parliamentary parties adopted this program. The social base of the movement was primarily constituted by first generation intellectuals originating in the countryside. The hardships caused by the Great Depression also helped create the image of Swedes as the enemy. From the point of view of the Swedes it was fortunate that the labor parties, which in coalition with the Swedish Folk Party (Svenska folkpartiet) formed a majority in the parliament, except for the 1930-33 period, did not support the anti-Swedish draft laws. One of the main goals of the Finnish nationalist movement was to make Helsinki University monolingual, which, however, despite the coordinated action of university students and members of parliament favoring the nationalist program, they could never achieve. The Finnish nationalists managed to achieve a few less significant successes in education and in influencing the personnel of the leadership of the army, however the „cleansing” of the diplomatic corps and of economic life, and the curbing of the linguistic rights of Swedes remained unsuccessful.

The weakening of anti-Swedish nationalism from the second half of the 30's appeared alongside with the new Scandinavian orientation of Finnish foreign policy and with the rise of the Social Democratic government coalition.

BÁN D. ANDRÁS

Angolszász tervek keletközép-európai konföderációk létrehozására a második világháború alatt

Nagy-Britannia: Külügyi Kutató- és Sajtószolgálat

A kelet-közép-európai országok szövetségekre, föderációkba, konföderációkba tömörülésének gondolata hosszú történeti előzményekre nyúlik vissza. Politikusok, külügyi tisztviselők, tudományos kutatók írtak könyveket, tanulmányokat, készítettek feljegyzéseket, helyzetelemzéseket, memorandumokat e kérdésről. A szerzők között olyan különböző politikai meggyőződésű és világszemléletű gondolkodók találhatók, mint Kossuth Lajos, Friedrich Naumann, Jászi Oszkár, Karl Renner, Tomaš Garrigue Masaryk, Eduard Beneš, Milan Hodža, Władisław Sikorski, André Tardieu, Habsburg Ottó, Bethlen István, Petru Groza, Joszip Broz Tito - hogy csupán néhány nevet említsünk a hosszú névsorból.¹

Abból indulunk ki, hogy az első világháborút lezáró versailles-i békerendszer már megalkotásakor is a csőd veszélyét hordta magában, és az idő múlásával csak bebizonyosodott, hogy ez a „rendezés” nem csupán politikai, etnikai, gazdasági konfliktusok forrása, hanem erkölcsi, lelkiismereti problémákat is felvet, s nem csupán a nagyhatalmak, például Nagy-Britannia közvéleményének *egy részében*, hanem az érintett országok társadalmának, politikai vezetésének bizonyos köreiből is. Hogy mindez hova vezetett, annak megállapítása nem ennek a dolgozatnak a keretébe tartozik.

Azt viszont bátran leszögezhetjük, hogy az 1938-as év sok szempontból döntőnek bizonyult abban, hogy a történeti előzmények sokak számára kézenfekvővé tették az államszövetségi gondolat „feltámasztását”. 1938 szeptemberének végén, az Anschluss után Münchenben négyhatalmi megállapodást írtak alá Nagy-Britannia, Franciaország, Olaszország és Németország képviselői a további német terjeszkedés megakadályozására; erre az évre ugyanis nyilvánvalóvá vált, hogy a kelet-közép-európai kisállamok helyett tartósabb, biztonságosabb rendszert kell létrehozni. 1939, a német csapatok prágai bevonulása után, majd a második világháború kitörésekor ez a törekvés tovább erősödött.

Ettől az évtől kezdve Németország és Oroszország, illetve a Balti- és Égei-tenger közötti országok egyre élénkebben foglalkoztatták a brit és az amerikai külpolitika alakítóit, de más nemzetek külpolitikai szakértőit is. Mindez azzal járt, hogy a Foreign Office és a State Department kelet-európai ügyekben jártas referenseire a korábnál több feladat hárult. A létező külpolitikai tanácsadó szervezeteken kívül (ilyen volt Angliában a Királyi Külügyi Intézet) újabakra volt szükség, már csak azért is, mert célszerűnek látszott a különböző országcsoportok, régiók vagy egy-egy kérdéskör legjobb ismerőit az új világpolitikai helyzetnek megfelelően mielőbb megszervezni. A világháború kitörésekor alakult meg a Foreign Research and Press Service (Külügyi Kutató- és Sajtószolgálat) a kiváló történész, Arnold Toynbee vezetésével. Főképpen a brit külügyminisztérium tanácsadó testületeként működött, de más minisztériumok és kormányhivatalok megrendelésére is dolgozott. Eleinte Oxfordban, a Balliol College-ban kapott helyet, majd 1943 tavaszán egybeolvadt a Political Intelligence Departmenttel (Politikai Hírszerző Osztály), s a Foreign Office egyikosztálya lett, neve Foreign Office Research Departmentre (a Külügyminisztérium Kutató Osztálya) változott.

Az FRPS-ben a kutatómunka területi alapon szerveződött, tevékenységi körébe a világ csaknem valamennyi régiója beletartozott. A több tucat szakértő (köztük egyetemi tanárok) által készített helyzetelemzések, tanulmányok, memorandumok, jelentések, sajtószemlék éppúgy kiterjedtek az Atlanti-térségre, mint Ázsiára és az arab világra. A hivatali procedúra a szokásos volt: az iratokat eljuttatták a Foreign Office-ba, ahol az illetékes referensek elolvasták, egymás között megvitatták és a helyettes államtitkárok elé terjesztették őket.

Ebben az esetben a dokumentum ment a maga útján, és a külpolitikai döntések forrásává vált. Természetesen az államtitkárok, sőt, a referensek sokszor kértek átdolgozást, ha kifogásolnivalót találtak egy-egy anyagban, ezért nem ritkán négy-öt változat is készült, mielőtt végső formába öntötték. Így történt ez a *Kelet-európai konföderációk* című terjedelmes memorandum esetében is, amely véglegesen 1942. szeptember 1-jén készült el, és a létrehozandó konföderációk tagállamaival, területi- és határkérdéseivel, nemzeti kisebbségeinek elhelyezkedésével, valamint a konföderációkban az egyes országok szempontjából várható politikai és gazdasági előnyökkel és hátrányokkal foglalkozott. A Foreign Office illetékesei alapvetően két elvárást fogalmaztak meg a Kelet-Közép-Európáról szóló anyagok készítőivel szemben. Az angol külpolitikában a kelet-európai újjárendezés sarkköve az volt, hogy az ottani német politikai, katonai és gazdasági befolyást hosszú időre megszüntessék, vagy legalábbis késleltessék újbóli kialakulását. (Hiszen tudták, hogy a régió kis országai számára potenciálisan továbbra is Németország a legnagyobb és gazdaságilag legerősebb felvevőpiac.) Ugyancsak fontos alapelv volt, hogy két államszövetséget célszerű létrehozni. Igaz, ez nem mindig tűnt egyértelműnek, hiszen a brit külügyben egyetlen, a Balti-tengertől az Égei-tengerig terjedő konföderációnak is voltak hívei. A *Kelet-európai konföderációkhoz* hat további emlékiratot csatoltak 1942 végén, 1943 elején, amelyekben részletesebben taglalták egy-egy ország vagy nagyobb terület speciális problémáit.² Külön memorandum készült Kelet-Európa gazdasági lehetőségeiről, Erdélyről, Ausztriáról, a jugoszlávkérdésről, egy dunai unióról, valamint a Szovjetunió várható magatartásáról a konföderációkkal kapcsolatban.

A dokumentumok keletkezésekor már létezett az 1942. január 23-án Londonban aláírt lengyel-csehszlovák és a szintén a brit fővárosban nyolc nappal korábban keltezett görög jugoszláv egyezmény az államszövetségek megalakításáról, s ha elnagyolt, helyenként pontatlan szövegezésük nem könnyítette is meg az FRPS alkalmazottainak munkáját, némi támpontot azért nyújthattak. Elképzelésük szerint két konföderáció megalakítása azért is szerencsésebb lenne, mint egyetlenegyé, mert így jobban leszerelhető a Szovjetunió mindenféle kelet-európai szövetkezéssel szembeni gyanakvása. Az északi konföderációba Csehszlovákián és Lengyelországon kívül Magyarországot, esetleg Ausztriát, a délre Görögországot, Jugoszláviát, Romániát és Bulgáriát számították bele. Heves vitákat váltott ki a brit szakértők körében Románia hovatartozása. Gazdasági kapcsolataik a románokat többnyire az északi államszövetség országaihoz fűzték, élet módjuk azonban vitathatatlanul balkáni volt. Horvátország, Szlovénia, Macedónia, Albánia, Szlovákia és Kárpátalja („Kárpát-Ruténfa”, amint az iratokban nevezték) státusa újabb nehézségeket vetett föl. Tisztában voltak vele, hogy 1919-20-ban a békekonferenciákon az etnikai szempontok alig érvényesültek, és persze azzal is, hogy minden fél számára méltányos határok aligha húzhatók. Különösen élesen mutatkozott ez meg az Erdéllyel foglalkozó iratban, amely hat változatot sorolt fel „Erdély kérdésének” megoldására, ám közülük egyiket sem tartották teljes mértékben kivitelezhetőnek. Eszerint: 1. Ha egész Erdélyt Magyarország kapná meg, akkor három és fél millió román kerülne át a határ túloldalára, és ezt Románia bizonyosan nem fogadná el. Ez a megoldás csak Románia fölbomlása esetén jöhetne szóba. 2. Az 1919-es határokat nem kellene visszaállítani, mert az újra Romániába juttatná azt a több mint egymillió magyart, akik a második bécsi döntés következményeként ismét Magyarországra kerültek. Magyarországnak át kellene adni bizonyos területeket a Partiumban. 3. A Magyarország javára történő partiumbeli határkiigazítást ki kellene terjeszteni délre, a Duna irányába: „Meghúzható egy olyan földrajzilag, gazdaságilag és stratégiaileg ésszerű vonal, amely (szemben az 1919-1940-es határral) jelentős számú, mintegy félmillió magyart juttatna vissza Magyarországhoz. Velük együtt kerülne magyar fennhatóság alá még náluk is nagyobb számú román és német (legfeljebb talán 700 000 az előbbiekből és 300 000 az utóbbiakból), ők azonban ellensúlyoznák az Erdélyben maradó magyarokat, akiknek száma ugyanennyi

lenne.”³ 4. Magyarország megbékítését elősegítené, ha a partiumbeli határkiigazítás mellett a Székelyföld autonómiát kapna, s a földrajzi értelemben vett Erdély és a Partium közötti határt úgy jelölnék ki, hogy nagyjából ugyanannyi román maradna Magyarországon, mint amennyi magyar Romániában a székely enklávén kívül. 5. Magyarországot nemcsak a Partiumban kárpótolnák, hanem megkapná a Székelyföldet is, amelyet magyar fennhatóság alatt álló korridor kapcsolna össze Magyarországgal. Ezzel ugyan megközelítenék a második bécsi döntésben megállapított határokat, de a folyosótól északra eső, zömében románok lakta területeket visszacsatolnák Romániához, körülbelül 600 ezer fővel csökkentve így a magyarországi románok számát. E felosztás ellen szólt, hogy kettévágta volna Erdély gazdasági egységét. 6. Önálló erdélyi állam megalakítása. Az irat összeállítói „elvileg ezt tartották a legjobb megoldásnak, ám úgy vélték, kivihetősége megbukna azon, hogy Románia és Magyarország inkább bekebelezné egész Erdélyt, mintsem hogy annak önálló államiságába beletörődjön. A különböző alternatívákat aszerint mérlegelték, hogy Románia és Magyarország azonos vagy különböző államszövetségbe tartozik-e. Ha például ugyanabba a konföderációba kerülnek, akkor akár az önálló Erdély létrehozása is elképzelhető - gondolták. Mivel azonban Magyarország és Románia közös részvétele egyazon államszövetségben nem látszott túlságosan valószínűnek, ezért a FRPS-ben az a felosztási javaslat tűnt a legmértányosabbnak, amely a partiumi határkiigazítás és a székely körzeteknek biztosított autonómia mellett Erdély fennmaradó részét román fennhatóság alatt hagyta volna. Ha Magyarország és Románia nem ugyanabba a konföderációba kerül, akkor a székely területeket Románia, ha egyazon államszövetségbe, akkor Magyarország kapja. Angol szemmel úgy látszott, ezt a megoldást mindkét fél elfogadná.

A kelet-közép-európai brit újjárendezés másik neuralgikus pontja a Balkánon élő népek egymáshoz való viszonya volt. A *Jugoszlávkérdés* című memorandum azt vizsgálta részletesen, hogyan alakulnak majd a háború után a szerb-horvát, a horvát-szlovén és a szerb-horvát-bosnyák kapcsolatok. Nem csupán egy majdani föderatív Jugoszlávia belső gondjait vetítették előre benne, hanem ennek hatását a szomszédos országokra és a leendő konföderációkra is. Az FRPS szakértői felvetették egy horvát-szlovén közös állam, „Délszlávfa” megalakítását, valóságérzékük azonban nem hagyta cserben őket, amikor inkább csupán elméleti lehetőségként számoltak vele. Amint azt is pontosan érzékelték, hogy az 1918 utáni szerb-horvát-szlovén államban igen különböző kultúrájú, vallású és gazdasági fejlettségű népek éltek egymás szomszédságában, helyenként elválaszthatatlanul keveredve. Bosznia-Hercegovinában például kizártnak tartották az etnikai alapú határmegvonást. Az Adriához való kijutás, Trieszt és Fiume jövője ugyancsak okozott némi fejtörést. A brit álláspont Trieszt szlovén vagy nemzetközi ellenőrzésével egyaránt számolt, s ennek megfelelően állított föl alternatívákat.

A dunai konföderáció terve lényegében az 1942. szeptember 1-jei memorandumban kifejtett északi államszövetségnek volt a változata. Csehszlovákia, Magyarország, Ausztria és Románia tartozott volna bele.

(Kimaradt tehát Lengyelország, bekerült viszont Románia, amelynek hovatartozása állandó vita tárgyát képezte.) Amikor az FRPS-ben a dunai államszövetség létrehozásának esélyeit latolgatták, gyakran hivatkoztak az Osztrák-Magyar Monarchiára, mint olyan államalakulatra, amelyben a hasonló társadalmi normák és szokások szerint élő különböző népek együttműködése hatékony lehet. Ebből azonban egyáltalán nem következett, hogy befolyásos brit körökben 1942-43-ban a Habsburg-restauráció támogatókra talált volna. (Amint ez a háború első éveiben is csupán bizonyos konzervatív körökben merült fel.) Fontolóra vették viszont az emlékiratban Lengyelország csatlakozását a dunai konföderációhoz. A lengyelek részvételét többek között katonai erejükkel indokolták, ami legalábbis furcsán hatott a lengyel hadsereg négy évvel korábbi gyors összeomlása után. A

brit külpolitika Lengyelországot mindig is kiemelte a kelet-európai országok közül; néha nagyhatalomnak kijáró bánásmódban részesítette.

Az FRPS memorandumaira igen jellemző, hogy sajátosan ötvöződnek bennük az idealisztikus megállapítások a reálpolitikai megfontolásokkal. Ez a kettősség különösen szembevető a kelet-közép-európai országok egymás közti határainak megtervezésénél. A brit szaktudósok olykor mindössze az érintett népek, józan belátására alapozva kívánták kijelölni a határokat. Nem voltak könnyű helyzetben, hiszen a Foreign Office tisztviselői sokszor lesöpörték javaslataikat az asztalról. Frank K. Roberts, a közép-európai osztály helyettes vezetője a *Kelet-európai konföderációk* nemzeti kisebbségekkel foglalkozó passzusaira reagálva 1942. szeptember 13-i feljegyzésében így ír: „Az összebékíthetetlen kisebbségeket át kell telepíteni, olyanok esetében pedig, akik maradnak, semmiképp sem lehet az a célkitűzés, hogy kisebbségi jogokat kapjanak, és ezáltal a bonyolult problémák a végtelenségig elnyúljanak, hanem ragaszkodni kell a kisebbségek integrálódásához abba az államba, amelyhez tartozni fognak.”⁴ Ugyanő azonban a magyar külpolitika londoni politikai körökben nem mindig tetszést arató lépéseit is türelemmel és többnyire megértéssel fogadta. Jóllehet maga a külügyminiszter két európai országot kimondottan nem kedvelt: ezeknek egyike Magyarország volt.

Az FRPS Kelet-Európával foglalkozó irataiban gyakorta található utalások a konföderációs tervekkel szemben várható elutasító szovjet magatartásra. Sőt, külön memorandumban is elemezték az orosz reagálásból fakadó problémákat. A szovjet vezetés nem kívánt sem német, sem angolszász befolyás alatt álló államokat határai mentén, s ezt az angolok megértették. Ugyanakkor azonban az FRPS-ben hosszú távon gondolkoztak, amikor az alábbiakat prognosztizálták: 1. Kelet-Közép-Európa országait egy vagy két konföderációban kell egyesíteni, hosszú időre csökkentve így a német befolyás veszélyét. Ez az oroszoknak is érdeke. 2. A Szovjetunió ugyan megteremtheti saját befolyási övezetét a régióban különböző szövetségek révén, előbb-utóbb azonban megosztja ezzel a kelet-európai népeket. Egy oroszbarát (idesorolták a szerbeket, a bolgárokat és a cseheket) és egy oroszellenes (magyarok, lengyelek, románok, horvátok, szlovénok) blokk létrejötte pedig nem lehet a szovjet vezetés célja. Az FRPS igyekezett elkerülni a látszatát is annak, hogy Kelet-Európa érdekszférákra osztását javasolja, mégis a régió népeinek ez a „kettéosztása” pontosan érzékeltette: az angol külpolitika tanácsadói már 1942-43-ban tudták, hogy a kelet-európai orosz befolyás csupán idő kérdése. Bár akadtak még, akik bíztak benne, hogy meg lehet nyerni az orosz vezetés jóindulatát a konföderációkhoz. Közéjük tartozott az FRPS-nek is dolgozó C. A. Macartney, akinek 1942-ben Cambridge-ben megjelent *Problems of the Danubian Basin (A Duna-medence problémái)* című munkája. Macartney helyesen mérte föl, hogy Németország a háború után is döntő tényező marad a dunai országok gazdasága számára, s úgy vélte, hogy az 1918 utáni nemzetállamok felélesztését nem szabad megismételni. Axiómája úgy szólt, hogy Kelet-Európa biztonsága azonos Nyugat-Európáéval, és fordítva, s mindkettőé szorosan összefügg Németország és Oroszország biztonságával. A Habsburg-restauráció gondolatát elvetette, és a dunai államszövetség létrehozásában látta a régió problémáinak megoldását. E dunai konföderáció összetételére csak homályosan utalt. A dunai és a balkáni népek megkülönböztetését értelmetlennek tartotta, indoklásában a román és a „jugoszláv” nép éppen annyira dunai, mint amennyire balkáni. Macartney elutasította, hogy az etnikai határokat politikai határokká változtassák, hiszen ezzel csupán Németország és Oroszország malmára hajtának a vizet, mivel a sok kis kelet-európai állam katonailag jóval gyengébb lenne két hatalmas közvetlen vagy közvetett szomszédjánál. Szerinte a cseh hegyek keleti lejtői, Szilézia, Bécs, Trieszt nem tartoznak Kelet-Európához, ám gazdasági szempontból hasznosnak vélte a leendő konföderációhoz csatolni őket. Könyve utolsó fejezetében megfogalmazott szavai, amelyben egy kalap alá vette Kelet-Európa minden „számottevőbb” nemzetét, kissé doktriner szemléletet tükröznek,

mégis elgondolkodtatók a dunai régió jövőjére nézve: „Lehet, hogy faji rokonság, közös történelmi hagyományok vagy más érdekazonosság alapján összekapcsolt népek kívánatosnak tartják a szorosabb társulást szigorúbb jogegyenlőségi alapon, de minden nemzeti imperializmus forradalomhoz és bizonytalansághoz vezet, ha a nemzeti hierarchiáknak, népek. rangsorának létesítését vagy visszaállítását hozza magával, alapuljon az bár régebbi vagy újabb keletű történelmi igényeken, a jelenlegi vagy más háborúban szerzett érdemeken vagy azon a pretención, hogy az illető nemzetnek valami különleges uralkodói missziója van Kelet-Európában. Miként a dunai táj egésze a külső világgal való kölcsönös kapcsolataiban a szabadság és egyenlőség elvei alapján óhajt érintkezni, azonképpen alkotóelemeinek, a kis nemzeteknek egymás közötti kapcsolataiban is ugyanennek az elvnek kell érvényesülni.”⁵

A kelet-közép-európai kérdésekben a legtöbbször Macartneyével gyökeresen ellentétes álláspontot valló R. W. Seton-Watson 1942. december 31-én az oxfordi Somerville College-ban tartott előadást, amely a következő év elején *Erdély: egy kulcskérdés* címen füzet formájában megjelent.⁶ A tanulmány tulajdonképpen Macartney könyvére, illetve az FRPS Kelet-Európával foglalkozó memorandumaira reagált olyképpen, hogy Macartney magyarbarát vagy legalábbis a magyarokkal kevésbé elfogult, kisebbségi kérdéstről vallott álláspontját ellensúlyozza. Seton-Watson (írói nevén Scotus Viator, azaz a Skót Vándor), akinek az első világháborút lezáró békerendszer megteremtésében tevőleges szerepe volt, Erdély jövőjéről elmélkedve azt tartotta a legjárhatóbb útnak, ha Románia és a Szovjetunió megegyezik egymással. Ez annyit jelentett, hogy a Szovjetunió és szövetségesei Erdély egészét Romániának adnák, cserébe viszont Románia lemondana Észak-Moldva és Bukovina nem román részeiről, valamint a Duna-deltától északra fekvő nem román vidékekről. Seton-Watson komolytalan ötletnek vélte a független erdélyi állam létesítését, hajlott azonban a Magyarország javára történő határkiigazításra és a székelyek kitelepítésére.

Am ha voltak is akár Macartneynak, akár Seton-Watsonnak olyan, természetesen nem feltétlenül és mindig azonos irányba mutató illúziói, hogy az oroszokkal egyezkedni lehet, hamar szertefoszlottak. Kelet-Közép-Európa orosz érdekszférába jutásának egyértelmű elismerése nem sokkal később a hírhedt „százalékegyezményben (amely igazából csak egy papírfecni, de a britek és az oroszok tényleges erőviszonyait, kelet-európai érdekeltségeit jól tükrözi, ezért nagy jelentőségű cédula) is kifejeződött. (Hol voltak már ekkor Churchill 1940-ben körvonalazott elképzelései a jövőbeli Európáról? Amikor a brit miniszterelnök még úgy gondolta, hogy Európában csupán öt számottevő nemzet marad majd független, mégpedig Nagy-Britannia, Franciaország, Olaszország, Spanyolország és Poroszország? A „maradék államokból négy konföderációt kívánt volna kialakítani: 1. az északit Hága központtal; 2. a közép-európai Prága vagy Varsó központtal; 3. a dunait, ahová Ausztria, Magyarország, Bajorország és Württemberg tartozott volna, Bécs központtal; 4. a balkánit Törökország, pontosabban Konstantinápoly vezetésével). 1943. szeptember 5-én Churchill ezt írta Edennek: „Az Osztrák-Magyar Birodalom avatatlan kezek általi elpusztítása az egyik legsúlyosabb hiba volt, ami az előző háború után történt.”⁷ Mindazonáltal Churchill 1944 novemberében De Gaulle-nak mondott szavai igencsak jóslatszerűek: „Oroszország most csakugyan olyan, mint éhes farkas a birkák között. Csakhogy a lakoma után jön az emésztési szakasz.”⁸ A miniszterelnök ezen azt értette, hogy Kelet-Közép-Európát átmenetileg át kell engedni az oroszoknak, akik úgysem lesznek képesek azt megemészteni. Churchill azonban a háború végére már beteg, fáradt ember, aki a potsdami konferencián, tőle szokatlan módon, nem tud válaszolni Sztálin Magyarországot érintő kérdéseire. Nagy-Britannia pedig 1945-re teljesen kimerült anyagilag, és nem volt abban a helyzetben, hogy az Egyesült Államok ellenére (pláne nélküle) meghatározza a kelet-európai régió további sorsát. Kelet-Európa sorsa tulajdonképpen ekkor már nem Churchill, sokkal inkább Rooseveltt és Sztálin kezében volt. Mindazonáltal Churchill tisztánlátása több mint fél évszázad távlatából vitathatatlan.

Egyesült Államok: Háború Utáni Külpolitika Tanácsadó Bizottsága

1941 utolsó napjaiban F. D. Roosevelttel jóváhagyta a State Department keretében működő bizottság megalakítását, amelynek feladatául azt szabták, hogy dolgozza ki az Egyesült Államok második világháború utáni békeprogramját. Az Advisory Committee on Post War Foreign Policy (Háború Utáni Külpolitika Tanácsadó Bizottsága) 1942 februárjában kezdte meg működését. Elnöke Cordell Hull külügyminiszter, alelnöke Sumner Welles államtitkár, igazgatója és tulajdonképpeni irányítója Leo Pasvolsky közgazdász lett.⁹ Hasonló szervezet volt, mint a Foreign Research and Press Service, jóllehet a külügyminisztérium egyes munkatársai is részt vettek tevékenységében. Az Advisory Committee alá hat albizottság tartozott, közülük a Politikai Albizottság és a Területi Albizottság a legjelentősebb. A Politikai Albizottság 1942. június 19-i tervezete - *A kelet-európai államszövetség* - tömören összefoglalta az albizottság szakértőinek álláspontját.¹⁰ Nem föderációról, hanem „független, önálló államok uniójának” létrehozásáról szóltak benne. A tervezett szövetségbe belefoglalták Kelet-Közép-Európa összes államát Oroszországtól Németorszáig és Észtszágtól Görögorszáig. Úgy gondolták, hogy a résztvevőket közös, nem törvényhozói intézmények fűzik majd össze. Az unió feladatait csupán általánosságban írták körül, eszerint: 1. Biztonsági kapcsolatok a külvilággal és a nemzetközi szervezetekkel. 2. A régió belüli biztonság fenntartása közös rendőrség vagy csendőrség útján. 3. A régió külügyeinek intézése. 4. A régió belüli gazdasági kapcsolatok. 5. Gazdasági kapcsolatok a külvilággal. Az államalakulat élére úgynevezett politikai tanácsot terveztek, amely a tagállamok miniszterelnökeiből és parlamenti elnökeiből vagy azok helyetteseiből állt volna. Feladatai közé sorolták a biztonság fenntartását, a külpolitikai vonalvezetés kialakítását, a tagállamok hozzájárulásának megállapítását az unió fenntartási költségeihez és a közös adminisztráció megszervezését, amelyet később egy központi titkárság működtetett volna. Emellett a politikai tanácstól független gazdasági tanács létrehozására is gondoltak, a gazdaságpolitika összehangolására, a külkereskedelem megindítására és a hírközlés kiépítésére. Nem volt egészen világos az elnök jogköre. Őt a politikai tanács választotta volna, hogy képviselje a szövetséget „biztonsági kérdésekben”. A tervezet szövegében szintén nem egyértelmű a regionális bíróság hatásköre, amelynek felügyeletét ráadásul nemzetközi bíróságra akarták bízni. A tagállamok közötti nézeteltérések, illetve a különböző egyéni jogsérelmek orvoslásának mikéntjéről nem szól az irat. Ahogyan a tagállamok jogairól és kötelezettségeiről szóló bekezdés sem bocsátkozik részletekbe, tincskifejtve például az sem, miként gondolják a közös külpolitikát gyakorolni önálló, egymástól független diplomáciai képviselők útján. A tervezetre 1942 végén, majd 1943-ban többször is visszatértek a Politikai Albizottság ülésein. Mivel egyetlen államszövetség létrehozásának sem az amerikai szakértők, sem a velük kapcsolatban álló kelet-európai emigráns politikusok és értelmiségiek körében nem akadt túl sok híve, 1943-tól egy északi és egy déli konföderáció létrehozása szerepelt az albizottság irataiban. Valójában azonban az államszövetségek kialakításával szemben megfogalmazott szovjet álláspont ekkorra a legmakacsabb kételkedőket is meggyőzhette. Molotov 1943. június 7-i, az angol kormányhoz küldött levelében szövetségese tudomására hozta, hogy a Szovjetunió „nem hajlandó elkötelezni magát” semmiféle kelet-európai föderáció mellett, és „nem tartja kívánatosnak” Ausztria és Magyarország részvételét abban.¹¹ Az albizottság anyagainak fogalomhasználatán is érezhető az elbizonytalanodás - jegyzi meg Romsics Ignác idézett munkájában -, hiszen 1944-ben többnyire csupán a „regionális csoportosulások” kifejezést használták föderáció és konföderáció helyett.

A Területi Albizottság a területi problémákkal és a határkérdésekkel foglalkozott. Több elemzést készített a magyar-szlovák, a román-magyar, a jugoszláv-magyar határról, valamint Kárpátaljáról. Magyar-szlovák vonatkozásban az albizottság egyik munkatársa, Philip

Mosely azt javasolta, hogy az új határt a trianoni és az 1938-as (az első bécsi döntésben megállapított) határszakasz között húzzák meg. Előterjesztését egyedül, ám annál élesebben, az a Hamilton Fish Armstrong, a *Foreign Affairs* főszerkesztője opponálta, aki magyarellenességét több alkalommal is kinyilvánította. Ő csupán a Csallóköz Magyarországhoz tartozását ismerte el, s szavának súlya volt, mert Mosely javaslatát elvetve az albizottság nem alakított ki végleges álláspontot ebben a kérdésben.

Erdély kérdésében szembetűnő érintkezési pontokat, sőt, azonosságokat tartalmaznak az angol és az amerikai iratok. Az albizottság 1943. február 5-én kelt négy verziója az alábbiakban összegezhető: 1. A második bécsi döntés előtti határok visszaállítása megfelelne ugyan a „törvényesség és a minimális változások” elvének, de „fenntartaná a nehéz kisebbségi helyzetet”. 2. Egész Erdély Magyarországhoz csatolását azért utasították el, mert 3 millió román került volna Magyarországhoz. 3. Az 1940. augusztus 30-i, második bécsi döntésben kihirdetett állapot fenntartása gazdasági és közlekedési szempontok miatt nem kielégítő, ráadásul több mint egymillióval növelné a magyarországi románok számát. 4. Az önálló erdélyi állam megalakítása ellen viszont szinte ugyanazokkal a szavakkal érveltek, mint az angolok, azaz hogy sem Románia, sem Magyarország nem nyugodna bele ebbe a megoldásba. Armstrong nagyon határozottan leszögezte, hogy ez a változat csupán Habsburg Ottó javaslatának a megisméltése. Végül Adolf A. Berle külügyminiszter-helyettes állt elő öt pontból álló javaslatával, amely így szólt: 1. Az Egyesült Nemzetek ne ismerjék el a második bécsi döntést, és ideiglenesen állítsák vissza az 1919-es határokat. 2. Szükség van annak elismerésére, hogy Erdély hovatarozása problémás. (Olyan evidencia volt ez, amelyet fölösleges volt külön pontban megfogalmazni.) 3. Az Egyesült Nemzetek hozzanak létre katonai közigazgatást Erdélyben, és működtessék is. 4. Az Egyesült Nemzetek közvetítsenek Magyarország és Románia között. 5. Az Egyesült Nemzetek biztosítsák a terv végrehajtásához szükséges csapatokat.¹² Berle előterjesztését az albizottság tagjai, köztük Armstrong is, általában kedvezően fogadták. A *Foreign Affairs* főszerkesztője úgy nyilatkozott, hogy a külügyminiszter-helyettes öt pontjának alternatívája csupán az 1940 előtti határok visszaállítása lehetne, ami viszont elfogadhatatlan, mert helyi háborút robbantana ki. Az ideiglenes katonai közigazgatást Armstrong azért is pártolta, mert így néhány év elteltével kiderül majd, hogy „Románia a Szovjetunió része lesz-e”. Íme, újabb példa az angol és az amerikai javaslatok azonosságára, a szakértők gondolkodásmódjának hasonlóságára!

Az 1943. február 12-i ülésen újból az „erdélyi kérdést” tárgyalták első napirendi pontként. Ezúttal Erdély etnikai összetételét elemezték behatóan, s leszögezték, hogy nem húzható meg méltányos etnikai határ a Székelyföld és a többi magyarlakta terület összekapcsolására. Fölvetették emellett a lakosságcserét; azonban egyéb tényezők mellett az is ellene szólt, hogy a romániai magyarok zömmel városiak, míg a magyarországi románok falusiak voltak. Isaiah Bowman, a Területi Albizottság elnöke megjegyezte, hogy sem a határok tologatása, sem a lakosságcsere nem viszi előre a román-magyar határvita megoldását, ehelyett rá kell venni az érintett feleket, hogy „tanuljanak meg együtt élni”. Álláspontjában visszaköszön az angol külpolitikai tanácsadók érve, amely szerint a népek „józan belátására” alapozva húzhatók meg a határok Kelet-Európában. Nem látszott sokkal előbbre mutatónak Berle közbevetése sem. Ő az államalkotás elméletéből kívánt kiindulni. „Ezzel a módszerrel arra koncentrálnánk, hogy melyik az a legerősebb elem a lakosságon belül, amelyik legvalószínűbb, hogy megtartja csoportjellegét, és ezt a csoportot juttatnánk területhez egy olyan határon belül, ami a leginkább hozzájárul a népességstabilitásához. Ez vagy Magyarország megnagyobbítását jelentené a Kárpátokig, vagy a versailles-i Románia visszaállítását.”¹³

A Területi Albizottság utoljára egy hét múlva, február 19-i ülésén tárgyalt Erdélyről. Ekkor Cavendish W. Cannon, a State Department délkelet-európai osztályának vezetője

autonóm Erdélyt javasolt, amely egy Magyarországból és Románia Erdély nélküli részeiből álló alsó-dunai föderáció részét alkotta volna. Ez tetszetős alternatívának tűnhetett egészen addig, amíg a kérdést csak önmagában, a régió egyéb problémáitól elvonatkoztatva vizsgálták. Csakhogy felmerültek olyan kérdések, amelyekkel kapcsolatban kétségek fogalmazódtak meg: egy vagy két, esetleg több föderáció fog-e létrejönni a világháború után? Hogyan kapcsolódhatna a Cannon javasolta alsó-dunai föderáció a többi államalakulathoz? Lehetséges, hogy - amint Armstrong hozzáfűzte - Erdély abban hidat képezzen Magyarország és Románia között, s ha igen, milyen alapon? Milyen érdekközösség fűzné össze a két országot, hogy ugyanabban az államszövetségben vegyen részt? Mindezzel az amerikai szakértők nem foglalkoztak. Helyette tovább taglalták Erdély autonómiájának lehetőségeit és a szóba jöhető határvonalakat. Bowman Magyarország keleti határát firtató kérdésére Cannon csupán annyit tudott felelni, hogy elképzelését „teljes részletességgel” nem gondolta át, de „hajlik” Magyarország 1919-es határainak visszaállítására. Ezt az albizottság elnöke úgy „finomította”, hogy amennyiben Erdély önálló egységként jön létre, akkor nyugati határának az 1919-es, keletinek pedig az 1914-es román-magyar határt ésszerű tekinteni. Armstrong továbbra is a független Erdély ellen voksolt, azzal, hogy az egész terület Romániát illeti, kivéve egy szűk sávot a Partiumban. Átgondoltabb volt Berle okfejtése. A balkáni konföderáció megvalósulása esetén kivitelezhetőnek ítélte az autonómiát. Ha ez nem sikerül, Armstrong álláspontját tartotta elfogadhatónak. John MacMurray, a külügyminiszter tanácsadója ezúttal egyszerű tanáccsal szolgált: bevallotta tanácsalanságát, és minden indoklás nélkül kiállt a trianoni határokhoz való visszatérés mellett. A fenti példák érzékeltetik, hogy mekkora véleménykülönbségek voltak a Területi Albizottság egyes tagjai között, valahányszor Erdély szóba került. Az elhangzottakat egy 1943. március 2-i összeállításban foglalták össze, amelyben lényegében két előterjesztésre vetettek súlyt. Az egyik Erdély Romániához tartozását indítványozta a Székelyföld autonómiájával, a másik önálló erdélyi államot javasolt a tervezett dunai, balkáni vagy egyéb konföderáció keretében. Az első esetben tulajdonképpen ugyanarra az álláspontra jutottak, mint a britek. Valójában azonban - s ebben sem volt eltérés Erdély ügye túlságosan nehéz, megoldhatatlan feladatnak bizonyult mind az angolok, mind az amerikaiak számára.

A jugoszláv-magyar határszakaszról nem fogalmazódtak meg olyan éles véleménykülönbségek a Területi Albizottságban, mint Erdély hovatarozásáról. A problémát felvázoló Cyril Black kifejtette, hogy a Mura mente lakosságának nagyobb része szlovén, a népesség 15 százaléka azonban német és magyar. Úgy ítélte meg, hogy a 25 magyar többségű helység körülbelül 12 ezer magyar lakossal, illetve az osztrák határhoz közeli három német többségű község elszakítható Jugoszláviától anélkül, hogy a délszláv államnak ezzel komoly kárt okoznának. Baranyáról, a Bácskáról és a Bánátról szólva három javaslattal állt elő. Az első az volt, hogy kerüljenek teljes egészében Jugoszláviához, a második, hogy Magyarországhoz. A harmadik egy 1919-es amerikai javaslatot elevenített fel, amely szerint e területeket meg kell osztani a két ország között. Eszerint Baranya egyharmada, a Bácska és a Bánát három-három északi járása jutott volna Magyarországnak. Etnikai szempontból ez a megosztás nagyjából méltányos, hiszen körülbelül ugyanannyi (168 ezer) magyart hagy Jugoszláviában, mint amennyi „jugoszlávot” (174 ezer) Magyarországon. Ezúttal azonban Berle álláspontja érvényesült, aki azon az alapon vetette el Black előterjesztését, hogy az Egyesült Államok nem kerülhet szövetségesével szembe, különben is Magyarország 1941-ben „megszegte a szavát, és rosszul viselkedett”. (Az 1940. december 12-én kötött jugoszláv-magyar örök barátsági szerződésre és az 1941. április 11-én a délvidéki területeken megindított magyar támadásra utalt ezzel.) Az albizottság tagjai végül a második világháború előtti *status quo* helyreállítása mellett szavaztak.

A Kárpátaljáról szóló elemzéseket az 1943 januárjában megszervezett Politikai Tanulmányok Osztálya kutatócsoport összegezte 1943. október 16-án. Nyolc lehetőséget

vetettek föl: 1. Kárpátalja újraegyesül Csehszlovákiával. 2. A Csehszlovákiával történő újraegyesítéssel egyidejűleg kisebb határmódosítás eszközzése Magyarország javára. 3. Kárpátalja 1939. március 15. utáni állapotának fenntartása, ha a terület Magyarország része marad. 4. Kárpátalja a Szovjetunió része. 5. Egyesül a független ukrán állammal. 6. Fuzionál egy kisebb nyugat-ukrajnai állammal. 7. Egyesül Lengyelországgal. 8. Kárpátalja független állammá válik.

Erdélytől eltérően, sem a jugoszláv-magyar határszakasz esetében, sem Kárpátalja jövőbeli státusának tanulmányozásakor még csak nem is mérlegelték, hogy az egy vagy több konföderációba szervezendő Kelet-Közép-Európában hogyan, mely államokkal együtt helyezkednek majd el a vitatott területek s a rajtuk élő népek Kárpátaljánál ezt már nem is igen teheték, hiszen 1943 októberének közepére nyilvánvalóvá vált a Szovjetunió államszövetségeket elutasító politikája.

Az amerikai külügyminiszter 1943 nyarán átszervezte a Tanácsadó Bizottságot. Ennek ellenére az egyes albizottságok (így a területi is) folytatták munkájukat, tovább ülészttek. (Érdekes, hogy Anthony Eden javaslatára szinte ugyanekkor, 1943. április 1-jén szervezték át a Foreign Research and Press Service-t, és olvasztották be a Foreign Office-ba.) Augusztustól osztályközi ország- és régióbizottságok alakultak; közülük elsőnek a Balkán-Duna Régió Osztályközi Bizottsága jött létre. Ez részben a Tanácsadó Bizottság munkáját folytatta, de más feladatokat is kapott, hiszen foglalkozott például Magyarország belpolitikai helyzetével, s ajánlásokat dolgozott ki az ország világháború utáni belső újjászervezésére. Tevékenységének részletes ismertetésétől eltekintünk, hiszen nem tartozik tárgykörünkbe.

Mint többször jeleztük, a kelet-közép-európai újjárendezésről született angol és amerikai elképzelések számos ponton érintkeztek egymással, sőt, egy-egy kérdésben szinte teljes nézetazonosság is kimutatható. Nagy Britannia és az Egyesült Államok kelet-európai politikájának hasonlósága, az érdekközösség, az összehangolt célkitűzések mellett (hiszen például a Foreign Research and Press Service rendszeresen megküldte egyes anyagait a State Departmentnek) nyilvánvalóan más okok is szerepet játszottak ebben. Alighanem a londoni és washingtoni tanácsadó testületekben helyet foglaló, többnyire liberális intellektüelek gondolkodásmódját jellemző kettősség az a „láthatatlan tényező”, amellyel a kelet-európai nacionalizmusokkal szembeni „értetlenségük” magyarázható. Nem arról van szó, hogy ezek a szakértők felkészületlenek, mi több, tudatlanok lettek volna a kelet-európai nemzetiségi viszonyokat vagy a határkérdéseket illetően, hiszen ennek ellenkezőjét többször bebizonyították. Am érvrendszerük a hasznossági szempontok és az igazságosságba vetett hit különös keveréke volt. Míg a hasznosság a politikai és a gazdasági szempontok elsőbbségét sugallta, addig a méltányosság, az igazságosság, a *fair play* azt kívánta, hogy a vitás kérdések megítélésében a tényleges etnikai állapotokat, a nemzeti és nemzetiségi jogokat, illetve azok fontosságát is figyelembe vegyék. Ennek a kettős gondolkodásmódnak hol az egyik, hol a másik eleme került előtérbe, kifejezésre juttatva a szaktudósok tanácsalanságát és gyakran egymáséval szöges ellentétben álló véleményét.

A kelet-közép-európai konföderációk létrehozásának esélyei nagyjából már 1942 nyarán, de tulajdonképpen már az év elején eldőlték. A Szovjetunió nem volt hajlandó semmiféle államszövetséget, pláne államszövetségeket eltérni határai mentén. A szovjet politikai vezetés ez irányú magatartásának elemzése izgalmas feladat volna, amelyet azonban csupán részben lehet megoldani az orosz levéltári anyagokra támaszkodva, azok kétes forrásértéke miatt. Csupán megjegyezzük, hogy a Szovjetunió egy darabig támogatta a lengyel-csehszlovák konföderációs törekvéseket amely a kelet-európai szövetkezés magva lehetett volna -, de ha támogatta is, semmiképpen sem abban a formában, ahogyan azt a brit és az amerikai szaktudósok és politikusok elképzelték. Az amerikai, a brit és az orosz külpolitika bonyolult mechanizmusainak elemzése nélkül még csak megközelítőleg sem kapunk rá választ, hogy a fenti tervezetésekből végül is miért nem vált valóra semmi.

JEGYZETEK

- 1 E tekintetben kitűnő összefoglalás Romsics Ignác tanulmánya: *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a XIX. és XX. században*. 1996. Ezúton is köszönöm a szerzőnek, hogy a kéziratot rendelkezésemre bocsátotta.
- 2 In. *Pax Britannica. Brit külügyi iratok a második világháború utáni Kelet-Közép-Európáról 1942-1943*. Közreadta, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Bán D. András. Budapest, Osiris 1996.
- 3 Uo. 159-160.
- 4 Uo. 104.
- 5 C. A Macartney: *A Dunamedence problémái*. Budapest, Keresztes 1943. é.n. 135.
- 6 Robert William Seton-Watson: *Transylvania: A Key-Problem. Printed for the Author*. Oxford, 1943. Magyarul lásd: Seton Watson Erdély-képe. Erdély: egy kulcskérdés, Seton-Watson redivivus. *Külügyi Szemle*, 1943. szeptember.
- 7 *Public Record Office*, PREM 4/33/5., valamint ugyanezt idézi Clive Ponting: *Churchill*. London, Sinclair-Stevenson 1994. 646.
- 8 John Lukacs: *A párviadal*. Budapest, Európa 1993. 367.
- 9 *Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról*. Az Egyesült Államok Külügyminisztériumának titkos iratai 1942-1944. Szerkesztette, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Romsics Ignác. Gödöllő, Typovent 1992. 16.
- 10 Uo. 74-78.
- 11 A levelet közli: Juhász Gyula: *Magyar-brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Budapest, Kossuth 1978. 158-159. Ugyanezt a részt idézi belőle Romsics: i.m. 21.
- 12 Romsics: i.m. 113-114.
- 13 Uo. 27.

ANDRÁS D. BÁN

Anglo-Saxon plans for confederations in East Central Europe during World War II

The idea of organizing the countries of East Central Europe into various blocs, confederations, or federations looks back on a long past in the historical literature. The paper briefly discusses some Anglo-Saxon plans for creating such groupings during World War II.

The author traces the origins of the confederation idea to the shortcomings of the Versailles peace treaties. The peace treaties led to the survival and reproduction of European political and ethnic conflict. Political decision makers and experts, both in England and the U.S., envisioned the organization of the areas lying between Germany and Russia and between the Baltic and the Aegean Sea into a federation or federations as an effective countermeasure to neutralize the aggressive empirical aspirations of the Germans, and potentially of the Russians.

In Great Britain the Foreign Research and Press Service was formed at the beginning of World War II, while in the U.S. the Advisory Committee on Post-War Foreign Policy was established in 1941. In both organizations dozens of university professors, journalists, and foreign relations experts prepared thousands of memoranda, analyses, studies, reports and notes on the possible future of the East Central European region.

The paper traces the British and American evaluation of some important territorial problems, it devotes special attention to Transylvania. The author not only undertakes to summarize Anglo-Saxon ideas on these questions, but also briefly signals the reasons why these plans did not materialize, and how and why it happened that these ideas were no longer seriously entertained after the beginning, or at the latest by the Summer, of 1942.

LÁGLER PÉTER

Kórógy - egy kelet-szlavóniai magyar falu és lakói a délszláv háborúban

Történetek és a tudomány

I. Bevezetésképpen kérem, szegődjön Lesage idegenek életébe bekukkantó sánta ördögének kísérőjéül a mai Magyarországon. A sánta ördögöt most én fogom alakítani. Szavatolom a betekintések kor- és valóságosságát. Ennek következtében és az egész vállalkozás céljából eredően a kiragadott beszélgetések, elbeszélések nem lesznek olyan jól fésültek és könnyen érthetőek, mint egy irodalmi műben. Mert az értelmezést, amelyet az irodalmi műtől magától értetődően elvárunk, s éppolyan magától értetődően el is fogadunk, antropológiai tanulmány esetében közösen kell megalkotnunk, hogy elfogadhassuk.

A sánta ördög jól bevált módszerével most egy dél-magyarországi kis falu egyik utolsó, de szépen rendbe hozott házáról, az üveges veranda felől emelintem le az újonnan készült tetőt. Kis kerek asztalka mellé állított fonott fotelokban két férfit látunk. Ide húzódtak az alkonyatkor még fülledebbnek tetszőjúliusi hőség elől. Egyikük a sánta ördög maga, a másik egy, a hatvanas éveit taposó, magabíró és jól megtermett ember. Beszélgetnek, az idősebb viszi a szót. Az asztalon teljesen diktafon formájú és funkciójú lóláb. Kilóg, és rögzíti a beszélgetést. Ebből ön a következő részletnek lesz észrevétlen fültanúja:

„ - Jártam én a templomba. Mert a templomba is izé voltam, presbiter, vezető.

- *És hol vannak a többi kórógyi presbiterek?*

- Legtöbbnyire izén vannak, Vinkovácon, Eszéken, Kántor Gyöke Pali... Géza Deák, Jóska Gyöke a gondnokunk volt előbb. Most, mikor már voltunk Zánkán, akkor a gondnok, az volt a figyelő a templomból, hogy hova mennek a szerbek. Evvel a távizével. Az meg a komája egybe. Akkor a nászom meg nem tudom, kivel volt párba akkornap, mikor jöttünk ki, fölment a templomba, lejött, mert dél volt, csereidőszak volt, akkor mentek haza. Akkor elment haza, de még haza sem ért, ezek meg mentek fenn, a Gyöke József meg Szőlőskei János. A Józsika `37-es volt, de igen fiatalos. Szóval ugrált mindig. Az elébb fennért, oda föl, a hosszú ablakba. Amikor felment odaföl, akkor már a szerbek Szilasról lóttek, éppen eltalálták, aztán lelőtték a templomból, oda le, az órával együtt. Úgyhogy az órának a tökjire, mint mondanak, mutatójára, arra beleesett. Szörnyet halt ott.

Annyira lövöldöztek akkor már, ej... Ott volt akkor még valami szántó, együtt dolgoztunk még a földdel meg minden, mikor a gyárba dolgoztam, akkor meg a feleségével együtt dolgoztam. Mondom: Pistám, az éjjel nem aludjunk! De még sehon se lehet! Mert megtámadnak. Úgyhogy - mert én még halottat nem láttam, se papát, se senkit, hogy megnézni vagy valami, temetni mindig temettem, meg gödörösásnál is ott voltam, de meg nem néztem - elvitték szegényt haza. Egy pokrócba bele, betakarták, hogy majd mennek koporsóért, meg minden. Otthagyták az előszobájában. Szeptember 30-án. Mi lett vele, mise, ki tudja? A kutyák széthúzták, vagy eltemették, ki tudja?...

Szóval azt akarom mondani, hogy mikor voltunk Vésén, újból összejöttek a népek, meg mind ott voltak az egész kórógyiak - mert én voltam neki [Gyöke Józsefnek a helyettese, meg pénzt izéltem -, oszt akkor vállaljam el én.

Ezt az én feleségem nem akarta, ezt sehogy se, mert... mikor bíró voltam, polgármester, én az én dolgomat a fiamra rábízta, én meg mentem. Akkor igen sokat dolgoztunk otthon, pénz meg nem volt. Elköltötte a [z elődöm]. Igen szerette költeni a pénzt, nem mondta meg, mennyi van, úgy elizélte a pénzt.

Oszt vállaljam el én, legyek gondnok. Én mondtam, nem bánom, de pénztáros akkor legyen, mert én nem akarok pénztáros is lenni meg gondnok is. Aztán így abbamaradt. ...

Idejárt a tisztelendő úr is hozzám, aki már odajárt abban az időben temetni, amikor ezek elmentek, akkor az járt temetni. Agyonlőttek egy fiatalembert, a fiamtól kicsit öregebb volt, kántor.

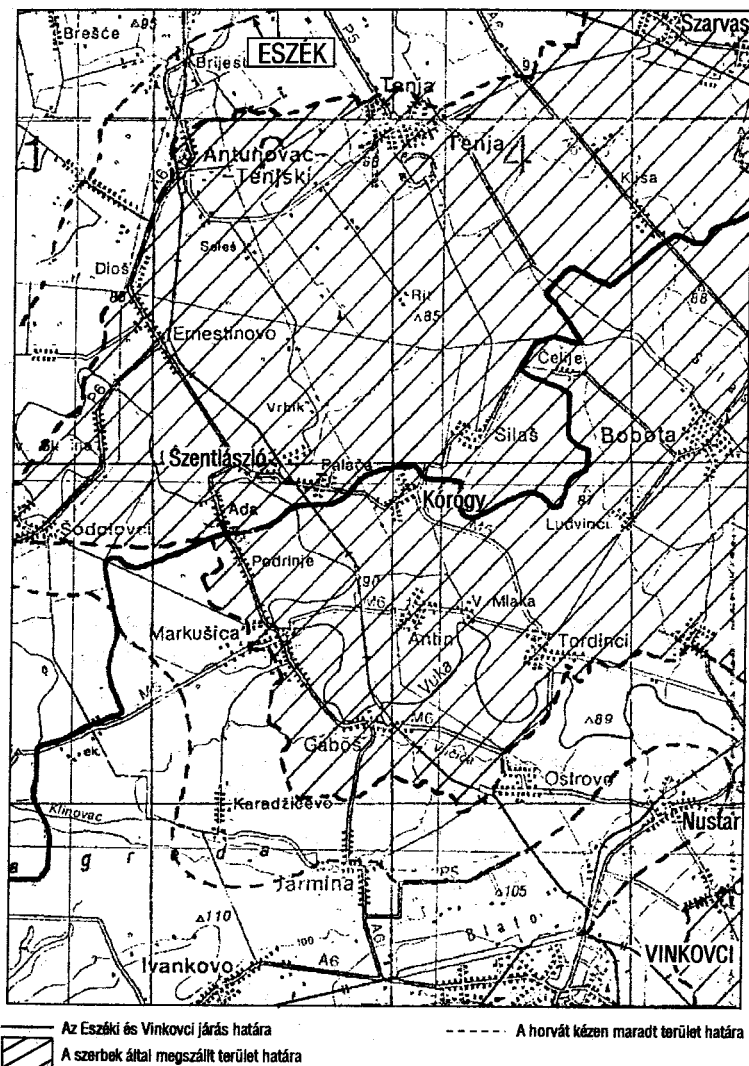
Mentek kijebbe a városba, mentek Miloljac fele, megtámadták, agyonlőtték. Harmincéves... volt, két kislány volt neki, felesége. Este megtámadták, megölték, amazok meg hazamentek, és nem merték megmondani otthon meg. Érte meg nem mertek menni, mert annyira lövöldöztek.

Eejj... Kutya világ volt ott nálunk. Aki azt nem élte által, vagy nem volt ott... nagy dolog az nagyon. [...] Én csak azt mondom, míg nem tiszta lesz a levegő... a szerbek ott lesznek, mi horvátok, magyarok nem mehessünk oda. Egymást gyilkolnak. Soknak elveszett valakije... az már a szerbet nem nézheti, hogy agyonlőtte a fiamat vagy mittudomén. [...] Hogy mi lesz ebből, mi sem...?

-Azért a háború előtt, úgy hallottam, jól megvoltak. Kórógy körül volt véve szerb falvakkal...

-Én még mikor más volt a polgármester, meg mindég, ...megvolt. Szilas szerb volt, Palacsá szerb volt, Márkus szerb volt, László magyar, Ant horvát, Tordinca horvát. Ezek össze szoktunk járni. De mikor menni kellett, nem én mentem, csak egyszer voltam Lászlón. Inkább elmentem Szilasra, mert igen jó barátom volt ottan. Földünk is egymás mellett volt, mert volt a szilasi határban is földünk. Jobban voltunk, mint a magyarokkal. Olyan jó viszonyban voltunk. De bejöttek a csetnyikök Szerbiából... Azok baszták el ezeket is. Az odavalósiakat. Máskülönben mi igen jóban voltunk.

Mit én tudom, ott van bent Martin, csinálják a házát, annak olyan barátja volt! Disznóvágáskor meg búcsúkkor összejártak, meg... minden. Ez ment be dolgozni Eszékre, bement hozzá, úgy, mint a testvérek, úgy voltak. És utoljára mondta: Danika többet ne gyere, mert nem engedik ezek többet, hogy járjunk össze. Úgyhogy nem mehetett, mert ezen a falun keresztül kellett menni, az autóval járt minden reggel 27-18 kilométerre. Ne menj, egyöm, ilyen a rendelet, egyöm! Akkor behurcolt Eszékre, akkor haza jött, akkor nem is ment többet arra.”

Kőrogye és környéke a megszállt terület berajzolásával. Hivatalos horvát térkép.

II. És mi köze mindennek szociológiához, antropológiához, szociálpszichológiához, egyáltalán a társadalomtudományhoz? Mire jó ez az egész, azonkívül, hogy az ördögöt érdeklí szegény kőrogyei menekültek sorsa? Ez valójában mélyen fekvő kérdéseket vet fel a módszertanról és az ahhoz kapcsolódó kompetenciatudatról.¹

A kőrogyei menekültek esetében, mint a posztoszocialista korszak egyik legnagyobb háborújának, a délszláv háborúnak egy kicsiny, de jellegzetes és éppen kicsinysége miatt megközelíthető méretű részletének az esetében számomra a vizsgálandó legfőbb kérdés: hogyan fordulhatott úgy a „világ” sora, hogy zavaros, „tudományosan” politikainak, társadalmiak, esetleg gazdaságinak nevezett okokból korábban azért egymással „kijövő” emberek tízezrei egymásnak esnek, néhányan mészárolni kezdik a többieket, néhányan a levegőbe lövöldöznek, néhányan elmenekülnek valahová. Ezenközben mindannyian gondolnak valamit minderről, és néhányan válaszolnak is valamit a feltett kérdésekre, ami szükségszerűen más, mint amit gondoltak, és szintén más, mint amit tettek. Hogyan rekonstruálható ebből egy „történelmi” eseménysor, egyes személyek cselekedeteinek sora és motivációi, mások cselekedeteinek megítélése és ezek következményei? Vannak-e a dolognak általánosítható tanulságai?

1993 decemberében a londoni egyetemen tartott előadásában Erich Hobsbawm is azt boncolgatta, hogy a társadalomtudományok eddig nem jósoltak meg előre egész

társadalmakat alapjaikban megrengető eseményeket, és erre a szocialista világrend összeomlását és a balkáni háborúkat hozta fel példának. A társadalomkutatók a konkrét konfliktusok magyarázatára és kezelésére is szerény eszköztárat dolgoztak ki. Használható posztdikciókat is csak ritkán tettek arra vonatkozólag, hogy hogyan készül, hogyan jön létre a történelmi (történelmi) esemény, a történelmi (történelmi) cselekedet. Ilyen esetekben is inkább ideológiateremtő és/vagy igazoló céllal.

Az „akadály leküzdése”, illetve a „küzdelem” és a „harc” a legismertebb és legkönnyebben felismerhető cselekmény- és cselekvéssémák. A hős, segítői és pártfogoltjai, akiknek érdekében fellép, illetve az ellenség és annak bűntársai, és bűnpártolói, két olyan halmazt alkotnak, amelyhez a besorolás könnyen és gyorsan rendezni képes a cselekmény látókörébe kerülő személyek hovatartozását, identitását. A kellően kíváncsnak bemutatott (vagy magától értetődően kíváncsnak) elérendő cél kijelöli a történet egy-egy „menetének” hosszát, amelynek a végén a cél elérésére történik sikeres vagy sikertelen kísérlet. Ettől függően interpretálódik az esemény győzelemként vagy vereségként, a főszereplők) hősként vagy áldozatként (azaz történelmi perspektívában példaképként vagy olyanként, aki[k]nek a bukását meg kell bosszulni). A „küzdelem-típusú történetésémán keresztül történő szituációértelmezésnek a könnyebb érthetőségen kívül további „haszna”, hogy a szerepek egész csoportokat, intézményeket stb. perszonalifikálnak, azaz személyre jellemző tulajdonságokkal, jellemmel, intencionalitással látnak el, és ezzel, mint egy ismerős arcot, beemelik az életvilág horizontján belülre, lehetővé téve ezáltal a hozzájuk való érzelmegazdag viszonyulást, ahogy ez már az életvilágokban szokás. Így talán érthető, hogy mennyire e dolog logikájából következő és kicsiny lépés vezet az akadály leküzdésétől a harcig, a harctól a hősökig és ellenségekig, az osztályharctól az osztályellenségig, és így tovább.

Szorosan ehhez kapcsolódik az a habermasi sejtés, hogy a rendszer az életvilágon belül eltervezett cselekedetek nem szándékolt hatásainak eredőjeként jön létre, és hozzátehetjük: tartatik fenn, termelődik újra.² De hát hogyan történik az, hogy éppen azt teszik az emberek, amit? Mit tudnak, és mit szándékolnak tenni, akik ezt vagy azt tesznek?

Az anyaggyűjtés és az interpretáció során is vezérfonalamul szolgál a habermasi kettős (vagy dichotóm) társadalomfelfogás³, ami ugyanannak a társadalmi komplexumnak két különböző aspektusú szemléletét és bemutatását teszi lehetővé. Ennek a partikuláris „történelmi helyzetnek” igyekszem mind rendszerszemponitú, mind életvilág-szemponitú interpretációját adni, úgy, hogy az általam megfigyelt vagy ismert tényeket először a rendszerérdekű és rendszerkonform fogalmakkal operáló „történetírás szemponitujából és módszerével próbálom leírni, majd utána igyekszem megjeleníteni, hogy ezek az események hogyan fogalmazódnak meg egyesek életvilágában. A hosszas idézetek is kettős célt szolgálnak: egyrészt tényeket kívánok velük közölni, másrészt a narratív stílusokban és cselekményszövegekben is megjelenő sajátos értelmezéseket és mentalitásokat kívánnék érzékeltetni.

Ugyanakkor a délszláv háborús folyamat és következményei még korántsem jutottak nyugvópontra, tehát az általam említett eseményeknek más nézőponitú, különböző érdekek által motivált interpretációi is létrejöhetnek.

Kórógy a háború előtt és a háború kezdetén *Kutatástörténet*. A Jugoszlávia széthullásához vezető háború előtti Szlavónia és elsősorban Kórógy klasszikus történelmi és néprajzi módszereken alapuló, kiváló és alapos feldolgozását, többek között, Bencze Sándor helytörténelmi munkásságának és főként Penavin Olga fáradozásainak köszönhetjük (például Penavin 1981. további irodalommal). Munkájukat itt még vázlatosan sem foglalhatom össze, bár a háborús események megértéséhez is szolgáltatnak adalékokat. A még „békebeli” Kórógy újabb szemponitú tanulmányozását pécsi egyetemistákkal Lovász Irén kezdte meg (Lovász 1990.). Ezt szakította meg a háború, illetve ebből nőtt ki a jelen kutatás.⁴

A falu. Kórógy Kelet-Szlavóniában a XX. századra már rég nyelvszigetként vált magyarság egyik legrégebbi és talán egyetlen majdnem színmagyar települése volt, az 1991-es népszámlálás szerint mintegy 750 lakossal, egészen 1991. szeptember 30-ig. Egykori lakóinak túlnyomó többsége református, de él közöttük egy kicsiny, de lelkes nazarénus közösség is, amelyet a többség csak „hívók”-nek nevez. Gazdaságuk és gazdagságuk, amely református magyarságukon kívül identitásuk másik, sokféleképpen megjelenített alapját képezi, magántulajdonú földjeik művelésén, a XIX. század közepe óta búza- és kukoricatermelésen és állattartáson alapult. A mezőgazdasági tevékenység újabban alkalmasint fontos kiegészítője vagy támogatója a külföldön, főként Németországban végzett munka. A kisebb földvagyonú vagy sokgyerekes családok felnőtt tagjai gyakran és szívesen vállaltak munkát a környékbeli termelő- vagy szolgáltatóipari üzemekben, ahol a kórógyiak, „jugoszláv” környezetben dolgoztak.

Geográfiaiilag ez az Árpád-kori falu Eszék és Vukovár között fekszik félúton, mindkettőtől mintegy húsz kilométerre, a szintén régi településnek számító Szentlászlóval és Harasztival egy régióban. Közvetlen szomszédságát a határ lápos részeinek 1914-re befejeződött lecsapolása után képződött szűzföldekre az első világháború után telepített szerb falvak képezik. A kórógyiak most is emlegetik, hogy az apjuk vagy a nagyapjuk, vagy annak komája taníttatta az eredetileg csak juhászathoz értő szerbeket a földművelés fortélyaira. Ezek a szerb falvak Kórógyról nézve így fekszenek: nyugatról a Lászlón keresztül Eszékre vezető úton Palacsá, északkeletről a Cselijén keresztül Tényánál az Eszékét és Vukovárt összekötő főútra torkolló úton Szilas, délről a Tordincin keresztül Vukovára vivő út mellett Mlaka. Kórógy egyedül csak Tordinci irányába hagyható el úgy, hogy ne kelljen egy szerb falu főutcáján végigmenni, de akkor is el kell haladni Mlaka mellett.

1991-ben, ahogy ők mondják, kilencedik hónap 25-én és 30-án menekültek el az ágyúzás és a gránátok elől Kórógy lakói. Előbb a többséget képező idősebbek, asszonyok, gyerekek traktorok pótkocsiján Tordinciig, onnan horvát buszokkal a magyar határig, majd pedig különböző magyar politikai személyiségek és a Határon Túli Magyarok Hivatalának szervezésében magyar buszokkal Zánkára. Öt nappal később az otthon maradt férfiak kényszerültek menekülni a kelet felé előretörő, a Jugoszláv néphadsereg és a környékbeli szerb lakosság által támogatott csetnik vagy legalábbis magukat csetniknek valló szabadcsapatok elől, akik akkorra már körülzárták Vukovárt, és erős nehéztüzérségi tüzellel biztosították további előrenyomulásukat. Jobban mondván a falu fiatalabb férfi lakossága ekkor *adta fel* egyébként *horvát katonai utasításra* - a falut, miután a polgármester tárgyalásai a semlegességről érzékelhetően csődöt mondtak.

Semlegesség és elkötelezettség. Az első önkormányzat-vezetői periódusának végén járó, fiatal és agilis polgármester, Kel József és támogatói azt gondolták, ha a falu látványosan nem készülődik háborúra, és a környező szerb falvaknak szívességeket tesz, kimaradhat az alapvetően horvát és szerb konfliktusnak értelmezett háborúból. Jó példa erre, hogy a polgármester, aki civilben az eszéki áramszolgáltató vállalat villanyszerelője volt, saját kezűleg javította meg a Szilast ellátó és egyébként a szerbek által ellőtt villanyvezetékeket. Tulajdonképpen ennek a stratégiának részét képezte az is, hogy a kórógyiak nem menekítették ki ingóságukat a faluból. Ez a környező szerb falvakban létesített és csetnik szabadcsapatok által őrzött úttorlaszok miatt egyébként sem lett volna veszélytelen. Mindenesetre a menekülés miatt bekövetkezett szinte teljes ingóságvesztés végett utólag sokan hibáztatják ezt a stratégiát és képviselőit.

A polgármester a kimenekülésről így ír:

„A csetnikiek először [1991.] június 19-én támadták meg a falut. Négy gránátot lőttek ki Kórógyra éjfél után a szomszéd szerb faluból.

Mindezt mi provokációnak tartottuk, és semmilyen ellenlépést nem tettünk. A végső pusztulás előtt álltunk, s ahogy ez ismert:

A Magyar Televízió A Hét [Pálffy G. István] és a Panoráma [Chrudinák Alajos] című műsorai mentettek meg bennünket azzal, hogy tudósításukkal felhívták Kórógyra a világ figyelmét. Már akkor úgy járhattunk volna, mint Cselije, a szomszéd kis horvát falu, melyet teljesen fölégették.

A Jugoszláv Néphadsereg és a csetnikiek aknával lőtték a falut több irányból is. Különböző távolságokból. Repülő támadás szerencsére nem volt, csak ágyúkkal és tankokkal lőtték minket. Emiatt asszonyainkat és gyermekeinket augusztus elején az Adriai-tengerre, Drvenikbe irányítottuk, majd augusztus 20-án húsz gyereket küldtünk biztonságos helyre, a Gyereküdülő centrumba, Zánkára, Magyarországra.

A kórógyiak sose voltak más nemzet gyűlölői. Nem tudjuk megmagyarázni a szomszédos szerb falvak lakóinak viselkedését. Ők két hónapig gyűrűbe zárták a falut. Csak egy kiút létezett, Tordinci frányába. Ott is volt egy fekete pont, ahol a szerbek rálóttek az utazókra. Ott esett el Dezső Döme János (kántor), 30 éves fiatalember, és sebesültek meg társai: Dezső István, Gyöke Lajos, Gyöke Vilmos, könnyebb sérülést szenvedett ifj. Gudinjecki Julije és ifj. Gyöke József. Az esemény 1991. augusztus 30-án történt, az esti órákban.

Napról napra több és több akna hullott Kórógyra. Éjjelenként két-háromszáz gránát zuhanta házakra. A gyerekek és az asszonyok nem voltak biztonságban, ezért 1991. szeptember 25-én elhagyták falujukat... Kórógyot. Reggel hét órakor sorakoztak a traktorok pótkocsikkal a kultúrotthon előtt, onnan Tordincira mentek, ahol várták őket az autóbuszok (nem mertek bejönni Kórógyra), közben a férfiak a kórógyi-tordinciai úton, a fekete pontnál őriséget álltak, nehogy baj legyen...

Tordinciról hét busszal mentek a magyar határ, Donji Miholjac-Drávaszabolcs felé. Ott átszállás öt magyar buszba, és irány a Gyermeküdülő centrum, Zánka. Nagyon nehéz megírni az eseményeket, azt a percet, amikor a traktorok elindultak Kórógyról a Falu népével együtt. ...hová ...hová?

A harci cselekmények nem csitultak, hanem felerősödtek, így szeptember 29-én, vasárnap kezdték löni Kórógyot két irányból, Palacska és Szilas szerb településekből. A református templomot célozták azzal az ürüggyel, hogy ott usztasa fészek van. Elpusztult az egész templom. Meghalt idős Gyöke József, a református gyülekezet gondnoka, és súlyosan megsebesült Szölöskei János.

Jól ismerte egymást a két nép, és tudhatták a szomszédok, hogy Kórógyon nincsenek horvát katonák. Reméltük még akkor is, hogy talán elkerülnek bennünket... Sajnos tévedtünk. Kisebb szünetekkel be-belóttek, miután mi mindjárt javítottuk a tetőket. De hiába. Ellenállni nem tudtunk, hiszen néhány vadászfegyver volt a kezünkben, a másik oldalon meg a katonaság az aknavetőkkal és ágyúkkal. Segítséget kértünk a horvát hatóságoktól és a magyar kormánytól, de hiába. Akkor magunkra maradtunk...

Kiadtuk a parancsot: a falut el kell hagyni! Nem akartunk értelmetlen véráldozatot (az idő múltával bebizonyosodott, hogy nem tévedtünk, hiszen az etnikai tisztogatások, a boszniai helyzet is ezt igazolják). Ez éjjel [a] Kórógy és Tordinci úton, a fekete pontnál súlyosan megsebesült: ifj. Gyöke József, Deák Róbert, ifj. Zamecsnik József és Milkovics József.” (Kel 1994. 18-19.)

De még a falu teljes elhagyásakor is csak egy-két, legfeljebb néhány hetes távollétról beszéltek. Így lett a meneküléstörténetek egyik jellegzetes motívuma az egy nejlonszatyornyi csomag, amelyet magukkal hoztak, meg a régi, rossz ruha, amit felvettek, hogy inkább az gyűrődjön az úton, az újat meg otthon hagyták, a nagyszekrényben. Sőt voltak, akik másnap vissza akartak még menni etetni, és évekkel később is lelkiismeret-furdalással elegy bánattal emlékeztek vissza, hogy legalább az állatokat engedték volna szabadon; menjen mind, amerre lát.

A polgármester, a semlegességpártiak és az őket erősítő tartózkodók inkább a fiatal horvát állam melletti harcosabb elkötelezettség hívei voltak. Erre a környékről Szentlászló szolgáltatott példát, ahol fegyverraktár és állomásozó horvát haderő is volt. Le is rombolták porig. De - érvelnek az „ellenzékiek” - lehet, hogy László sokkal több segílyt kap, azt újjáépítik teljesen, mert harcolt.

Személyes történet, történelem

„- *En most arra lennék kíváncsi, amit te éltél át Kórógyón, hogyan volt ez a sebesülésed, utána...*

- Sebesülés? Abba a napba Kórógyra fegyver nem jött egyáltalán. Na most ugye kaptunk egy ajánlatot, hogy menjünk el Szentlászlóra. Köztünk négy kilométer. De köztünk van az a szerb falu, Palacsá. Na azon keresztül nem tudtunk átmenni.

Reggel-este fejni jártam valami húsz-harminc marha, tehenet. Mert tudtam kézzel fejni gyerekkoromból. Úgyhogy éjjel a strázsán voltam, mert az is megvolt, hogy sokan nem mertek éjjel menni, úgyhogy éjjel a strázsán voltam, reggel mentem haza, hat óra körül cseréltem föl ugye, mentem házról házra fejni körülbelül délig, utána az ember, ha tudott, lefeküdt egy kicsit, mert ha lőttek, akkor menni kellett ki megintcsak. Meg nem is tudtál aludni nagyon. Nos, abba a napba reggel indultam el fejni, hazamentem, ilyen paradicsomos üvegek le voltak áztatva, mert vizünk nem volt, villany nem volt, semmi ugye. Le voltak áztatva a paradicsomos üvegek ilyen műanyag teknőbe, abba volt víz, hogy ne kelljen nekem minden reggel felhúzni vizet, de tiszták voltak azok az üvegek, csak annyi, hogy benne álltak még, ahogy anyám otthagya. Na, abba ugye le szoktam magam mosni egy kicsit, meg leszedtem az órát, papírjaimat kiraktam az asztalra, útleve, papírok, minden ugye, az mind ottmaradt az asztalon, puskát fogtam a hátamra, ugye mentem fejni. Ottan a Községháza előtt megállítottak, hogy állj meg, el kellene még mennünk fegyverért, míg harmat van, hogy nehegy megvárjanak bennünket. Mint ahogy a kántor is meghalt, az egyik kórógyi szomszédom, többen is megsebesültek. Hogy nehegy megvárjanak, ugye kisebb az esély, hogy megvárjanak harmatkor, mint mikor már tűző nap van. Úgyis volt, papírok nélkül, minden nélkül, egy póló volt rajtam meg egy ilyen kiskabát, meg egy farmernadrág, ugye abba, el is mentünk, beültünk a kocsiba szépen, az ajtókat kinyitogattuk szépen. Az a kis százhuszonnyolcas, az a, hogy mondjuk na, az az ezerhármás kis PZ, mint a Lada, úgy néz ki. Beültünk négyen, mert ketten mentek kocsival, mi ketten meg kamionnal Szentlászlóra. De körbe kellett menni, nem lehetett közvetlenül Palacsán menni Lászlóra, körbe kellett, Gyakovár, Eszék...nagyon kör: Durván 740-150 kilométer, ha nem is több.

A miatt a négy kilométer miatt. Na, el is mentünk Eszékre, ott megismert az egyik haverom... Haverom? Szóval tanárom volt, nem haverom, közben nem volt iskola, akkor nem volt tanár Eszéken, az elemi iskolába volt tanárom. Úgyhogy mi a neve lett Eszéken, raktáron, a fegyvert, ahol tárolják, raktáros. Ú, hogy vagy, mint vagy, így, úgy magyar, ugye, mert magyarnak hívott mindenki iskolába is, katonaságba is, úú, hogy vagy. Mondom:

- Kórógyon rossz a helyzet, mert nincs se fegyver, se semmi.

- Gyere, nézd meg, mi van itt! Misem tudjuk berakni ezeket a nagy manyutkákat(?). Hozz valakit, azt mondja, aki ért hozzá, és nincs probléma, abbul is vehetsz négy-öt darabot!

Valóban megraktak minket ilyen harckocsiellenes aknákkal, mert abból sem volt minálunk, két és fél tonnás kamionnal mentünk, jól megrakták. Onnan meg elmentünk, úgy-ahogy megrakták aknákkal, mert csak azt kaptunk ott, elmentünk Lászlóra. Ott aztán felpakoltak kézigránát, ervé, meg amit bírtak adni, mindenből adtak. Amiből gondolták, hogy tudnak segíteni, mindenből adtak.

No ott megrakodtunk, ott kaptunk gránátot is. Mert ott volt... sok ilyen lehetőség, hogy megsebesüljenek, mert... Ahogy mentem be a házba, így a fejem fölé az akna, 62 milliméteres akna, így bement a sarokra, úgyhogy nem lett semmi bajom, csak tele lettem

ilyen téglapor meg ki-mi, ki-mivel. Jó, bementünk a házba, ott megittunk egypár sört meg erre-arra. Ahogy ott voltunk, jelentették rádióállomáson, hogy egy halott van Kórógyon, nagy támadás van Kórógyon. Na, mondom, mikor eljöttünk, még rendben volt minden. No, azt mondják, van egy halott, nem tudom én hány sebesült. Gyöke Józsi volt a halott. A Szölöskei János bácsi, velem is feküdt itt kórházba, az meg megsebesült vele a toronyba. Mondom, reggel rendbe volt minden, akkor eljöttünk, most meg azt mondja, megtámadták Kórógyot. Na, akkor mindjárt ott is hagytuk az üveget, s a többi... cigit kaptunk két-három nagy kartonnal, azt is vittük, meg még meg is rakták rendesen a két és fél tonnás kamiont. Visszaértünk Vinkovcira, este már. Mert ugye ködbe lassan mentünk, nem mertünk gyorsan, bementünk a rendőrségre, azt mondják: fiúk, tovább nem lehet menni, Kórógy elesett, fegyverre nincs szükség, itt megállni. Mondom, nem lehet. Itt csináltunk ilyen saját kolumnát, csapatot, volt tíz-tizenkét darab teherkocsi, kocsi, megyünk tovább. Megbeszéltük, a mi kamionunk ment elől, én fölmásztam hátul a platóra, levettem a tetejét, vagy hogy mondják, felhajtottam a ponyvát, fogtam azt a kétlábút, azt a nehéz golyószórót, felmásztam a tetejére, belevertem a kamionnak a tetejébe a lábait, föllálltam a tetejére, és húzz neki. Mire odaértünk Nustárhoz, a fiúk azt mondják, nem ajánljuk, hogy menjetek, mert nagyon szar a helyzet, jobb, ha itt maradtok, álljatok meg itten. Dehogy állunk. Tűz neki. Úgyhogy mi mentünk elől, ezek a többiek meg utánunk, a többi kamion meg kocsi, aki akart elmenni haza, Tordincára meg Kórógyra vagy mit tudom én már, hogy hova akart menni. Mire odaértünk Torgyincira, ez lehetett úgy nyolc-kilenc óra felé, kilencedik hónap huszonkilencedike a pontos dátum, abban a napban esett is el Kórógy. Odaértünk, de se pia, se semmi, valóban ott van az egész kórógyi nép, hol vagytok, ki is osztottuk a fegyver egy részét rögtön a kamionból. Szétosztottuk, erre-arra, na elmegyünk, megiszunk valamit, egész nap nem is nagyon ettünk. Egy pohár bort, nem is volt más, szopogattam, nyalogattam, se kenyér, se semmi...

Jön az egyik haver, na fiúk, önkéntesek kellenének, az Antin miatt, szomszéd horvát falu, valójában sokác falu az, tősgyökeres horvát falu, másfél kilométerre van tőlünk Ant, azt mondja, azok még ott maradtak, valahogy meg kell nekik csinálni az utat, megbiztosítani, hogy ki tudjanak jönni, elmegyünk értük.

Na jó, összeszedelőködtünk, úgy negyvenen-ötvenen lehattunk. De se a kukoricásba nem mertünk bemenni, mikor azt sem tudom, van-e akna vagy nincs, hol van. Abban biztosak voltunk, hogy nincs az úton. Az úton megindultunk, én valahogy a második, harmadik lehettem. Keresztbe mentünk az úton, cikcakkba. Innen a felen, akik voltunk négyen, mind a négyen megsebesültünk. Hogy most az hogy sikerült, nem tudom. Ott maradtunk valahol, szerintem nem voltunk nyolc-tizen, akik ott maradtunk. Én is, ahogy mentem, vittem magammal a nagy dög kétlábú golyószórót, csupa víz voltam, úgy összeizzadtam. Megkaptam a lövéseket, nagy rázkódás, ledobtam a golyószórót, levágtam magam automatikusan, ugye az ember nem is gondoskodott, automatikusan belevágtam magam az árokba. Látom, ott mellettem ordít az a haver, aki Gyöke Józsi.

Állítólag ő már rálépett erre az aknára, a gyalogosellenes aknára, úgyhogy a lábának nem lett semmi baja, ötöt fölvágta az akna, de nem lett semmi baja a lábának, hanem direkt a hátgerincbe kapott egy törmeléket. Ő nem tudta ezt a lábát egyáltalán mozgatni.

Kint voltunk jó két-két és fél órát, ezek nem mertek kijönni értünk, a kórógyiak szétszaladtak, mondom, vagy nyolc-tizen, ha ott maradtunk összevissza. No, ott még utána harcra ütött ki a sor, mer jómagam is visszalöttem, ezzel a sorozattal, amit kaptam. Akkor ott volt a Robi. [... ~ Az egy golyót kapott ide, meg leszakasztotta a lábát. Annak máma sincsen lába. Úgyhogy két-két és fél órát ott kint ültünk, akkor jüttek ki értünk, ketten, kijüttek direkt mellénk az aszfaltos úton ugye, de mi már azokat szétvertük. Csetnyikeket. Akik minket megvártak, azokat mi addigra már szétvertük. Lövés talán csak húsz percig volt, tűzharc. Utána csönd, halotti csönd. Vártuk, hogy valaki jöjjön segíteni. De csak ketten jüttek,

összeszedtek bennünket, sebesülteket, beraktak minket a kocsiba, be direkt Vinkovcira. Vinkovciig én mind magamnál voltam, meg nem is ájultam el, utána akkor elájultam, vagy elaltattak, nem tudom, mitől, de már akkor le is vetkőztettek, akkor izéltem el, kábultam el. Mindaddig rendesen mindent tudtam, merre megyünk, vagy hová megyünk, vagy mi. Vinkovcin elláttak, utána Vinkovciról, mikor magamhoz tértem, rá négy-öt napra elvittek Mikonovcira. Ott volt egy ilyen iskola, valami gyors fogadóterem, vagy mit tudom én, mert rengeteg sebesült jött ki Vukovárról, úgyhogy minket vittek tovább Vinkovciról, hogy nem aggassuk a nehezen sebesülteket. Én is nehéz sebesült voltam, de már ki voltam mőtve meg stb., engem most már csak életben kellett tartani tovább. Napközben elvittek Mikonovcira, este elkezdtek löni Mikonovcit. Megint beraktak minket ilyen mentőbe, ketten voltak lent, ketten mi meg fölül. Kombi volt. Akkor már nagyon elkezdett fájni a sebem meg minden, már akkor kiment belőlem az a narkózis, míg narkó alatt voltam, az a rengeteg injekció, akkor rendbe volt minden, utána mikor beraktak abba a kombiba, azt hittem, szétesek abba a mentőbe Gyakovárig. Akkor elvittek Gyakovárra. Gyakováron annyira tele volt a kórház, hogy nem fogadhatott ilyen pácienseket, az csak olyan rendelő volt. De rendelőből ők csináltak kórházat. Egy nővér, mert többet egyszerűen nem tudtak adni. Mi meg voltunk ötvenen. Az egyik innen, másik onnan. Én már nem kerültem be a szobába, hanem kint a folyosón. Amikor én magamhoz tértem Vinkovcin, vezetgettek az ágy körül, másnap este Gyakováron, mert Vinkovciról oda vittek, már nem tudtam felkelni az ágyból. Akárhogy fölemel a nővér, egyáltalán. Azt hittem, hogy belül, minden, ami belül van a testbe, kipotyognak a hátamon. Egyszerűen nem tudott felemelni, visszafektetett az ágyra, na úgy voltam négy-öt nap. Majdnem egy hétig. Csináltak bent helyet, bevitték ágyastúl, nem bírtak levenni az ágyról, na bent a szobába nézem a haverokat, na ennek luk van a hátán, láttam, mikor kötözték, ennek nincs meg egyik lába sem, ennek az hiányzik, annak az, az egyiknek keresztüllőtték a tüdejét, de mindegyik megy, mozog, én meg ezen ettem magam, mit csináljak, én is erőlködöm. Lassan fölemelkedtem, fölültem az ágyban, na sehova tovább. Visszafeküdtem, elkezdett forogni minden, ugye. Se visszafeküdni, se elindulni. Próbálgattam, fölültem, fölálltam, na most el kell indulnom, mondom, el is indultam, ki is jutottam a vécére, na akkor meg is ijedtem nagyon. Megláttam magam a tükörben, hajam összeállt, ugye alvásnál, meg a piszoktól, utcán, tehenek között is feküdt ugye az ember, meg minden, semmi higiénia nem tudott tartani, rendetlen szakáll, lefogytam, összeestem... na mondom, így nézek ki. Na akkor tartottak ott egy napot vagy kettőt talán. Látták, hogy elindultam, akkor a János bácsival, az most Vinkovcin él, avval együtt betettek egy mentőkocsiba, föl Pécsre. Na akkor még itt voltam úgy egy hónap körül. [...] Mikor ideértem, akkor kérdi az orvos, hogy mióta van, nézi ugye a papírokat a főorvos. Mondja, már rég ki kellett volna szedni a varratokat, ...ezredes volt akkor. -Ezt rögtön ki kell szedni! Felfektettek az ágyra, magyaráz nekem, később tudtam meg, hogy ő rengeteget volt kint Iránban, Irakban, hogy ő rengeteget gyógyított direkt ilyen golyó, gránát, akna... érti a munkáját. Szedte ki a varratokat, úgy nyílt ki a seb. Én emelem a fejem, nővér nyomja le, én megint emelem, megint. Mondja neki, hagyja, ha akarja, hadd nézze. Hú, mondja, ha így varrtak be belülről, nem tudom, meddig élsz. Na de miért, kérdem. Nem estem én pánikba. Magyarázza, itt, ahol bement a golyó, öt darabot kaptam, e körül megsült, a sejtek kiégtek, és ott az orvosok azokat a sejteket nem vágták ki, csak úgy összevarrták, aztán nem tud a halott seb a halott sebhez hozzánőni, hozzágyógyulni, ezt így nekem elmagyarázta, meg bent a beledből is kivágták, de nem elég jól. Csak úgy összevarrták, az ki fog neked elébb-utóbb nyílani. Eddig hála istennek rendbe van minden.

Az ember ugye, [amelyik] elvesztette a lábát, az ugye tudja, nekem lábam nincs, négy-öt év múlva bele is nyugszik, nincs. [Nekem inni nem lenne szabad, de néha iszom rendesen, aztán meg hónapokig nem. A varratokat mikor kiszedte, elkezdődött a gyógyítása a sebnek. Minden áldott nap kétszer kötözés, nem úgy, mint ott... össze se lehet hasonlítani, ami ott volt

a kórházba és ami itt. Valami porot tett bele, ami a kis sejteket ette, a nagyokat meg levágta. Mikor kipucolta az egészet, húsz nap volt körülbelül, tiszta élő hús látszott mind a két felén, akkor kezdte, mindennap valami port öntött bele, és húzta össze a sebet Ez is jó két hét volt. Mikor kijöttem a kórházból, négy luk megmaradt. Ez még nem nőtt be, de kiengedtek vele.”

A saját házát minden reális esély nélkül kézi- és vadászfegyverekkel „védelmező” férfiak elvonulása után az ellenfél csapatai harc nélkül foglalhatták el a falut és minden otthagytott ingó és ingatlan vagyont. Mivel Kórógyon már régóta a vagyon a legfontosabb presztízsforrás, amelyet közvetlenül a szorgalom követ, volt mit elfoglalni. Bármelyik gazda vagy gazdasszony hosszan és igazán mély fájdalommal sorolja fel gazdaságának veszteséglisztáját. Ezt párszor az önkormányzat és a horvát hatóságok hivatalos felkérésére írásban is megtették. Minden magángazdaság rendelkezett méretétől függő számú géppel, traktorral, vontatható kiegészítővel, összesen az egész faluban lehetett vagy 150-160 kisebb-nagyobb traktor, minden háztartásban átlag két mélyhűtő, televíziók stb. A videokészülékek száma sem lehetett csekély, erre utal, hogy a faluban videokölcsönző működött. Sok volt az újonnan épített, újonnan berendezett ház.

A kórógyiak viszonya a vagyonukhoz és a tárgyaikhoz nem írható le a bírvágy vagy a tulajdonosi büszkeség leegyszerűsítő kategóriáival, bár ezek is részei ennek a viszonynak. Az emberi és a tárgyi világ között bonyolult és érzelemgazdag kapcsolatrendszer létezik. Tisztában vannak a dolgok gazdasági és piaci értékével, de a használati és elsősorban persze a szimbolikus értékük sokkal fontosabb számukra. A gazda számára régi, kicsi, megszokott és még működő Ferguson traktorjának elvesztése ugyanakkora érzelmi veszteséget jelent, mint egy új, nagy John Deere. Ezért a kívülálló számára túlzásnak tűnhet, amikor a falu egykori gazdagságáról és óriási veszteségeiről hall. Pedig az elbeszélők nem túloznak.

Az ottmaradt ingóságok széthordása gyorsan lezajlott, a szemtanúk szerint a környező falvak lakosságának hathatós közreműködésével. Mert akadtak azért szemtanúk. Néhány idős ember - ki ragaszkodásból, ki konokságból, ki egyszerűen részegségében - maradt azért a faluban. A férfiak jobbára padlásokon, szőlőkben bujkáltak, a szülikék, ahogyan az idős asszonyokat Kórógyon hívják, meg ki sem mozdultak otthonról. A bujkálók előbb-utóbb fogságba estek, és akkor őket is bezárták saját házukba. Igyekeztek a reguláris hadsereg fogságába esni, mert azok nem nagyon bántalmazták a foglyokat, akik attól kezdve már számon voltak tartva, azaz nem lehetett őket nyomtalanul eltüntetni, sőt néha még a hadseregtől ennivalót is kaptak. Mikorra mindenki elvitte, amit el akart vinni, elfoglalta, amit el akart foglalni, az élet a hétköznapihoz közeli kerékvágásba terelődött, és megkezdődött a gazdasági tevékenység.

Az elfoglalt házaknál a gépek rendelkezésre álltak, a háborút megelőző hiperinfláció miatt összességében egy évre is bőven elegendő üzemanyag volt felhalmozva, úgyhogy a háborús gazdaság sajátos ága bontakozott ki a kórógyi határban. Azok a távolabbról jött „nagyvállalkozók”, akik főleg hatalmi tőkésüket befektetve megfelelő mennyiségű gépre, üzemanyagra, vetőmagra tettek szert, kifogtak egy jó nagy földdarabot a határból, bevetették, műveltették, betakarították, aztán először a termést adták el, aztán a gépeket, majd elköltöztek. Kényszermunka-típusú foglalkoztatásról is szállingóznak hírek, de nagyon nehéz bármire egyenesen rákérdezni, mert az esetleges szemtanúk vagy elütik a dolgot valamivel, vagy Szánéi Szekeres Jánosra hivatkoznak. Ő szintén a faluban maradt; és ebben az éppen hogy normalizálódó életben 1993-ban meglehetősen nyíltsággal nyilatkozott a Panorámának, amit az sugárzott is. Néhány nappal később holtan találták a kertjében, állítólag agyonverték, de az esetnek, szintén állítólag, az akkor már ott cirkáló UNPROFOR-nál semmi nyoma.

1996. július 13-án jutottam be a faluba, a területet június 21-én hivatalosan lezárták, IFOR általi demilitarizálása, valamint a Tordinci járás horvát vezetőségének és a kórógyi önkormányzat közös küldöttségének július 12-én lezajlott hivatalos látogatása után. Semmiképp sem akartam megelőzni a kórógyi vezetőséget. Az én kórógyi utamat Belgrádból

szervezték, és onnan indulva egyfelől egy ottani székhelyű emberjogi szervezet vezetőjének, másfelől a kelet-szlavóniai szerb hatalom Vukovár körzeti képviselőjének a társaságában került sor. Szerencsére belgrádi kolléganóm kérdéseivel lekötötte szerb kísérőnk figyelmét, így körülbelül egy órát kíséret nélkül tölthettem a faluban. Ez nagyon jó volt, ha nem is tűnt teljesen veszélytelennek. Zsebemből előkapott, gyorsan elkattintott, majd még gyorsabban visszadugott turista-fényképezőgéppemmel sikerült néhány fényképet készítenem, elsősorban a házak egykori tulajdonosainak kedvéért és öröme, de csak olyan házak környékén, amelyekben nem laktak. Ahol laktak, ott a nyárra való tekintettel a család apraja-nagyja kint volt a ház előtt, a férfinép java pedig a faluban működő hét (!) vendéglátóegység és italmérés előtt csoportosult. Közömbösen barátságosak voltak, de arra jóakaróim előre figyelmeztettek, hogy nem szeretik, ha idegenek fényképezik őket.

Kórógyot nagyobb harcok nélkül foglalták el, ennek köszönhetően a lakóházak meglepően épek maradtak, körülbelül a háromnegyedük áll, az újabb építésűek többsége lakott, de minden felszerelési és berendezési tárgy, gyakran még az ajtó is, a lakóké, és nem az eredeti. A lakatlan házaknak általában csak csupasz falai állnak, gyakran még a konnektorokat, villanykapcsolókat és vezetékeket is leszerelték. De hát ki tudja, hogy a jelenlegi a hányadik lakosgeneráció. Ma körülbelül 350100-an élnek a faluban, ebből hat őslakos, a többieknek körülbelül fele a környező településekről származik, a fennmaradók pedig Nyugat-Szlavóniából, Pakrac és Okucsani vidékéről jöttek. Egy részük menekült szerb család, akiknek az otthona Nyugat-Szlavónia visszafoglalásának esett áldozatul, más része pedig az ottani harcokban vett részt mint önkéntes.

Szerbia nem fogad be többé menekülteket Horvátországból, mondván, hogy maradjanak szerbek Horvátországban is. A horvát hivatalos politika pedig nemzeti és vallásos érzésektől fűtve nem igyekszik keblére ölelni Horvátország szerb nemzetiségű polgárait, és lelke mélyén hajlik a kollektív bűnösség elvének elfogadására. Így a Horvátország távolabbi, harcokban visszafoglalt vidékéről származó szerbek eredeti lakóhelyükre való visszatelepülésének ügye nagyon elhúzódik

A templom és látogatói

A háború utáni, de még háborús Kórógyon tett sétám során megnéztem a nagytemplomot, amire a helyiek egykor olyan büszkék voltak. Úgy mondták, a környék legnagyobb temploma, és terveit egyenesen Debrecenből hozták, a vukovári Eltz gróféktól pedig kaptak hozzá ajándékba egy régi toronyórát. Ezt a templomot 1869 és 1873 között építették. A helyi legendárium szerint a felszentelés előtt az építésében részt vevő diákokat előbb jól megvesszőzték, aztán megvendégelték, hogy el ne felejtsek azt a napot. A másik nap, amelyet nem felejtenek el megemlíteni a templommal kapcsolatban, az 1990. szeptember 30., amikor a templomtorony gránáttalálatot kapott. A templomtoronyban figyelőszolgálatot ellátó Gyöke József meghalt, Szölöskei János megsebesült. Ez volt a jel a falu teljes feladására.

Kíváncsi voltam rá, hogy ebben a világban és ebben a háborúban, amelynek egyik jellegzetessége, hogy a nagyon is gyakorlati és teljesen valódi kegyetlen cselekmények mellett, azok mintegy mögöttes rétegeként szimbólumokkal és szimbolikus gesztusokkal, egész gesztuspárbeszédekkel teli történések zajlottak és zajlanak, mi lett a kórógyi református templom sorsa.

A templom előtt, embermagasságú gazban keskeny ösvény, a kapu nyitva, szárnyai kelleetlenül lógnak még megmaradt pántjaikon. Az első karzat alatti vaskos oszlop vakolatába mélyen bekarcolva egyszerűsített szerb címer: négyosztatú ablakban négy cirill „sz”, kettőkettő egymás alatt, és az egymás mellettiek egymásnak háttal; alatta a felirat: „Pakrac”. A berendezés összetörve, a szószék feletti korona szintűgy. A bútorok egy részét kihordták és eltűzelték. A földön lapjaira szétesve és szétszóródva a templom irattára: anyakönyvek,

hirdetési jegyzőkönyvek, számadások, emberi ürülékkel keverve. Felmásztam a karzatra, hogy körülnézzek. A lenti padroncsok maradékai közül szemembe ötlött egy tábla: „Dicsért”. Megpróbáltam lefényképezni. Aztán még feljebb másztam a harangtorony maradványába, fél a hajó tetőszintjéig, részben hogy madártávlatból ránézhessek a falura, részben hogy szegény Gyöke Józsefre emlékezzem. Készítettem néhány képet a fák koronái közül kivillanó tetőkről, mert innen más nem látszik, míg levél van a fákon. Ekkor megreccsent-nyikordult mögöttem a rozzant grádics. Épp annyi időm volt, hogy zsebre vágjam a fényképezőgépet, amikor a feljáró lukából két sötét hajú, félmeztelen, erősen napbarnított fiatalember kászálódott elő. „Sznyimis?” „Fényképezel?” „No. I'm just looking around.” „Nem, csak nézelődöm.” A társalgás továbbra is így folyt közöttünk, nem beszélek szerbül, de orosz tudásom alapján többé-kevésbé megértem, hogy mire van szó. „Vigyázz, ez veszélyes! Magas, magas. Kiesel.” Mondta leegyszerűsítve és jó hangosan az idősebbnek kinéző félmeztelen. Mintha így jobban érteném. Közben behátráltam a tetőtérbe, aminek cserépbortásán óriási lyuk tátongott, és háttal a torony falzatának támaszkodtam. Így azért mégis biztonságosabb, és jobban is látok, ha én vagyok sötétben és ők a napon. Az idősebb fiatalember olyan húsz-huszonkét éves lehetett, tornacipő és elnyútt, sötét, piszkos szövetnadrág volt rajta. Izmos bal karját és a fél mellkasát hosszúkás, gyufaszál és kisujjni között változó vastagságú fehéres hegek borították, egy a testen kívül levő, láthatatlan középpont felé mutatva. Mintha csak úgy fröccsentek volna rá a sebek. „Akna, akna” - magyarázta. „Adjál cigarettát!” „Friend, mi friend, érted?” - mondta a fiatalabb, tizenhat-tizenhét évesnek kinéző fiú, aztán a jobb érthetőség kedvéért angolos kiejtéssel megismételte, hogy cigaretta. Adtam nekik cigarettát. „Még, még” mondták ők. „Te amerikai?” „Nem, magyar” - válaszoltam. A „hugarian”-t láthatóan nem értették, én meg nem erősködtem. „Belgium?” - kérdezték. Rájuk hagytam.

- Dollár, money, adj dollárt.

- Nincs dollárom.

- Money, adj pénzt! Enni.

- Nincs dollárom, csak néhány dinárom van.

-Adj pénzt enni!

Vaktában kotorásztam a zsebemben, hogy ne kelljen elővenni a tárcámat, és erősen koncentráltam, hogy az ujjaim ráismerjenek a jugoszláv bankjegyekre, meg hogy ne vegyek elő túl sokat. Két bankjegyet vettem ki, az egyiket csak úgy visszagyűrtem a zsebembe, a másikat pedig átnyújtottam. Tíz dinár volt, ennyiből Belgrádban egy olcsóbb vendéglőben meg lehet ebédelni.

-Adjál még pénzt, ez csak egynek elég, mi ketten vagyunk.

- Jó, csak menjünk le, itt már nincs semmi dolgunk.

- Jó.

-Akkor menjetek előre.

Elnéztem az előttem mászó két fiút, soványak voltak, rugalmasak és lomposak. Vesztesek. Lent az oszlop előtt, a címernél odaadtam nekik a másik tízdináromot.

- „Mi friend” - mondta a fiatalabbik, de ennek a kifejtését már nem vártam meg. Búcsút intettem, és visszaiszkoltam a szemben levő utcába, a tűzoltószertárból frissiben átalakított kocsmába. Kísérőim már vártak, hogy együtt menjünk Tóth Ferenchez, az egyik, már korábban visszamerészkedett őslakoshoz.

Otthon maradtak és visszaköltözők

„A férfiak és asszonyok hét kivételével mind kijöttek Kórógyról (bár nem akartak). Otthon maradt: Szánki Szekeres János - 1993-ban agyonverték Kórógyon. Rapcsák József - 1992-ben kihozták nagybetegen, most Vésén van. Szabó János -1992-ben hadifogolyként

kicserélték. Pintér Anna - 1992 tavaszán halt meg Kórógyon öregségben. Csonka József és felesége, Magdus - ma Kórógyon él. Stevics Nikola [nincs adat].” (Kel 1994. 19.; 28.)

Később, de még 1992 telén visszaköltözött Kórógyra idős Gudinyacki Julije (Puba). Szintén '92 telén telepedett vissza a középkorú Tóth házaspár, Ferenc és Vilma, valamint szomszédaik, Gyöke Illés és felesége, (Balaton) Jolán. A falu többségével ellentétben a meneküléskor ők kelet felé mentek, mert gyerekeik Zomborban, illetve Bosanski Brodban laktak. Gyöke Illés 1995-ben öregségben meghalt.

Amikor felkerestük kórógyi házában Tóth Ferencet, panaszkodott, hogy nem szeretik itt, ha őt olyan sokan látogatják, mert előző nap is ott ült nála az egész kórógyi-tordincai küldöttség, lehetek vagy tizennyolcan. Ráadásul horvátok, magyarok vegyesen, úgyhogy a magyarokkal is csak horvátul lehetett szót váltani, nehogy amazok gyanakodni kezdjenek, hogy a hátuk mögött a magyarok összebeszélnek. Beszélgettünk, de interjút Feri bácsi nem engedett készíteni. Mondandóját és helyzetét úgy lehetne összefoglalni, hogy őt most elsősorban mindkét oldal gyanakvása fenyegeti. A környékbeli szerbek számára kellemetlen szemtanú lehet, a „kiűzött” kórógyiak pedig arra gyanakodhatnak, hogy együttműködött a szerbekkel. Önmagáról azt vallja, hogy őt a munkán (és a nőkön) kívül a világon semmi nem érdekli, csak hagyják békén. Na meg kiváló házi pálinkája van. Ez jelentősen növeli presztízsét, bár lehet bizonyos bonyodalmak forrása is. A helyi hatalmasok szívesen meghatároznák, hogy ki kaphat belőle.

A kimeneküléskor a faluban maradt Rapcsák József feleségével pedig még 1995 nyarán készítettünk interjút bátyjának és sógornőjének a szobájában:

„- Az ő férje otthon maradt nyolc hónapig, a szerbeknél, úgy cserélték ki, már félhalott volt.

- Részegvolt akkor is, mikor kijöttünk. Még szitkozódott, mikor jöttünk ki; mentek nyaralni - mondta-, mentek fürödni. Nem tudta, hogy hova megyünk. Mert mondtuk, hogy két hétre, és jövünk vissza. Mennyi sok bor maradt ott a pincébe! Megitta mind, még a mérget is. Azt hitte, hogy pálinka van ott a szomszédba, a vasak között, megitta, mi kérdeztük a szomszédától, mi volt benne, mondja, vegyszer, permetnek való. Meg hát nem evett semmit, csak ivott. Meg is verték őt a csetnyikök, mikor odaértek. A rendes katonaság, az vitte neki mindennap a főtt ételt. Látták, milyen rosszul van, mondták, el kell vinni, mert különben meghal. Elvitték Vinkovára cserébe. Kicserélték esetenyikkel. Nekem telefonáltak, hogy rögtön menjek oda, mert igen rosszul van. Vöm odavalósi, vinkováci. Pár nap, és meghal, mondta. Három hétig voltam ott a pincébe, de kórház volt, csak teteje nem volt, csak pincéje. Ha én nem vagyok ott, meghalt volna. Mindent kihányt, cseppenként csöpögtettem a tejet a szájába, hogy menjen le neki. Könyörögtem az orvosnak; vigyék ide Magyarországra, mert anyósom is itt van, ő meg szívbeteg. Elhozták az elsősegéllyel a nagyatádi kórházba. Kilenc nap volt a nagykórházba. Mikor teljesen felépült, idehoztuk a táborba. 56 kilogrammra lesoványodott, most már 91 kilogramm. De nincs jól. A fejében. Nem tud gondolkodni. Nagyon elverték akkor. Puskatussal verték.”

Az őslakók mintegy hétszázan vannak - már alig várják, hogy végre visszatelepülhessenek szülőfalujukba. Nagyobb csoportjaik található Vinkovcin, Rokovcin, Eszéken, Vésén, Kis- és Nagydobszán, Baján és még sok helyütt egy-egy család. Mindez Horvátországban, Magyarországon és más országokban szétszórva. Ez a térbeli szétszórtság egyfajta belső tagoltságot is tükröz, ami menekült-menedékes életük során mutatkozott meg, vagy ennek során alakult ki. Erős hazavágyódásukban azonban szinte teljesen egységesek, ám falujuk még nem áll készen fogadásukra.

A Kórógyról kimenekülteket a polgármester igyekezett egy tömbben tartani, amíg az szükséges és lehetséges. Horvátország elismeréséig nem volt ajánlatos a hajdani Jugoszlávia területén tartózkodni, hiszen nem lehetett tudni, hogy kié is a közjogi hatalom, kivel kell tárgyalni. A kórógyiaknak az együttmaradásra a polgármesternek egységes falura volt

szüksége. Elsősorban is azt gondolta, hogy a kórógyiaknak így a jobb, másodsorban egységes falara hivatkozva nagyobb súllyal léphetett fel a politikai porondon mint polgármester. Mint egy Árpád-kori, nagy magyarból maradt nemzetiségi relikvia polgármestere jó kapcsolatokkal rendelkezett Magyarországon, az akkor kormányon lévő konzervatív politikai erőknél, amit a kimenekülés megszervezésénél kamatoztatott is. A horvátoknál ellenben még meg kellett erősítenie pozícióit, ehhez pedig kitűnő háttérrel nyújtott egyrészt a magyar kormányerők támogatása, másrészt a majdnem egységes falu, amelynek képviselőjében fellépett. Ugyanakkor a kórógyi embereket általában jellemző, a hierarchikus pozíciók erejébe vetett bizodalom Magyarországon veszélybe is sodorta, és vele együtt az általa képviselt közösséget is.

„A magyar kormány intézkedése folytán Zápán, a gyermekvárosban fogadtak be bennünket. Nagyon köszönjük a gyors és hathatós segítséget a Kormány, a Menekültügy és Magyarország népének, amit nyújtott és nyújt Kórógy lakosságának.

Megszerveztük a kórógyi általános iskola működését, majd a tanítás úgy ment, mint valamikor Kórógyon. Ugyanúgy folytatta munkáját a kórógyi tanári kar is, 60-70 tanuló magyar nyelven, horvát iskolai program szerint tanult. Kórógy népe együtt vállalta a nehéz menekülést is, és várta a visszatérést. Mikor 1992. január 15-én elismerték Horvátországot, független és önálló országgá vált. A visszatérés reménye még nagyobb lett az ENSZ-csapatok bejövetelével Horvátország területére, de sajnos semmi változást nem hozott a számunkra...

Akkor megtörtént, amire mi legkevésbé számítottunk: Kórógyinak és népének, 450 éves magyar iskolájának, kultúrájának, hagyományának szétomlása... Mi is történt?

1992. március 26-tól 31-ig el kellett hagyni a zánkai tábort, és onnan a nagyatádi menekülttáborba menni. Kinek jó ez? Megkezdődött az igazi szétszóródás, mindenki arra ment, ahol jobb körülményeket biztosíthatott magának és családjának. A kórógyi iskola örökre megszűnt...? Bár a tanév végét megvárhatták volna...

1992. március 28-án az utolsó kórógyi menedékes is elhagyta Zánkát.” [Kel 1994. 19-20.]

Erre az esetre Kórógy egy másik lakója így emlékezett vissza:

„Gondban voltunk. Rosszul bántak velünk. Nem kellett volna ezt a magyar vezetőségnek csinálni. Mert lehet, hogy üldöztek bennünket azok is. Már azt is üldözésnek lehetne nevezni, amit Zánkán csináltak velünk. Itt maradhattunk volna mink örökre, de... valami okért összeveszttek, összeszólalkoztak, és akkor el kellett onnan jönni. Hogy fizetni kellett volna a táborért, az csak egy kifogás volt. Volt egy gyűlés, a fő-fő fejek, a vezető valami asszonyvolt, nem tudom mi a neve, nem hívták meg arra a gyűlésre. És akkor azt mondta, hogy meg fogom mutatni, hogy én magukat innen kipakolom, baranyaiak voltak, többnyire mind magyarok voltunk. Megtette azt, hogy elűzött.”

Zánka elhagyása után átmenetileg Nagyatádra került a kórógyiak zöme. Átmenetileg, mert az ottani állapotokkal a többség elégedetlen volt, valamint a falu vezetőségének vissza kellett térnie Horvátországba, saját és közösségének jól felfogott érdekében. A helyi horvát politikusok elfogadták már a falu vezetőségét, de ezzel együtt járt, hogy részt kellett venni azok napi munkájában és az ország hétköznapiiban.

„Az egy ronda dolog volt, jó lett volna, ha maradtunk volna mink magyarok vagy kórógyiak, vagy mit tudom én. Odahozták a muzulmánokat, az aztán... bűdösség, nem tisztálkodik az a nép, nem ették azt a kaját, amit mink eszünk... - idézi fel nagyatádi emlékeit egy idősebb férfi. Innen elfele igyekezett majdnem az összes kórógyi. A polgármester és még néhány közelebbi hívének számító fiatalabb, munkaképes és hadra fogható férfi és családjuk elfoglalták a horvát állam által kínált tábort és egyéb helyeket, de a többieket is befogadta és ellátásban, segélyben részesítette a horvát kormány, csak elhelyezésükről nem tudott gondoskodni. Akiknek voltak olyan rokonai, akik a kezdeti nehézségeket segítettek legyőzni,

azok is inkább visszatelepedtek Horvátországba. A hívőknek hittestvéreik Baján és környékén nyújtottak menedéket. Magyarországi táborban csak az öregek maradtak, akiknek nem volt munkalehetősége Horvátországban és Magyarországon kihez mennie. [Kel 1994. 21.] Ez lett Vése, a tábori Kórógy.

A vései menekülttábor az egykori állami gazdaságot idénymunkák során kíséző honvédségi és diáktábor épületeinek és infrastruktúrájának hasznosítására létesült. A tábor lakóinak száma az idők során mindig úgy kilencven körül mozgott. A tábor vezetőjét, a táborlakók emlékezete szerint, ők választották, hogy ha már a polgármesterük Vinkovcin van, nekik is legyen vezetőjük. Ő a táborlakók közül az egyik legvagyonosabb. Sokat dolgozott Németországban, nővére ott van férjével, apja, aki szintén a vései tábor lakója, onnan kap nyugdíjat. Kulcspozícióját erősítette, hogy ő az egyetlen szinte egész Vésén, aki telefonon közvetlenül elérhető, mert mobil telefont engedhet meg magának. Így meg tudja szervezni a táborlakók foglalkoztatását, orvost tud hívni, ügyeket tud intézni. A kórógyi polgármester egyik lehetséges riválisát véli felfedezni benne. A vései tábort legjobban egyik lakójának elbeszéléséből ismerhetjük meg.

„Egy pesti református püspök, az kereste ezt a helyet. Csak tiszta kórógyiaknak. A tábor meg volt már csinálva, valamikor itt volt az ifjúság, kirándulók, csehszlovákok, lengyelek, a katonaság is szokott idejönni gyümölcsöt szedni, nagy almások vannak ezen, itt dolgoztak vagy kirándultak itt akkor. A tsz eleinte inkább nem is akarta adni, de hát ez jó így a tsz-nek is, mert ők jó pénzt kapnak azért a Menekültügyi-től, hogy itt tartanak bennünket. Lerobbant ez a tsz teljesen. Rosszak a gépek, a munkásoknak felmondnak, mert nincs miből, így nem lehet. Eladósodtak teljesen. A tsz-elnök is mondta meg én is, ha ez a tábor megszűnik, ők is bezárják az ajtót.

Aztán itten befogadtak mindenkit, nyakunkba hozták még azokat is, akik valamikor Kórógyot támadták, meg lötték a falunkat. Azok is itt voltak, közöttünk, akkor az nekünk nem tetszett. Akkor felleptünk, hogy megint csak azok vannak a nyakunkon, akik otthon is üldöztek. Lejöttek a pestiek, nagyobb fejűek, mondtuk nekik, hogy áll a helyzet, mondjuk, ezeket mitőlünk mind el kell vinni, csakis a tiszta kórógyiak maradhatnak itt, vagy ha a kórógyiak be akarnak valakit fogadni. De az csakis magyar lehet. De aztán mégis azért maradtak itt horvátok is, szerbek is, de azért kiszűrték közülünk a rosszakat. Verekedés volt, itt vér folyt. Valami muzulmánok jöttek ide, hárman, egy szerb és két muzulmán, de összetartottak, és akkor egy albánnal aludtak, az is volt itt. Összeverekedtek úgy, hogy aztán késeltek, minden véres volt. Ronda hely volt. Meg többször, éjszakákon nem aludtak, törtek, kiabáltak, amit csak el lehet törni, azt mindet eltörtek. Tükröket... az volt nekik az érdekük, hogy minél többet tegyenek tönkre. Nemhogy megköszönnék ezt a magyar kenyeret, amit esznek. Gonosztevők voltak ők. Úgy kiszűrték, hogy mégis most már nyugodtabb a helyzet. Most is vannak itt azért szerbek is, meg horvátok is, csak nem sokan. Vannak olyanok is, akik hazudnak, vagy semmiféle papír nélkül jöttek ide. Azt a nevet mondja, amit akar, azt írják be, és akkor jól van. Tud magyarul, azt mondja, hogy magyar, hát ki tudja. Nem azon a néven jelentkezik be.

Nekik érdekük, hogy minél többen legyünk, annál több pénzt kapnak. Most a múltkor már nagy gondba voltunk, mert a tsz-elnöknek eszébe jutott, hogy hoz ide 120 muzulmánt Nagyatádról. Akkor mi ebbe nem egyeztünk bele, telefonáltam föl Pestre, mindjárt visszaüzentek, hogy ide senkit, de senkit nem lehet hozni. Úgyhogy köszönhetjük nekik, hogy megmaradtunk mink így. Máskülönben mi már készen voltunk, mi megyünk el innen akárhova, mindegy, majd találunk magunknak helyet, aztán a muzulmánok legyenek itt. Mi nem tudunk velük együtt élni.

Az itt lakásért a Menekültügyi fizet, azért kapjuk az enivalót meg a többit. A segílyt, azt arra fordítják, hogy kapunk tisztálkodásra ezt-azt, WC-papírt, sampont, mosószert. Hát mit csináljunk, mikor a nemzet is szegény, nem bírnak többet, ezt el kell ismerni. Evvel a

munkával mi dolgozatunk, és veszünk is. Itt még idáig a legjobb, jártam többfelé, hiába milyen, télen rossz, mert hideg, befúj a szél mindenfelé, de azért ki lehet bírni, jó. Vannak most már úgy barátaink, jó emberek. Már megismerkedtünk a faluval, ez hosszú idő. Találkozunk, beszélgetünk, járunk hozzájuk segíteni nekik valamit, hoznak be ennivalót, italt, mindent. Megyünk hozzájuk disznóvágásra segíteni a faluba. Csak itt a disznóvágást munkának tekintik, nem mint minálunk. Nálunk a disznóvágás ünnepély volt. Összejöttek a rokonok, barátok.

Itt is több családdal jóba vagyunk. Én nem vagyok falujáró, de a titkár, a tsz titkára mindennapos énnálam, megyünk máma is a szőlőbe, mindent megcsinálok neki, és ő is nekem, jóba vagyunk na, egy buszvezető, egy tsz-raktáros, három-négy család. Nem volt nehéz velük megismerkedni. Mert hasonló nép ez, mint a kórógyi, még a múltjuk is hasonló. Úgy bújtak a törökök elől a mocsárba, mint mi, valahogy egészen könnyen ment a barátkozás. Meg ha köllött valakinek valamilyen dolgot csinálni, akkor bejöttek, és hívtak minket. És akkor ezen keresztül. Jóba vagyunk. Ismernek mindenkit, nincs, akit nem ismernek.

Először nehezen ment, idegenkedtek ők is meg mi is. Mielőttünk voltak nem magyarok. Akik rosszul viselkedtek. És akkor a falu tartózkodott mitőlünk is egyelőre. Mikor észrevették, hogy jó néppel van dolguk, most már egész jóba vagyunk. Ha kell valami, bejönnek. Egynek szólnak, az összeszed, ha kell, tíz-húsz embert vagy egyet-kettőt.

Meg a polgármester, már hogy így mondjuk, ilyen táborvezető. Most otthon van, Vinkovácon. Az foglalkozik velünk ügyes-bajos dolgokban. A fene tudja, hogy lett ez, talán az igazi polgármester, mikor jöttünk Nagyatádra, ő elment Vinkovára, de valakinek lenni kellett, akkor őtet kiválasztottuk, maradjon itt is, vezesse ezt a kis csapatot, aki itt van. Elég ügyesen csinálja a gyerek, úgyhogy... jól fölhasználja magát, most már nagy az ismeretsége Pesten is meg mindenfelé. Így munka, vállalkozók vannak többen is. Többször szétszlik a csapat négyfelé is. Most jelenleg szilvaszedés van. Na de hétfőn már kezdődik a szüret két helyen. Akkor a szilvaszedés megszakad. Akkor nagyobb része, negyvenen-ötvenen mennek szüretre. Itt benn marad egypár ember, hogy talál ilyen kisebb munkát. Ez a szüret nem a tsz-é. Két helyen, egy svájci németé az. Megvette 70 valamennyi százalékát a szőlőnek. Sok szőlő van ott, rengeteg, 100 hektár szőlő. Van palackozó, minden van. Megismerkedett evvel a [vezetőnkkel] is, észrevette, hogy a mi népünk jó munkás. Innen eljönnek busszal értünk, és vissza is hoznak. Van hét-nyolc állandóbb munkás az egészre, elvégezzük mink azt. A kaját innen, a konyhárul hozzák fel kocsival, ott eszünk, a szőlőbe. Van még egy vállalkozó a szomszéd községbe, krumplival foglalkozik. De kevesen is vagyunk, a fiatalság elment, nem lehet ennyire szétszóródni.

Most a vései tsz-nek szedik a szilvát. Akkor, mikor van nekik krumpli, krumpliszedés. A vései tsz-nek csak krumplija van meg a szilvája. Alma van valami, de az el van hanyagolva. Először kezdtük metszeni, de aztán nem bírtak fizetni, ez is drága, az is, úgy maradt. Ez a tábor végzi a munkát mind. Majdnem. Mikor először idejöttünk, a vései lakos nem ment napszámba, sehova nem akartak menni. Most lássák, hogy mi megyünk, most már ők is bent vannak, mind többet. Itt, a táborban az emberek elég jól megvannak, csak többször az idegesség látszik az embereken: A semmiségért is föllobban valaki, aztán mondja, hogy ó, nem kellett volna. Nem is csodálom. Volt, hogy összeveszttek, hangoskodtak minálunk, köröttünk is. Mi jóba vagyunk mindig, most is és akkor is. Abba a faluba majdnem mindenki rokon. Jóba kell lenni mindenkivel, még azokkal is, akik nem jót tettek.”

Vinkovci az a regionális központ, ahova Kórógy és az egész Tordinci járás jelenleg közigazgatásilag tartozik. Itt és a várostól pár kilométerre, *Rokovciban* a németek által felhúzott barakktáborban Kórógy mintegy százhusz lakója talált menedéket. Ezt a csoportot főként a polgármester és támogatói, a kórógyi önkormányzat tisztségviselői, valamint ezek rokonsága alkotják, ez az adminisztratív Kórógy. A többiek nem kis rosszallására ebben a

körben választották meg és újjá a horvát önkormányzati választások alkalmából a falu vezetőségét. A dolgot a légvonalban 40, autóúton körül belül 100 kilométerre fekvő Eszéken lakó körülbelül 7 80 exkórógyi nehezményezte a leginkább. Ellenben az Eszéken lakók csak kisebb, informális csoportokat képeznek, szervezetlenek. Az idősebbek legfőbb fóruma a piac.

A rokovci menekülttáborban a polgármesterrel és az önkormányzat két tagjával beszélgettem:

„-Az egyetlen Lényeges kérdés az az, hogy mikor tudnak hazamenni. A. D.: Mi mennénk holnap, ha lehetne.

-Értem; de mégis mit gondolnak? A polgármester úrral külön is fogunk berezelní, de elmondhatná, hogy mit gondol?

K. J.: A hivatalos jegyzékek, azaz a horvát kormány, valamint az UNTASS, vagyis az ENSZ átmeneti hatóság [által] elfogadott, Klein úr vezetésével, az a következő: hogy e hónap [1996. június] 21-én kellene véget érni a demilitarizációnak, s utána a pilot program szerint a visszatérés, mely... a... vasárnap Klein és Kosztovics úr a horvát kormány képviselőjében egy kijelentést jelzett be, ami azt jelenti, hogy 21-e után, többek között Kórógy is rajta van azon a listán, ami a visszatérés első fázisának kellene, hogy legyen. Na most, ezek biztos, hogy óhajok is és vágyak. Meg kell mondani aztat is, hogy tudomásaink szerint, amelyekkel rendelkezünk ebben a percben, Kórógyon most még 300 szerb menekült van. Vagyis nem menekült, hanem odamenő idegen. Elsősorban azoknak kell kimenni. Akkor egy fölmérést kell készíteni Kórógy valóságáról, mi is történt, mennyik a károk, valamint milyen feltételeket kell biztosítani. Ezek pedig a következők: [...] szóval az infrastruktúra elkészítése, a leszedett villany, víz, szóval a minimális lehetőség biztosítása. Közben a Visszatérési Bizottság, elő kell készíteni neki, vagyis az önkormányzat és a Visszatérési Bizottság, mely az önkormányzatból áll, vagy harminc emberből, fiatalemberből van. Aki biztosíti a mindennapi lehetőségeket, azokat a megélhetési lehetőségeket, valamint, amint már mondtam, az infrastruktúrát. És ez mellett még egy nagyon fontos dolog, amire, félünk is, itt számítsuk a nagy problémát, ez az akna fölszedése. Mint tudjuk, Horvátországnak ezen a részén több mint 30 ezer akna van, na most ez az első és legnagyobb problémánk lesz, nincs addig biztonság sem a szántóföldeken, se sehol, sem a faluba, amíg ezeket bár, úgymondván, át nem nézik, és biztonságos helyet nem tudnak biztosítani. És csak akkor jönnek a fölmérések, az újjáépítés, és ami a legfontosabb, finanszírozás. Mivel hogy Kórógy kiépítette a visszatérési tervet, az újjáépítési tervet, melyet elfogadott a kórógyi helyi önkormányzat, a horvát kormány és eztet mi ugyanúgy, a magyar kormány felé is nyújtottunk egy ilyen kérést, melyben, szép szavakat hallottunk a magyar kormánytól, a horvát kormánytól is, ígéreteket is. Csak úgy mondjam, ígéreteket is, mert csak akkor lehet mondani, valóság, amikor látni fogom. És ez, magyarosan megmondva, 46 millió német márkába kerül a Kórógy újjáépítése. Biztos ez nincs, se senki, aki egy csekket aláír, és így itt van, és kész Kórógynek az újjáépítése. Ez mellett természetesen félünk kell attól is, hogy ezek a szerbek, vagyis az ottaniak, akik még ott vannak, nehogy fölgyújtsák azt a részét a falunak, ami még ép. Tudomásaink szerint, és a magyar kormány, vagyis az UNTAES-en keresztül, vagyis az UNHCR-en keresztül képviselőt küldött be Kórógyba, mert egy építészmérnök és egy mezőgazdasági mérnök járt Kórógyon, akik ugyanúgy velünk is találkoztak, amikor visszajöttek Kórógyról. Az eddigi adataik, ami az újjáépítési tervben is van, eddig úgy látszik, hogy eltaláltuk a helyzetet. Na mosta valóság, amikor mi bemegyünk, ottmaradunk, fölmérjük és egy reális újjáépítési programot tudunk kidolgozni. Mi örülnénk annak, ha minél kevesebbe kerülne az újjáépítés, és a menekültjeink, vagyis a kórógyiak mihamarább visszatérnének a faluba. Számításaink szerint, és beszélgetéseken voltunk menekültjeink között, az új elnökség, úgy látszik, 85-90 százaléka vissza akar térni Kórógyra.

Természetesen az a 1U százalék, aki mindig is, aki letelepedett máshol, aki elment harmadik országba, vagy pedig ne mondjam, az óceánon keresztül, ezekre nem tudunk számítani.”

Egy vései vélemény:

„A fiatalság innen elment Vinkovac mellett, azokba a kis házikókba, a nagyobbik rész, fiatal is, ott van, Eszéken. Vannak Baján is, úgyhogy szét vagyunk teljesen szórva.”

A kórógyi „hívők” és azok a rokonaik, akikkel szorosabb kapcsolatot tartanak fenn, a helyi nazarénusok segítségével kaptak *Baján* és környékén üres lakásokat vagy elhagyott portákat, mára már, mondhatni, beilleszkedtek. „ -A bátyáim itt vannak, Baján, szétszóródtunk teljesen.

- *És a bátyái is a hívőkhöz tartoznak?*

- Nem, nem.

- *Tehát akkor nem csak a hívők mentek Bajára?*

- Nem, nem, ott van a feleségem testvére is, az se hívő, bátyám, egyik sem hívő, csak a felesége a legnagyobb bátyámnak, az hívő. Ott is vannak sokan, Baján, Baja közelében. Azok ott jobban megvannak, mint mi, mert nem táborban vannak, kaptak szép lakást bebútorozva, kevesebbet is fizetnek, mindennap munkába vannak, úgy könnyebb, könnyebb.”

Kis- és *Nagydobszán*, ebben a Szigetvár és Barcs között található két kis faluban lakó negyven-egynéhány fős kórógyi menekültcsoport talán a legérdekesebb és egyben a legheterogénebb mind közül. A kapcsolat alapját a magyar helységekkel a nyolcvanas években létrejött kultúrműsorcsere képezi. Az egyik évben a kórógyi táncsoport vendégeskedett a két Dobszán, a másik évben a kisdobszai központú amatőr színjátszóegylet vendégszerepelt Kórógyon. Közben barátságok szövődtek, sőt, egy házasság is létrejött. A jugoszláv válság kirobbanása után természetesen mindkét falu és vezetősége följajánlotta a lehetőségeihez mért segítséget. Ugyanakkor ebbe a két faluba többnyire olyanok jöttek először, a fiatalabbak, akik nem akartak a kórógyi polgármesterrel Zánkára menni, inkább elfogadták a kisdobszai polgármester szíves invitálását. Ez az „ellenzéki Kórógy”, noha semmilyen egységes fellépésre vagy összefogásra még nem került sor. A családok rokonság és „munkajelleg” szerint szerveződnek kisebb csoportokká, amelyek gyakran átfedik egymást. A nőknek kevesebb munkalehetősége van.. ezekben a falvakban. A napszámos- és időnyomunka mellett egy nagyobb virágkertészet kínál alkalmi kereseti lehetőséget A férfiak között a legszorosabb közösséget a piacozók csoportja alkotja. Ők valójában a piacosok alkalmazottai, akik eleinte csak eladóként kamatoztatták horvát nyelvtudásukat a baresi és a pécsi piacon, de megbízhatóságuk miatt munkaadók egyre szélesebb hatáskörrel ruházzák fel őket. Újabban az adó- és egyéb hatóságok szigorúbb ellenőrzése nyomán kezdik elveszíteni munkájukat.

„- *Ti egyenesen Nagydobszára jöttetek?*

- Kisdobszára, Nagydobszára, mindegy, Nagydobszára.

- *Ti nem is voltatok egyáltalán Zánkán?*

- Mi nem. Nem.

-*Elmentetek Siklósrá, és Siklósról utána? Le, Dobszára? Kinek jutott eszébe, hogy Dobszára jöjjetek?*

- Testvérem is itt volt, feleségem testvére is itt volt már, a Háriéknál. Elhoztam az asszonyt meg a gyerekeket ide. Én nem gondoltam itt maradni. Véletlen maradtam itt. Azokat hoztam el.

- *Miért, mit gondoltál, hova mész? Elhoztad, és úgy gondoltad, visszamész?*

- Megyek Siklósrá. Rokonokhoz. Azok is... kórógyiak voltak. Az öreg Pali. Fiatal gyerek volt, és akkor itt is maradt.

- *Ha jól tudom, azért a Hári tett elég sok mindent a menekültekért...*

- Tett! Amikor én megismertem vele, mindjárt mondta: na, hogy van, vagy mi van, mi hiányzik vagy valami. ... Hát az biztos, hogy mikor eljöttünk, nem volt semmink se. Nem volt mire lefeküdni, semmi nem volt, na.

Jó, hát itt még akkor itt tartott az összefogás vagy nem tudom én micsoda, hoztak, meg adtak, később elmúlt...

- Na, az volt az izé, a Jutka! Angazsáltak valami kórházból vaságyakat, nekünk is meg a nászéknak is, meg az istvándiaknak is, meg nem tudom még kiknek... azok hozták az ágyakat, meg hogy mivel takarózzunk be. Nem volt semmink. ... Azért mondtam [a polgármesternek], itt vagyok egy hónapja, azt se kérdik, mit akarok, vagy van-e mit ennem, vagy van-e mire ráfekünnöm. Nem azért mondom. Annak több iskolája van. Nekem csak ilyen... lakatosmesterségem van máskülönben, ilyen közbül iskolám. De mikor átmentem ide, a tanácsra, ott volt János Kovács, meg ott volt a jegyző. Kérem: ki gondoskodik mirőlünk mint menekültekről?, mikor idejöttem. A jegyző az meghúzta a vállát Polgármester: Én ugyan nem tudom, ki gondoskodik Mondom: én itt vagyok egy hónapja, azt se kérdezik, mint a kutyát, hogy Dobszára jöttél lakni, vagy bejöttél, vagy mit akartál.

- Na hát most új polgármesterük van, avval találkozott már?

- Nem, én meg tudom, mit akarok mondani. Ha egy polgármester azt jelenti, hogy lehet polgár, arról indulok ki. Mert egy doki nem tudja, hogy a polgárnak mi baja van, van-e műtrágyája, van-e vetőmagja, van-e ..., el bírja-e vetni a földit vagy nem. Egy orvosnak az a dolga, hogy bemegy a rendelőbe, hiába van neki befolyása másfelől vagy ismeretsége... Az ismeretségről: én se nagyon ismertem őket [feletteseket, hivatali embereket] eleinte, mikor polgármester voltam. Aztán megismertem, ahogy [dolgoztunk] egymás mellett, többször menni kellett gyűlésre, meg... így megismerkedik az ember. De azért én tudom, Döme volt a... volt iskolába, egyetemen... én voltam a helyettese, és ha utakat kellett csinálni, vagy valamit kellett csinálni, bármit, otthon voltam. De most se helyettes, se semmi sem, nem tudják, mit kell csinálni. Se itt sincsen, se ott nincsen. Se helyközösségbe. [...] Mondom, milyen polgármester ez? Jó, mert van neki ismeretsége Pécsről, mindenfelé, be tud fogni másfelől is egy kis pénzt, meg valami, de máskülönben meg így nem érintkezik az izékkal, a falusiakkal. Máskülönben ő jó, biztos, hogy jó, akinek van befolyása. Ismeri a Jutkát?

- Nem.

-Az orvosnál dolgozik mint nővér. A templom[on]túl az első ház, abban laknak. Mikor jöttek, '91-ben, ott laktak Józsiék... mert azoknak a lányuk meg odajártak hozzájuk. Akkor oda mentek lakni, amikor átjöttek, '91-ben. Most hetedik hónap utóján vagyunk, akkor a nyolcadik hónap elején jöttek ki ők, akkor. Akkor ott voltak náluk egy hónapnál tovább.

Hát itt voltak Józsiék, aztán a táborból [mi is] idejöttünk. Nem ebbe a házba, fönt a 29-esbe laktunk, ott fent. Abban a házban volt: Robiék, Józsi, a [Robi] testvére külön, az apjik, nagyapja Robinak. Józsiék, meg mink künn voltunk. Mink már odajutottunk, hogy az öreg a spájzba aludt. Majd elmesélik a Robiék. Az öreg a konyhába, akkor három szoba volt elül, ott három fiatal volt, mink meg a tetőjáraton. Egész télen ott voltunk. Csak deszka volt fönn. Fölraktam egy fóliát, és úgy voltunk benne.

Ott fönt kaptunk felmondást. A téeszé volt az épület, azt mondták, hurcolkodjunk ki egy hónapon belül. A Robiéknek kínálták, ahon most vannak, mert már a Józsi elébb elment, egy ével legalább. Akkor mi csak a Robiékkel voltunk és Józsiékkal, akkor az apik is elmentek oda, Vésére, akkor mink magunkba maradtunk a Robival, de igen jó volt Robival. Nem kellett bezárkózni. Robi, menjünk valahová, elmentünk. Józsi bátyám, mennénk valahova, jó, menjetek, aztán csókolom. Egymás elől nem zártunk vagy valami.

Akkor, mikor felmondtak... Előtte már az öreggel beszéltem. Akkor elmentem hozzá, mondom neki, mi az újság, fölmondtak. Háá, a felesége húzóckodott, de azért az öreg kikísért, majd még megbeszéljük otthon. De nem övele beszélte meg, a feleségével, hanem Annuskával, S. Annuskával. Az is valamikor úgy jött ide. Azokkal igen jóba volt, hogy

érdemes-e valakit beleengedni a házba vagy nem. No akkor másnap üzent, hogy menjek el hozzá, hogy megbeszéljük. El is jöttünk ide le, de akkor még nem is voltam az udvarba, az le volt szakadva tisztára, ...le volt rohadva mind, itt nem volt semmi. Kéthárom évig nem volt nyitva az ajtó. Bementünk az onnansó szobába, a padló csak szakadt le. Olyan piszkos volt minden, hogy... Akarta már eladni, de nem tudta az öreg. Mikor bejöttek, meglátták, piszkos minden, mindenki húzóckodott ki tőle. Na de azt mondta az öreg... - bejött, megmutogatta -, azt mondta, ebbe így nem lehet lakni, hanem ő ad pénzt, ami így kell rá, hogy csináljuk meg. Híjjunk mestert, magunk is, ha tudjuk. De hát, azt gondoltuk, amit lehet, azt mi csináljuk. Itt volt nászom meg János, azok olyan kőművesfélék, meg mindön. Akkor így kihánytuk a padlót, kibetonoztuk. A fürdőszoba mind elfogyott. Az öregasszony magába volt, ott kint lakott, a nyári konyhába, nem itt felsőn; úgyhogy nem volt elzárva a víz, belefogyott a falba és mindenhol, mindent újonnan kellett csinálni.

Mink csináltuk, meg a nász. A vizet meg a szomszéd Feri. Azt mondta, megcsinálja ingyen a vizet, ha megyünk neki kapálni kukoricát. Akkor elmentünk kapálni, akkor két fél nap nem is kellett neki. Há, mesternek mi kell, a csöveket berakni, meg minden. Megvettük, ami kellett. Akkor úgy, hogy nem volt izénk, elfogyott a pénz, kellett volna még egy új bojler venni, akkor adott még tízezret. Úgyhogy száztízezer lett ráfordítva erre a házra rá. De mesterekre nemigen, csak a bádog, amit mesterrel mi izéltünk. Mer amikor ez a kövesszféra lett csinálva, azt mondta az öreg a fiának, hogy mennének el Szigetvárra, van öneki ott valami barátja, az megcsinálja. Hát magamba: mi is meg tudjuk csinálni, a János kőműves, ács, minden, a nász is csinálta maga házát, minden. Nahát mégis, mondom, hozzák el, hadd halljam, mit mond az. Nehogy még akkor azt mondja, hogy úgy csinálunk, hogy sehogyan se. Eljött, akkor még odafönt laktunk. Éppen fejni kellett, mondom, fiam, te menjél haza, csináld meg, majd én végighallgatom. De mikor már húzta a métört... ! Százkilencven kellett volna az ágastól az ágasig, íz mög mond kétszázötvenet. Hát, mondom, ez milyen mester, mért nem mér kétszázat, mikor tudja, hogy a fenyőfára a tűzép mindenütt rávág. Hát de... írja föl mindent ő, aztán mi majd az öreggel letárgyaljuk Szemüveg nélkül nem látok, mondom: mester, ami ácskapocs, szeg kell, írja már föl, aztán majd a fiam megveszi. Az öreggel elmennek. Mer az öreg azt mondta: megbízom bennetek igön. Adott mindjárt ötvenezer forintot, akkor, ami kellett, cementet, sódert hozni, homokot, minden kell. De én olyan voltam otthon is, a feleségem mindig haragudott rám. Pedig igen sokat dolgoztam, építöttem. Én olyan voltam, mikor mentem valakinek dolgozni, szánni: ennyiért szántok. Tudd te is, tudom én is. Tiszta dolgot akarok végezni. Nem lehet veszekedni. Ha drága, nem megyek. Nem jól mondom? Azt mondom annak a mesternek, mert ez faveranda teteje) itt rongy volt mind, le kellett hányni, pala volt rajta. Mester, mondom, ezt mi a fiammal elbontsuk. Kevesebbe kerülne. Mondom, egy fél nap nem kell lebontani mindent.

- Ejnye, maradj a fiaddal, majd megcsinálom én eztet.

- Mester, mondom, ha leírtad, mennyi az anyag, írd odabe, hogy mennyiér! Gondoskodik, gondoskodik, mondja:

- Másfél nap megcsinálom a Józival - az enyémmel -, úgyhogy adtok nekem úgy tizenkétezer forintot. Másfél napra.

-Jó, majd mögbeszéljük- mondom. (...) Elmentem az öreghez, mondom neki, elhozzuk az anyagot, nem kell az ács. Amilyen. Majd jön János, a szomszédom, meg a nász. Mink lebontottuk, minden, úgy vasárnap reggel megkezdtuk fél kilenckor, fél kettőkor mentünk ebédre. Így volt ez az épület kész. Ő meg akart tizenkétezret elvinni. Miért adjak én neki ennyit? Ha még mondott volna ötöt vagy négyet, nem szóltam volna semmit, jól van. A bádogos eljött, két napra adtam neki három és fél ezret. Ezt kifizettük. Más kifizetés nem volt. Mindent mi csináltunk.

- És az öreg nem kért pénzt azért, hogy itt lakjanak?

- Nem, nem... Az jó le, hú de szereti...; ott hátul milyen gyom volt. Összenőtt, ilyen gaz, olyan gaz a kertben mindenfelé. Akkor belekerült neki egy hónapba míg rendbe tette. Még tovább is. Most, . mikor lejön, aj, örül. A múlt héten volt talán... A felesége beteg, nagyon fájnak a lábai. Beteges, na. `26-beli, de, még az öregségtől mehetne, de máskülönben beteg. Mondja, hogy ne menjetek ti haza, valahogy majd megegyeznénk, aztán elgondoznátok ti engem: Mert se fia, se testvérje se öneki, se a nejeinek nincsen. A legközelebbi rokon Szigetvárott van, a feleségének a harmadik unokatestvére. Az már cigány, az nem rokon ugye. Azok már nősül[het]nek. Úgyhogy, ez a legközelebbi rokon, de azok se elébb nemigen jártak ide. Most miután mink járunk oda, meg észrevették, hogy mi is izéljük őket, most minden hónapba kétszer is eljönnek, megnézik az öreget, meg mi kell, vagy valami. Meg mi is elmegyünk, én szeretek elmenni, viszem a tejet, kint van az utcán, egy félórát leülök, beszélgetünk. Napközben is, ha ráérek, elmegyek, meg ők is eljönnek, úgyhogy igen jóba vagyunk velük. Meg szeretnek ők is, meg mi is egymáshol eljárni. Ha disznóvágás van, vagy valami ünnepély, meghívom őket, szeretnek. Úgyhogy mi is meg vagyunk elégedve, meg ő is meg van elégedve. Mikor.. . lejöttünk ide, a Jóska meg jár el ezekkel a Pöttendiekkel ilyen munkára, én meg jártam le az erdőbe, fát csinálni, mint a többiek, akkor mentem én is, akkor valami Andrásék, ...vannak nekik, ők itt laktak, kint a külteleken. Mikor leültem, dél elmúlt, kérdezi: - Maga hová valósi? - Én? Nagydobszai vagyok. - Hm, hm, aszongya, ő meg nagydobszai születésű, hogyhogy egy nagydobszaft nem ismer? - Az öreg E. házába lakom, menekült. - Az igen - mert engem még nem látott. Abban a rongy házban egyenest? - Megáll, gondoskodik Maga tudja, melyik, mondi, az öreg háza? Hát meg akartuk venni a fiamnak, tudja. Hát abba nem lehet bemenni - mondja -, nemhogy lakni.

Na, közben az őszkor - van nekik itt házikó, mondom, népek vannak nekik itt. Jött egyszer, én meg kint voltam éppen az utcán, ültem. No, mondom - a felesége is meg ő is mentek az állomásra, Pécsen lagnak -, no, jöjjenek be mihozzánk. Behívtam őket. No, szívesen fogadtam. Körülnéztek, akkor az öregember másfél milliót kért érte, ezért a házért. Három-négy éve. Azt mondja az asszony: „Ha ilyen lett volna az a ház, akkor az ő fia lakna ebben, igen. Hát kérdi, mennyit költöttünk rá. Mondom, száztízezer forintot, meg a mi munkánkat nem számítjuk, mondom, mestermunka nem volt. „Ez most egy olyan családi ház, hogy ebbe lehet laknia Azt mondta az asszony. Megkínálta őket a feleségem kávéval meg mindennel, ez így rendben van, igen. Hát milyen volt elébb? Mondom, olyan volt ez, az ablakon annyi pókháló, hogy nem lehetett kilátni. Mikor a fiam kinyitotta a konyhában az ablakot, szakadt le az egész. Úgy bedagadt, nyomta ki, és csak úgy izélt. Lassan alakul, úgyhogy a fiam jár dolgozni, én meg itthon. Ha van valami valakinek, nappal vagy két nappal elmegyek dolgozni, de máshova nem.

Most is Árpinak hordták a szalmát. Közbe Árpi engem nem hitt - mert járok hozzájuk kaszálni -, nem szólt. Akkor a Robinak a felesége eljött hozzám délben, hogy menjek neki [az Árpinak] kazlat rakni. Közben meg itt volt egy a szomszéd faluból, Pöttendről, hogy menjek hozzájuk körmölni a lovat, vegyem le a csikónak a körmét. Akkor, mondom, inkább elmegyek ide, úgyhogy akkor nem mentem. Járok én Kisdobszán, ott majdnem mindenkit ismerek, nincs, akit nem ismerek jól. Meg mentem a Jutkáékhoz mondani, hogy... -mert mondta, hogy van neki eladó búzája, vettem tíz mázsát - majd elhozom vasárnap reggel. Mert itt vannak a jószágok, mindenképp kell venni vagy búzát, vagy kukoricát. Most ettől vettem, a Feritől, a Jutkáéktól tíz mázsát, ez elég lesz. Van három disznónk, négy tehénünk, két borjúnk, tyúkoknak is, nyulaknak is adunk, ez mindig kell. Van, akikkel összejárunk mindenben, disznóvágás, meg minden.

- *Itt laknak a rokonok is, nem messze. ..*

- Azok nem jönnek el. Nászék jönnek el, meg Feri, meg ezök. Itt összehívjuk őket. Voltunk most is, voltunk húszan, többen. Egyiket levágtuk, volt kétszáznegyven kiló, a másik száznyolcvan kiló. Otthon is, volt mikor negyven darabot is átadtunk egy év alatt.

Kettőt mindig le szoktunk vágni, két-, két és fél mázsásat. Meg közben is. Ha kitörött a lába vagy valami... nem kellett róla gondoskodni. Most már itt is vettünk hűtőt, most már van kisebb is, meg nagyobb is, régen kicsit vettünk, tavaly vettük a nagyobbat, kétszáznyolcvan vagy háromszáz literes. Lassan, mint mondják, oda kerülünk, hogy van minden. Mikor idejöttünk, még egy kanál se volt, semmi.”

Külföldre, leginkább Németországba (67-en) és Svédországba (16-an) azok menekültek, akiknek rokonaik éltek ott, illetve akik korábban is dolgoztak már az adott országban, és beszéltek egy kicsit az adott nyelvet. A külföldre települtek zöme a zánkai tábor kényszerű elhagyása miatt ment ki, és nagyobb részüknek már vissza is kellett térnie vagy Magyarországra, vagy Horvátországba. Akik külföldi tartózkodásuk alatt tőkét gyűjtöttek, Magyarországra jöttek vissza, és itt van letelepedni vagy legalábbis még maradni szándékozó rokonságuk, azok szintén Magyarországon kezdenek vállalkozásba.

Hazatelepülés Ami nem veszhetett el, és amiért, és amire mindenki haza akar menni, az a föld. Kórógy határa 1377 hektár, ebből 901 hektár, körülbelül kilenc négyzetkilométer magántulajdonban van. Ezt egyetlen család sem akarja veszni hagyni. Természetesen a hazatelepedéshez megfelelő feltételek kellenek. Minden megkérdezett első helyen említi a falu kiürítését, a lakhatási és az infrastrukturális feltételek biztosítását. Vízzel és villany jelenleg is van a faluban, de a házak újjáépítéséhez és a gazdálkodás újraindításához segítségre, segélyekre és kedvezményes hitelekre lesz szükségük. Fontos kérdés a jelenleg művelés alatt nem álló területek aknátlanítása. A falu önkormányzata elkészítette Kórógy hosszú távú rehabilitációs tervét, aminek első lépése egy harminc fő körüli honfoglaló brigád hazatérése, hogy az alapvető létfeltételeket megteremtse. A rehabilitáció végösszege viszont 46 millió német márka.

A gyerekes családok hazatéréséhez például szükség van az iskola helyreállítására. A gazdálkodás újraindításához gépek, vetőmag, üzemanyag szükségesek, sikeres folytatásához pedig átgondolt regionális piacpolitika. Többen feltételként említették a horvát államhatalom és rendőrség hatalomba való visszahelyezését és helyi személyek jelenlétét e szervezetekben.

Egyelőre nem látják problémamentesnek viszonyukat a környező szerb falvakkal sem. Ebben a kérdésben eléggé megoszlanak a vélemények, de talán a többség azt vallja, hogy aki nem követett el semmilyen galádságot, az nyugodtan maradhat a szülőfalujában, akinek pedig valamilyen bűn nyomja a lelkét, az jobban teszi, ha idejében elköltözik, mert előbb vagy utóbb úgyis minden kiderül.

Kevesen vannak, akik már biztosra mondják, hogy nem térnek haza. Ezek főleg azok közül kerülnek ki, akiknek több gyereke most már négy-öt éve magyar iskolába jár, és szeretnék a szülők, ha befejeznék tanulmányait. Ezt az elhatározást erősíti, ha az illetőt otthon nem várja föld vagy szakmai érvényesülés. Van, aki munkát vállalva Magyarországon szorgalma és némi baráti segítség révén olyan beosztásba jutott, amelyet véleménye szerint sem az egykori Jugoszláviában nem érhetett volna el, sem a mai Horvátországban nem remélhet. Többen vannak, akik még kívárnak, illetve nem akarják feladni nehezen megteremtett magyarországi egzisztenciájukat sem.

„- Hát most mind jobban, jobban bizakodunk persze. Én mindig bíztam benne, mert más nem is igen jár az eszembe, csak hogy visszakerülni. Többször mondták, telepedjünk le ide, telepedjünk le oda, de konkrétokat soha nem mondtak. Hogy igenis ez a segítségem, vagy mit tudom én. Föld van itt műveletlen sok. De mivel műveljük meg őket? Mivel?

Voltak itt ügyvédek is Pestről meg Nagyatádról, mit tudom én, Szilvási úr ügyvéd, próbálkozott, hogy le tudunk-e itt telepedni. Kérte a feltételeket... A Menekültügyi Hivatal küldött ügyvédet. Meg van adva, milyen alapon, hogy, de aztán idáig még nem sikerült senkinek sem. Voltak többen is, akik elkezdték, persze, ott is volt, Nagydobszán, meg hát kapunk munkaengedélyt, csak hát semmiféle határozat még nincs, hogy magyar állampolgár. Megkapják a munkaengedélyt, és kész, elismerték mint menekült, nekünk még menekült

státusz sincs. Nincs. Mi csak mint kiűzöttek vagyunk. Nem menekültek. Ha meg lenne a menekült státusz, meg kell adni a munkaengedélyt, és azután lehetne keresni, hogy letelepedés. Hát ez minálunk még idáig nincsen.

Hát én nem tudom, de és akkor minek az alapján? Most engemet kérdeznének, hogy miért vagyok én menekült, mit tudom én. Mit tudnék én mondani. Inkább kiűzött vagyok, mint menekült. Mert én nem menekültem, engem úgy űztek ki. Én nem érzem magam menekültnek. Mert hogy ha én szerintem ez egy köszönet, hogy megmentettek bennünket, csak a fejünket, az életünket. De minden vagyonom ott maradt. Minden, minden, minden. Hát nekünk csak haza, csak haza.”

1990-1996

JEGYZETEK

1 Erről csak szűkebb szakmámra vonatkozólag lásd Aunger, Robert (1995).

2 Habermas (1988) II. 239-240.

3 Habermas (1988) II. 173. skk. és Felkai 1993. 83. skk. és különösen 300-321.

4 Köszönettel tartozom támogatóimnak (OKTK, Szociológia PhD Program, Kisdobsza önkormányzata), elsősorban Kórógy lakóinak segítségükért, bizalmukért, barátságukért. Ezt nem eljátszandó, igyekszem nem megnevezni senkit, aki az enyémtől független forrásból nem azonosítható.

IRODALOM

Aunger, Robert (1995): On Ethnography. Storytelling or Science. *Currennt Anthropology* 36/1. February. 97-130.

Felkai Gábor (1993): *Jürgen Habermas*. Budapest, Áron Kiadó.

Habermas, Jürgen (1981): *Theorie des kommunikativen Handelns. I-II*. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag.

Habermas, Jürgen (1988): A kommunikatív cselekvés elmélete. *A Filozófiai Figyelő és a Szociológiai Figyelő* különkiadványa. Budapest, ELTE Filozófiaoktatók Továbbképző és Információs Központja és a Szociológiai Intézet és Továbbképző Központ.

Kel József (1994): *Kórógy*. Zágráb, Horvátországi Magyarok Demokratikus Közössége.

Lovász Irén (1990): Tito Lives! Symbols of Identity and Assimilation in Musical Culture. In: *Papers II. 417-440 of 4th Congress of SIEF*. Bergen.

Penavin Olga (1981): *A nagycsaládszervezet Szlavóniában (Kórógyon)*. Újvidék, Fórum Könyvkiadó, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. Penavin Olga (1975-1978): *Szlavóniai (kórógyi) szótár I-III*. Újvidék, Fórum Könyvkiadó.

PÉTER LÁGLER

Kórógy/Korod, history of an ethnic Hungarian village in Eastern Slavonia and stories of its inhabitants during the Yugoslavian war

This article summarizes the history of this village and stories of its inhabitants during the Yugoslavian war. This summary is based on narratives told by the villagers about their life in wartime and on personal experiences of the autor. His anthropological research aims to detect the communicative ways among the work of system (Habermas), personal life-worlds, actions, and motivations as well as interpretations of past events and actions in this particular context and in general. It is presumable that the form and vehicle of content and information on those ways are the narrated stories.

Kórógy had about eight hundred inhabitants in 1991, cca. 97% of them were Hungarian, 2% Croatian and 1% Serb. The village was mostly endogamous for centuries and looked like a big family, where everybody is relative of everybody in a certain extent. The majority was Calvinist, Croats were Catholic and Serbs were originally Orthodox. The community

preserved strong local cultural heritage and built up relatively rich households. Hungarians think they shared good social and economical relationship with their Serb neighbours.

In September 1991 Kórógy was attacked by the Serbs. In a few days the people of Kórógy was militarily and officially called to leave their village. Since that time they have been living in refugee camps and host-settlementes in Hungary. In 1993 quite a few, among others the civil administration went back to Croatia. Some families settled down permanently or finally in Hungary, others try to survive somehow in Germany, Austria or Sweden, a few are in Australia or even in Canada.

The past with the vivid memory of the war, of all their property they had to leave there, the fear what they felt create the referential part of their stories. Their attitude towards returning is determined by the tension between their way of life and living circumstances as refugees or forced immigrants, and the expectations of perspectives and living standards at home. They mostly speak about their future, planing the reconstruction of their village and dreaming about peace and harmony, which never will be the same again.

ZÁKONYI BOTOND

Nemzetiségek a múlt századi Romániában

Bevezetés Veress Sándor írásához

A múlt századnak arról a bő két évtizedéről lesz szó, mely a krími háborút követő párizsi béketárgyalások és az 1877-78-as oroszromán-török háborút lezáró berlini kongresszus között telt el. Ez a korszak a román politikai elit nagy sikersorozatának kezdete, amikor jó érzékkel ismerte fel a kínálkozó lehetőségeket, s gyakran kockázatos vállalkozások során úgy tudta érvényesíteni érdekeit, hogy a rendszeresen ismétlődő délkelet-európai konfliktusokat mindig a maga javára tudta fordítani.

A krími háború után megszűnt az orosz protektorátus, hazatérhettek az 1848-as emigránsok, a belpolitikai élet központi kérdésévé az unió vált. A párizsi konvenció elismerte ugyan a Moldva és Havasalföld Egyesült Fejedelemségeket, de két fejedelem és két országgyűlés fenntartásával. Az 1859-es fejedelemválasztás keretében először Havasalföldön, majd Moldvában is A. I. Cuza ezredest választották meg az unió élére, ami kockázatos lépés volt, de a nagyhatalmak, Ausztriát és Törökországot leszámítva, nem tiltakoztak ellene. Mikor 1862-ben megalakult az első közös kormány, a kortársak szóhasználatával, az egységes román nemzetállam született meg.

A következő években megtörtént a jobbágyfelszabadítás, megteremtve a birtokosok számára a kapitalista gazdasági rendszerbe való bekapcsolódás lehetőségét. Az ekkor francia, belga minták átvételével hozott törvények, a polgári törvénykönyv, büntető törvénykönyv, kereskedelmi és váltótörvény, sajtótörvény és végül az 1866-os alkotmány Romániát a nyugat-európai társadalmi-gazdasági mintákat követni akaró, liberális állammá tették. Cuza 1868-as megbuktatása után Hohenzollern-Sigmaringen Károlyt hívták meg a fejedelmi trónra, aki növelte az ország külpolitikai tekintélyét. Az új fejedelem, kezdeti nehézségei ellenére, hathatósan hozzájárult az ország modernizálásához.

A gyors gazdasági fejlődés és az új munkalehetőségek a 60-as évektől számos külföldit csábítottak az országba, köztük jó néhány magyart is. Kezdetben főleg cselédek, fuvarosok, alkalmi munkások, majd kereskedők, mérnökök, orvosok telepedtek le, a legtöbben Bukarestben. A magyar diaszpóra is folyamatosan növekedett, megteremtette művelődési életének kereteit, egyházakat, iskolákat alapított, és több magyar nyelvű újságot is kiadott. Ennek a közösségnek talán a legmegbecsültebb tagja volt (1881-ben magas kitüntetést kapott a román államtól) az a férfiú, akit temetésén a nagy tekintélyű Emanuil Lahovary így méltatott: „...bejártam az egész művelt világot, de becsületesebb embert, mint Veress Sándor, soha nem láttam, soha nem ismertem.”¹

Veress Sándor 1828-ban született Sarkadon. Ő is, mint református lelkész édesapja, Debrecenben tanult, de jogi tanulmányait még nem fejezte be, mikor 1848-ban honvédek állt. Bem erdélyi seregében harcolt, és ott volt a szabadságharc egyik utolsó csatájában 1849. augusztus 22-én, Mehádián. A csata után Orsovára vonultak a honvédek, majd Turnu-Severin, Calafat megállással átkeltek a Dunán, Vidinbe. A következő évtized eseményei - a Kossuth-emigráció története Keleten - éppen Veress Sándor tollából váltak ismertté.²

1859-ig Veress szabóinas volt Várnán, bútorkereskedő Konstantinápolyban, markotányosa krími háborúban. Kossuthot követve Londonba is eljutott, ahol a műegytemen mérnöki diplomát szerzett. Miután az emigráció helyzetét a váratlanul

megkötött francia-olasz-osztrák háborút lezáró villafrancai béke nagyon megnehezítette, Veress Sándor elhatározta, hogy Bukarestben fog letelepedni. Jó helyet választott, mert a Londonban tanult háromszögelési módszer meggyorsította és pontosabbá tette a földmérői munkát, a tagosításokat végző román földbirtokosoknak pedig nagy szükségük volt erre. Veress dolgozott Obrenovics Mihály szerb fejedelem heresti birtokán, majd a Stirbey és a Lahovary család udvari mérnökeként. Ő tagosította I. Károly szinajai birtokát, és ő térképezte fel Stirbey herceg bufteai földjeit.³

Ezeknél is nagyobb munka volt a Pitești-Vîrciorova vasút építése 1872-75 között, amelynek jó néhány pályaszakaszát ő jelölte ki. Ez a vonal, amely Orsovánál csatlakozott az Orsova-Temesvár-Budapest-Bécs fővonalhoz, kapcsolta be Romániát az európai vasúthálózatba.

Veress a 60-as, 70-es években számtalan politikai, történeti és természettudományi tárgyú cikket publikált magyarországi lapokban, részt vett a *Bukaresti Magyar Közlöny* szerkesztésében, és főgondnoka volt a romániai magyar református egyháznak. 1884-ben, 56 éves korában halt meg.

Veress Sándor életét, az emigrációról írt könyvét és hagyatékának jó részét ismerik a történészek. De talán legfontosabb műve, az eddig kéziratban maradt *Románia története*⁴ - melyben a történelem mellett írt az ország földrajzáról, növény- és állatvilágáról, gazdasági helyzetéről, irodalmáról és politikai életéről - szinte ismeretlen.⁵

Az utókor számára feltehetően az átalakulóban levő társadalom integrálóerejéről és annak etnikai összetételéről tett észrevételei a legérdekesebbek, miszerint a romániai, különösen a havasalföldi társadalmi-kulturális feltételek nagyon kedvezőek az idegenek - akár egész népcsoportok asszimilációjához. Megfigyeléseinek hitelét-leszámítva sokszor naiv nyelvészeti megállapításait - az a tapasztalat támasztja alá, amelyet húszéves munkája során a „terepen” szerzett.

A beolvadás spontán folyamata - amelyet Veress leplezetlenül irigyelt - a modernizáció természetes velejárójaként jelentkezett. Románia az európai mintát követve igyekezett nyelvileg egységes államot teremteni, és semmilyen gátat nem emelt az integrálódni-asszimilálódni hajlandók elé. Sőt a folyamatot, ahol lehetett, kényszerrel is gyorsítani igyekezett, például a moldvai magyarok esetében, akiknek sérelmei - az anyanyelvű iskolák és az egyházi liturgia ellehetetlenítése - hasonlóak voltak a korszak nemzetiségeinek általános sérelmeihez. Jellemző, hogy Veress sérelmezte a nemzeti önmegvalósítás erőszakos formáját Romániában, de sikerei miatt azért honfitársainak - mintaként - figyelmébe ajánlotta. Ami viszont Romániában tipikusan kelet-európai jelenség volt - a zsidók jogfosztottsága, az integrációtól való mesterséges távol tartása-, azt a liberális emigráns Veress középkori állapotnak minősítette és elutasította.

A múlt századi nemzetiségi politika taktikai okokból fakadó jogkorlátozó vagy elnyomó jellegét a történeti szakirodalom pontosan tudja interpretálni. Nehezebb feladat a spontán nyelvváltás és az addig szilárd etnikai közösségek fellazulási folyamatának tettenérése, és Veress Sándornak általában is éles szemű megfigyelései mellett - ehhez volt remek érzéke. Tapasztalatai egybecsengenek George Călinescu (1889-1965) író, irodalomtörténész, a román társadalomtörténet kiváló ismerőjének véleményével: „Trákia és Dácia [azaz a Balkán és Románia] között olyan nagyfokú etnikai közösség volt mindig is, és a román nép olyan nagy felszívó erővel rendelkezik, hogy a nemzetiség itt egyszerűen választás kérdése. Az a balkáni ember, aki egyszer bekerül a romanizmus vonzáskörébe, s a román államélet részesévé válik, szinte rögtön elveszíti nemzetiségét.”⁶

Végül Veress Sándor szövege elé még három kiegészítés kívánkozik:

1. A népszépi adatok, amelyeket Veress közöl, az 1859-es népszámlálás eredményei. Jellemző, hogy ezeket, akárcsak az ezt követő, 1899-es összeírás adatait, félig-meddig titkosan kezelték. Csak nemzetközi nyomásra jelent meg az első részletes adatközlés,⁷ mely alátámasztja Veress becsléseit.

Az 1859. évi népszámlálás valójában három kategóriába osztotta a népességet: a) honosak [pămănteni]; b) idegen honosak, azaz Romániában élő idegen alattvalók; c) hontalanok, akiken a Romániában élő több százezernyi zsidóságot kell érteni. (Számukra, a nagyhatalmak felszólítása ellenére, csak az 1923-as alkotmány adta meg a román állampolgárságot.) A nemzetiségek létszámának becsléséhez részben a vallási adatok nyújtottak segítséget, de a szerbek, bolgárok, görögök esetében természetesen nem. Valószínű egyébként, hogy akiket Veress görögnek tartott, azok egy része macedo-román volt.

2. A Veress által pestisesnek emlegetett C. A. Rosetti és I. C. Brătianu a liberális - veres - párt vezetői voltak. A magyar emigránsok nem a havasalföldi radikális liberálisokkal szimpatizáltak, számukra a moldvaiak, például Cuza és Kogălniceanu politikai attitűdje sokkal rokonszenvesebb volt. Ennek okát elsősorban a magyar és moldvai társadalomfejlődés több közös vonásában kell keresnünk, mely sok vonatkozásban eltért a havasalföldi világ balkáni-levanti jellemzőitől.

3. Koós Ferenc református lelkész 1855-től 14 éven át volt a bukaresti magyar kolónia egyik vezetője, templomépítője és a magyar közművelődés szervezője. Czelder Márton lelkész 1861-es fellépése törést idézett elő a romániai magyar református egyház életében, és az általa szervezett „független egyház” körüli botrány károsan hatott az ottani magyarokra.⁸

JEGYZETEK

1 Beke György: *Veress Sándor tolla és körzője*. Bukarest 1976. 149.

2 Veress Sándor: *A magyar emigratio a keleten*. Budapest 1878.

3 A szabadságharc két híres emigránsának emlékét ünnepelte Bukarest magyarsága. *Keleti Újság* XI. 1928.

4 Veress Sándor: *Románia története*. MTA Ms 10/491/7. A kézirat teljes szövegét Borsi-Kálmán Béla szerkesztésében az ELTE Román Filológiai Tanszéke fogja kiadni.

5 Köszönettel tartozom Borsi-Kálmán Bélának, aki felhívta a figyelmemet a kéziratra.

6 Călinescu, George: *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*. București 1941. Idézi: Borsi-Kálmán Béla: *A román társadalom az 1850-es, 60-as években - ahogyan a magyar (Kossuth-)emigránsok látták* című esszéjében. *Illúziókergetés vagy ismétléskényszer?* Bukarest-Budapest, Kriterion-Balassi 1995. 75.

7 *Recensămăntul general al populațiunei României*. București 1905.

8 *Encyclopaedia Transylvanica: Magyar élet a régi Bukarestben. Levelestár a XIX. század második feléből*. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi: Kovách Géza. Budapest 1966. 17-18.

VERESS SÁNDOR

Románia története

(Részlete)

I. Népeesség

Óhajtván minél hamarabb átesni ezen száraz adatok elsorolásán melyek egyéb iránt a nemzetgazdászok ékesebben szólnak a legregényesebb elbeszéléseknél - mellőzöm a nagyon apró részletezéseket, csupán következőkre vonatkozom:

Moldva összes lakossága:	1463927 lélek
Olá országé:	2400921 “
Összesen:	3864848 “

Nevezetes azonban, és semmi más európai nemzeteknél elő nem forduló körülmény, a nőknek sokkal kisebb száma, mint a férfiaknak, nevezetesen 1995861 férfi mellett van csak 1 868987 nő, tehát 126874-el több férfi, mint nő - tehát majd 3,3 százalékkal több mint nő.

Csak a zsidók közt van még szembetűnőbb arány, mit Mózes egy tisztaságra vonatkozó törvényének tulajdonítanak az orvosok, és még Olasz országban több közel 1%-kal a férfiak száma - másutt mindenütt a nők vannak többen. E különösséget Olá országban csak az által gondolom némileg megmagyarázhatni, hogy 1. századok óta nem katonáskodik, azaz nem harcol; 2. sok zsidó van, kiknél ez rendes állapot; 3. a köznép igen kevés gondot fordít gyermekei nevelésére, az orvosoktól irtózik, és így talán gyengébb lévén a leánygyermek, fiúnál több hal el belőle tehetetlen kiskorában; 4. a zestra vagy női hozományrendszer és a babonáság, melyeknek eredményeül tekinthető a szerbeknél divatos éhen veszni hagyás, vagy tán a teknőbe fojtása az újszülött kisleányoknak, mely otromba gyilkos szokás hírét Olá országban is hallottam, anélkül azonban, hogy bizonyos lehetnék felőle.

Talán legjobban érdekelnek bennünket a nemzetiség szerinti kimutatások.

A moldvai kimutatások, hol a magyar falás nem oly divatos, mint a Rosetti és Bratiano pestises körében, sokkal részletesebbek és őszintébbek, mint a Bukarestben gyártottak, és ímé a következők:

Moldvában:			
	olá	1185132	lélek
	szláv fajok	89662	„
	magyarok	37870	„
	görög	6658	„
	latin fajúak	6953	„
	örmény	3735	„
	török	81	„
	zsidó	124867	„
Olá országban így van kimutatva:			
	földiek (pamunterii)	2193774	lélek
	osztrákok	15477	„
	poroszok	1060	„
	angolok	816	„
	francia és olaszok	482	„
	muszkák	990	„
	görögök	3770	„
	törökök	1543	„

A zsidók mint nemzet épen nincsenek külön rovatra érdemesítve, valamint mi magyarok sem, hanem mind be vagyunk foglalva az osztrák közös név alá, a vallás szerinti sorozatból azomban látható, hogy a zsidók száma 5258 van téve, mely összeget levonva a 15000 osztrákból, marad kerek számmal 10000, ebből vonjuk le az ausztriai németek számát, amely csak Bukarestben legalább 5000, és az egész országra nem téven többet még 3000-nél - mi pedig kevés - lenne Olá országban 2000 magyar. Márpedig csak magában Bukarestben több van 10000-nél, és a többi városokon és falukon szétszórva élöket legalább másik tízezerre lehet tenni, úgy, hogy az egyesült Olá fejedelemségben lakók összes száma meghaladja az 50 ezeret.

Tagadhatatlan azonban, hogy e nagyszámú többnyire székely atyánkfiainak legalább fele olá alattvaló, és valóban lassanként olává is lesz, mert ha olává nem lenne, úgy a rendes évi székely kivándorlások folytán már legalább egy pár száz ezernyinek kellene itt lenni, így tehát némileg méltán foglalhatták őket a pamuntán=belföldi elnevezés rovatába, igen együgyű ember volna azonban, aki azt vélné, hogy ez elnevezés csupa történetből [azaz véletlenül] csúszott oda, nem egyéb ez idegen gyűlölő és mindent rumunizálni akaró fogásnál, mi még jobban szemünkbe tűnik, ha végigmenvén a Duna partján T. Szeverintől egész Szulináig meggyőződünk, hogy a falvaknak legalább egyharmada bulgár. De azért a Fent idézett kimutatásban egyetlen szerb vagy bulgár sem szerepel és csakugyan olá is lesz ezekből nemsokára valamint a csángókból is, mert bezzeg nem engednek itt kiváltságokat az idegeneknek, mint nálunk ők maguknak követelnek, hanem rumunizálnak par force, és jaj lenne annak a pópának vagy falusi bírónak, ki bulgár közönségéhez bulgár nyelven merne misét vagy igazságot szolgáltatni.

Zsidó is sokkal több van Móldvában 125 ezernél, és akkor midőn a verespártiak idejében keresztes háborút prédikáltak ellenük és minden idegen ellen, a lapok félmillióról beszéltek-ez azonban szintén túlzás volt, de azt hiszem 200-250 ezerre nagytítás nélkül tehetni számukat.

Görög is van legalább tízannyi, mi már csak abból kilátszik, hogy a kisebb Móldvára 6600-at tesz, míg a nagyobb Olá országra csak 3700-at, pedig itt több bérlő van, mint amott, és annak 2/3-a görög, de meg itt van a duna és a duna parton végig alig van más kereskedő, mint görög, és ezeknek száma nem 3000, de a kétszer harmincz-ezeret is meghaladja. Mivel azomban ezeknek 9/10-e nem a kis Hellén földről való, hanem a török birodalomból, ezeket is mind a földi (pamunteán) rovatba tette.

Hát a cigányok nem érdemlenek tán említést? Hisz még 24 év előtt ezek voltak az olá nemzetnek legnélkülözhetlenebb fiai, ezek voltak az európai néger rabszolgák, és belőlük teltek ki a mezei munkásokon kívül a falusi kovácsok, inasok, kocsisok, szakácsok, dajkák, szolgálók, muzsikusok, peczérek, udvari bolondok; Stirbey herczeg aztán felszabadította őket a rabszolgaság alól, és azóta részint elvegyültek az oláhok közt, részint máig is külön csoportokat - itt ott egész falvakat képeznek, de mindenütt találhatók, úgy a városokban mint falukon, pusztákon, úton útfélen, és aligha 8-10% át ki nem teszik az összes népességnek

Jobban megközelíti azért a valóságot, ha az oláhok számát legfeljebb 3 millióra tesszük, a többiekét pedig következőleg: bulgár, szerb, és muszka 300 ezer, zsidó 250 ezer, cigány 150 ezer, görög 65-70 ezer, magyar 55-60 ezer, német 75 ezer, más idegenek 15-20 ezer.

Így pusztá számokon kimutatva is jobban arányulnak tehát idegen fajú polgártársaikhoz, mint mi magyarok, mert a lakosságnak mintegy 3/4-ét képezik, hát még ha hozzá gondoljuk, hogy sikerült nekik az idegeneket egészen eloláhosítani, és ez oláhosítás folyvást sokkal nagyobb eréllyel és szigorral folytatattatik, mint ily kevés politikai jelentőséggel, és csekély közmíveltséggel bíró nemzetből várni lehetne. Nemcsak a gyermekei

lesznek az idegeneknek már az első nemzedék alatt oláhokká, de nagyrészt maguk a bevándorlók is néhány évi itt lakás után már házi nyelvül is az olát használják a maguké helyett, vagy legalább a székelyek módjára saját nyelvüket úgy megspékelik olá szavakkal, hogy megértésük végett mind két nyelvet értenünk kell.

Nincs tárgy a földkerekségen, mely nemzeti fennállhatásunk érdekében nagyobb figyelmet érdemlene ennél, és valahányszor erről gondolkozom, elszomorodva, félelemmel tekintek nemzetünk jövőjébe. Azt már nem is kérdelem, hova lett az a sok mindenféle nép, mely a népvándorlás idejében előzőnlé Európát- hiszen tudjuk, hogy egyéolvadt azon népekkel, amelyeket legyőzött -, nem is hozom fel Angolhont, és különösen Francia Országot, hol a frank-német, normann, breton, baszk kétszer annyi volt, mint a gallus, és azon roppant elsajátítási hatalmat, mely a lotringai és elsassi németből oly rövid idő alatt dühös német ellenséget teremtett, hisz mindezekre azt lehetne mondani, hogy a fegyveres nemzeti hatalmas állás és magasabb műveltség okozói ennek. Pedig hogy magában a hatalom nem elég, mutatja a világtól rettegett törökök példája, hogy a magasabb műveltség sokat tesz ugyan, de nem fő kellék, mutatja ma szemünk láttára a muszka és negatív a lengyel, mely hatalma és szomszédainál sokkal nagyobb műveltsége daczára és erőszakolás mellett sem volt képes litván alattvalóit lengyellé tenni. De meg legszomorúbban mutatjuk mi magyarok, kik ma is alig vagyunk többen, mint mikor Árpád kihozott, holott hosszú századokon keresztül hatalmasak és legalább meghódított különböző fajú népeinknél műveltebbek is voltunk s vagyunk: de egy oly szomszéd népre fordítom figyelmünket, mely sem hatalom, sem műveltség tekintetében, sem számban velünk nem versenyezhet- értem az olát. A mely még is irtóztató politikai hányattatása, és századokon át tartott jelentéktelen lealázott helyzete és a művelődésben sem csekélyebb hátra maradása daczára, megalakulásától kezdve mai napig minden idegen elemet felolvasztott, és hihetetlen gyorsan olává tévén, szemlátomást szaporodik.

Hogy az olá nyelv a Traian legióinak romlott latinjából és a dákok és későbbben a hunok, bulgárok, kunok, tatárok nyelvei töredékből alakult, mégpedig oly módon, hogy a különböző barbar nyelv töredékek a szavakat, a latin jargon pedig a szókötés módját adta: azon kétkedni nem lehet, ha a mai olá nyelv mellett a latint, magyart vagy régi hunt és török és bulgárt értjük.

A hova a római kard eljutott, eljutott a nyelv is. És minél nagyobb és szorosabb volt a hatalom, annál latinossabb lón a nyelv, hogy pedig a római uralmat itt megszüntetett idegen betolulók, mint hunok, bulgárok, kunok saját nyelvükkel el nem nyomták a latinosságot, annak oka abba kereshető, hogy e nyelvek hihetőleg semmi irodalommal nem bírtak, sőt tán az egyszerűbb írás is ismeretlen volt náluk, és így szükségből a kész latint használták. Ezt látszik bizonyítani különösen a bulgárok példája, kik az által, hogy a vallással a Cirill írásmódot használni kezdték, egészen elvesztették eredeti török fajú nyelvüket, és oly annyira elszlávizálódtak, hogy ma a szláv törzshöz számíttatnak, ámbár eredetileg épen nem szlávok, sőt nyelvük is csak annyira szláv, mint az olá latin.

Előállította tehát az olá nyelvet a római hatalom, fenntartotta a latin nyelvnek minden itt talált, és később részint erővel, részint önként behódoló népek nyelve feletti műveltsége, de elterjedésének és eloláhosító hatalmának oka véleményem szerint a következőkben keresendő: nyelvük könnyűsége, passiv ellent állási képességük és módszeres, csaknem erőszakos oláhizálás.

Maga a nyelv, mint a latinnak minden származéka, tiszta hangzású, és könnyen tanulható. Latinúi vagy olaszúl beszélő művelt ember fél év alatt, a legközönségesebb mesterember vagy földművelő is egy év alatt már eltanúlja, ugyan ilyen az olasz és spanyol és részben a francia nyelv is, míg a szláv nyelvek már valamivel nehezebbek, a német félék megtanulása két-három annyi időt igényel, a magyart és törököt pedig igen nehezen és jól még hosszú évek során sem lehet elsajátítani. Bizonyítja ezt különösen a kis gyermekek

beszélni kezdése ideje, az olá gyermekek már egyéves korukban beszélnek, a mieink két év után kezdenek, sőt itt Olá országban még tiszta magyar háznál is többnyire olá szavakon kezdik gyermekeink a beszédet, és csak később tanulják meg a magyart, és épen így vannak gyermekeikkel az itt lakó németek is, alig bírják őket németekké nevelni, míg az olá nyelvet csak az utcán hallva mind különös előszeretettel elsajátítják. A nyelv könnyősége tehát nekik legjobb szövetségesük, és nekünk a mienk legyőzhetetlen nehézsége legnagyobb ellenségünk, - de van egy még ennél is hatalmasabb rugó, és ez a passiv ellent állási képesség.

Mióta a római hatalom megtört, tehát e vidéken már 1500 év óta, soha az olá nagy szerepet nem játszott, Stefán vajda (cel mare) és Mihály vitéz kora is csekély, másodrendű állás, az ország vagy egyenesen alárendelt hűbérese volt a hatalmasabb szomszédnak, vagy legalább annyira ezek kegyétől függött, hogy önállóan nem is nevezhető. Itt magyar, lengyel, török, tatár, hatalmaskodott mindig, és erős, veszedelmes szomszédok ellen nem maradt az olának egyéb fegyvere a *megadásnál*. Így fejlődött ki azon politika, hogy mindig az erősnek kell hódolni és a vesztes féltől, habár az szövetséges volt is, azonnal a győzőhöz pártolni, mit az olá azon közmondásával fejez ki: „A meghajtott fejet nem vágja le a kard.” De mivel az élet halál harcokat vívó hatalmas szomszédok közül egyik sem foglalta el mint saját tartományát, hanem megelégedett vele, ha az olá nem volt nyílt ellenség-az egymást pusztító nagyok közt megmaradt és megszorodott, benne atomban az őket sanyargatók ellen gyűlölet és erő hiányában a passiv ellent állás fejlődött ki. Benn a bojárok tán még nagyobb sanyargatói voltak a népnek, mint a külellenség és a zsarnokok ellen ismét csak a türelem volt a parasztnak egyedüli fegyvere, - *türelem színleg, 's gyűlölet a szívben!*

Hogy a passiv ellent állás mily hatalmas fegyver, megmutatta nemzetünk József és Ferencz József császárok alatt, pedig mi felényire sem értjük ezt, mint az olá. Az olá parasztban legkisebb önérzet sincs. Ha bánni istentelenségen rajta kapjuk és szidjuk, nem áll ellent, hanem össze teszi kezeit és elismeri, hogy hibás, hogy bűnös, - avval menti magát, hogy ő tudatlan - hogy ő barom (noi sintem prosti - sintem dobitoci); ha üti az ember, ordít, mint a fába esett féreg, mit tudjon vele utóljára is csinálni az ember? S nem csak a paraszt ilyen - hisz egykor Stirbey herczeg - ki igen szigorú ember volt - összeszidott egy főispánt, és ennek felelete mai napig fennmaradt, tréfás közmondás képen:

- Maga buta (prost) - mondó neki a herczeg.
- Buta, nagyságos uram.
- Maga ostoba! (ticălosu)
- Ostoba, nagyságos uram.

Ezen módokkal aztán nem lehet boldogulni ellenük. Ha jött a török, parancsolhatott nekik törökül, nem boldogult- nu sciu - lőn a felelet. Jött a magyar, vagy később a német és muszka, ennek is csak nu sciu-val felelt, és azzal felel nálunk is, ha még úgy tud is magyarul. Külömben is minden latin faj nehezen és rosszul tanul idegen nyelveket, de tán egy sem oly konok, ragaszkodó a magáéhoz, mint az olá, hisz általánosan tapasztalt dolog már a Bánátban is, hogy ha egy szerb házhoz olá leányt hoznak, utóljára a vőlegény és az egész háznép kénytelen nyelvét megtanulni, ő nem tanul meg szerbül, vagy ha egy faluba egyetlen olá család költözik, miatta a szomszédok tanulnak meg olául - nem ő a falu nyelvét.

Az egy vallás és ezen valláson a templomi szolgálatnak olá nyelven tartása természetesen hatalmas fenntartó eszköz, a mit nálunk a protestáns hiten levőknél szembeűnően tapasztalhatunk szintén - a passiv ellent álláson kívül ez óvta meg nemzetiségüket a török hatalom ellen, és ez teszi ma a bulgár és a görög és örmény óhitűeket olává, még pedig nem önkéntesen, hanem erőszakolva, mert a templomokban sem szabad másként mint olául misézni és az engedelmeskedni nem akaró görögöket szúrnyokkal verték ki görög templomaikból, és hozták be Kúza idejében az olá nyelvet.

Végül a kormány elkövet mindent, hogy a gyűlölt idegennek tűrhetetlenné tegye az olá földet, és vagy az ország elhagyására, vagy olává tételre kényszerítse. Itt ugyan nem kap hivatalt a ki nem olá, és jaj lenne annak, ki itt olyan külön nemzetiségi propagandát terjesztgetne, mint ők hazánkban terjesztenek, hisz nem rég nagy botránkozással említette a *Pressa*, hogy olyan újonczok is akadtak, kik nem tudtak oláhul és bennünket vádolnak, hogy nemzetiségi propagandát üzünk, és már Moldva némely részét megmagyarizáltuk. (Ez alatt azt kell érteni, hogy még van néhány csángó magyar, ki nem tud oláhul.) Mellesleg említve erre a Bukaresti Lloyd meglehetősen megfelelt és megmondó nékik, hogy aligha inkább nem félhet a magyar a rumunizálástól, mint ők a magyarizálástól. Volt pedig egyszer egy képviseld is a csángók közül, de a bolondok házába zárták volna azt, ha á la Macelariu itt kezdett volna az ország gyűlésben anya nyelvén szónokolni.

Majd a vallás és nevelés rovata alatt kifejttem, minő módokat használnak fel az ifjúságnak olá szellembeni tartására. Itt elég legyen megemlítenem, hogy a mi kis protestáns templomunkba is be akarták erőszakolni az olá nyelvet, és azt mondá Rosetti cultus minister korában Koós Ferencz lelkésznek: „akasszon föl ön, ha meg nem mutatom, hogy nem prédikálhat és magyarizálhat itt nekem”. A Koós elüzetésének, illetőleg annak, hogy az olá őt az ellene Czelder által felbőszített tömeg nyers erőszakoskodása ellen nem védte, szintén ez az oka.

Nem csak hivatalt nem kaphat a ki nem olá, sőt ha rég hivatalban vala is, vagy kiteszik, vagy legalább megtagadják jogát a 20 évi szolgálat és pénz levonások daczára is a nyugdíjazástól, de még némely fizetés nélküli független életmód gyakorolhatása is a nemzetiségtől feltételeztetik, így például ügyvéd csak született vagy naturalizált olá lehet, és a magán vállalatoknál is pl. a vasútaknál ki van kötve, hogy oláhok alkalmaztassanak, ahová csak alkalmazhatók.

Távol legyen azomban tőlem a gondolat, hogy e belüli igyekezetüket meg rójam, hisz ma a nemzetiségi kérdések világában élünk és addig, míg eljön az a kor, mi a vallásra nézve némely felvilágosodott világgrészben már eljött, hogy őseink vallásháborúira százalmas mosollyal emlékezünk, mint unokáink nemzetiségi harczaink oktalanságán bámulandanak: szükség az árral úszni, mert különben eldönttetünk, az általok követett módokat tehát mint igen fogatosnak mutatkozó szert követendőnek ajánlom inkább, és nem akarom átlátni, miért ne lehetne és szabadna épen ő ellenük hazánkban ugyan azon fegyvert használni, melyet ők találtak fel és használnak hazájukban ellenünk.

II.

Még a nevelés ügyről kell itt néhány szót szólanom, noha némely részét annak is itt ott szórványosan elmondtam: Minden rossznak van jó oldala is, és így a papok tudatlanságának azon üdvös eredménye van, hogy a nevelés nem az ő kezükben van, hanem kizárólag polgáriakéban és az iskolákra - seminariumot kivéve - semmi befolyása nincs a papoknak, ahonnan az iskolai ifjúság ugyancsak szabad szellemű is.

A falusi iskolák mindenütt nyomorúlt, szegény állapotban vannak, és a tanítók fizetése rosszabb még a mi tanítóinkénál is, és a szegény *dászkal*, a tanító, kénytelen földműveléssel is foglalkozni, hogy éhen ne haljon, mire egyébként rá is ér, mivel a gyermekek dolog idején nem érnek rá iskolába menni, szántáskor az ökröt kell vezetni, aratáskor legeltetni, vizet hordani stb., ezért látni itt minden 10-20 db. birka mellett egy egy gyermeket, és így az egész gyermek világot egész nap a mezőn. A sok kórmány rendeletnek, parancsolatnak valami csekély eredménye, tehát egy kis haladás az utolsó 10-12 év alatt mégis van, legalább a notárok, pópák, korcsmárosok és itt ott egy két jobb módú paraszt gazda gyermekei meg tanultak írni olvasni - de e szám semmi esetre meg nem haladja a 10%-át az összes iskola köteles gyermeknek, a lányok közt meg tán 1%-ot tesz. Városon azomban már jobb viszony

van, és a főbb városokban minden valamire való ember gyermeke iskolába jár, és az iskolák kielégítőnek mondhatók, - olá iskolákon kívül Bukarestben van a németeknek két, a magyaroknak [olvashatatlan két?] a zsidóknak egy vagy két elemi iskolájuk van, nem a legjobb vagy legalább nem egészen a kor igényének megfelelő állapotban. A kisebb városokban, Plojesten, Pitesten, Galatzon, Brailán állított Czelder egyházakat, melyeknek legfőbb fenntartási eszköze az iskola jövedelme, és kár, hogy Czelder bolond nagyra vágyása, bukaresti pappá, püspökké lenni akarása által - mely céljai elérésére a legaljasabb eszközöktől sem irtózott - nyomorult önérdékű cselszövővé süllyedt, holott csak is kezdett pályáján az egész nemzet elismerését és becsülését vívhatta volna ki fáradozásáért: - Móldvai hazánkfiainak egy protestáns és 8 cath. egyházuk és iskolájuk van, mind nyomorúságos állapotban és elpusztulásuknak alapja meg van vetve az által, hogy olasz papjaik vannak, kikkel olá hul kénytelenek értekezni. Csodálatos valóban, hogy eddig is annyira meg bírták őrizni nemzetiségüket és okot szolgáltatnak nem rég a Romanulnak egy philippikára a magyarok ellen - mily hallatlan botrány úgymond, hogy Moldvából olyan újonczok is soroztattak be, kik annyira *magyarizáltattak!* hogy még nem is értik az olá nyelvet.

A zsidók, mint kizárólag kereskedelemre szorítottak, rendesen gondot fordítanak gyermekeik iskolázására, de még ezeket is megragadta Moldvában az iskola láz, és éppen nem ritka köztük írni olvasni nem tudókat találni - mi másutt csaknem hallatlan ritkaság. Moldva azomban úgy el van árasztva tőlük, hogy Jasszi jóformán inkább zsidó mint keresztény város, de a falukon is minden korcsma, kupeczkedés, vállalat és kevés testi fáradsággal járó mesterség, sőt pálinka főzés az ő kezükben van, és mint mindenben kontárkodó, nehéz munkától félő, sok tekintetben igen tág lelkiismeretű, és még a rosszhoz is, ha régi nemzeti, konokul ragaszkodó nép: valóságos csapásként, tekintenek Moldvára, és a gyűlölet ellenük oly nagy, hogy ha az európai közvéleménytől is veszedelmes következtetésektől nem félnének, pillanatig sem haboznának úgy bánni velük mint a Spanyolok a Mórokkal bántak. - E gyűlölet mérséklésére is legjobb módszer volna a nép nevelés, de a moldvai zsidó ellenkezőleg, a testamentoma sánczai mögé vonul mívelődés helyett, és még arra sem lehet rávenni, hogy útálatos csüngő hunczut haját, földig érő piszkos talárját, kóczos két águ rőt szakáfát a divathoz szabja; így aztán nem mondhatja e az ember, hogy az üldözö türelmetlenebb az üldözöttnél.

A bulgár földművelő falusiak számára olá iskolák vannak, ezek itt épp oly könnyen oláhokká lesznek mint szlávokká lettek hajdan; nemzeti nyelvüket még imitt amott beszélik, de többnyire egymás közt is csak akkor használják, ha idegen előtt titkosabb dologban akarnak értekezni.

A görögök már sokkal konokabban ragaszkodnak nemzetiségükhöz, keservesen válnak meg azon álmotól, hogy Olá ország, egész Török országgal együtt nem görög, megszokták volt a fanarióták és elgörögösített bojárok alatt a fejedelemségeket egészen görög tartománynak tekinteni, és egy 25-30 millió lakossal bírándó görög császárságról elég álmodozik még most is. Mikor Kúza a templomokból kitiltotta a görög nyelvet, gyilok és revolverekhez folyamodtak még Bukarestben is, és fegyveres erőt kellett ellenük használni. Brailán és Gyurgyevón aztán külön templomokat építettek, - első roppant költséges és nagyszerű, de valóságos mís-más ezekben aztán szabad görögül imádkozni, és saját iskoláikban görögül tanulni, de nem tudni, hogy iskoláik vannak e, és az feleslegessé lesz az által, hogy az olá iskolákban mai napig olyanforma mérvben tanítatják az új görög nyelvet, mint nálunk a latin.

Hogy a magasabb növendékben minő történettant tanítanak, már láttuk, földtant egy Philipescu és A Parteni által lejegyzett Daco Romania térképről tanítanak, melyen minden el van oláhosítva; Várad=Urbea mare, Szathmár=Satu mare, Kolozsvár=Cluj (Kluzs), Udvarhely=Odorheiu stb. van írva, a fő cél nem annyira a tudomány, mint az oláhosítás lévén, - mit kár tőlük el nem tanulni - és az eredmény mutatja, hogy a mód hatályos, mert én

magam jócsapat olyan német és magyar ifjat tudnék ide névszerint bejegyezni, kik édes apjukkal sem tudnak más, mint olá nyelven beszélni!

Felesleges mondanom, hogy a cigány - végre - sem vallással, sem iskolával nem törődik, -vannak itt még török cigányok is, de kell is annak pap és iskola, vad indusok ezek máig is, és annyira sem polgárosíthatók, hogy állandó helyen lakjanak. Itt három osztályra szakadnak; *verzár* vagy medvetánczoltatók, kik legkőborgóbbak, továbbá *rudárok*, kik nyáron bebarangolják az egész országot, teknőket, szitákat, fa edényeket készítenek, továbbá kovácsok, czinezők és nők szerencse mondók, télire vissza húzódnak nyomorult föld alatti lakaikba, valamely falu végre, hol némi adót fizetnek, ezek jól bírják magukat, jó lovaik és különösen szép bivalyaik vannak; ezeket írta le Petőfi Szent Kleofás minő karaván jeles versében, kár hogy nem látta őket eredeti hazájuk Olá országban, -oda tehette volna még örökös veszekedéseiket, melybe sokszor aztán a férfiak is bele elegyednek és ütő szerszámul erős projectióbul is egymás *gyermekét* használják. Úgy é hihetetlennek látszik, pedig ez tény, magam is láttam vagy háromszor, csak úgy röpültek kalimpálva 3-4 éves meztelen rajkók fejeik felett, és egy tolvaj cigánynő a mavrodini vásárban elcsípetvén, azzal akarta kivágni magát, hogy lekapta gyermekét, és egy lábánál fogva csapkodott vele körös körül a megfogni akaró kereskedők közé. Nemde gyönyörű az emberi állat vadon?

Harmadik osztály a *zalahorile*, ezek a városok szélén laknak, és nyáron az építkezésnél napszámoskodnak, Bukarestben kipótolhatlan hasznos vad páriák, télen ócska ruhákat, rongyokat szednek porcellán és szerencsemondásért. És ezeknek a köz nép felibe emelkedett arisztokratái végül a muzsikások, a mi cigányainkhoz sokat hasonlító, de mind külseje, mind zenéjére míveletlenebb nép, hangszerük egy hegedű, egy olasz vágású gitár, és egy veszett sikitó pán síp, mely mellé a primásnak torkaszakadtából énekelni is kell. Ők szerzői az olá nótáknak is, melyek bús fájdalmasok 's hozzá keserves panaszhoz hasonlítanak, vegyítve jайдulásokkal és egészen törökös keleties összhangzattal - éppen mint a nemzet sorsa és története. Frissebb nótáik részint erdélyi, részint idegenből szerzett, zeneileg talán tökéletesebb, de nem oly eredeti, és az igazi öreges oláhoktól nem is kedvelt művek.

BOTOND ZÁKONYI - SÁNDOR VERESS

Ethnic minorities in 19th-century Romania seen by a Hungarian exile

The Hungarian emigrant mentioned in the subtitle was Sándor Veress, a member of the Kossuth emigration who settled down in Bucarest and worked as a geometer. His manuscript, „The History of Romania”, now in the library of the Hungarian Academy of Sciences, describes the history of the Romanians from the Ancient times to the 19th century discusses contemporary political, economic and cultural issues.

The first part of the paper gives a short introduction to the political changes between 1856-1878 in Romania. This was the period when political elit created the liberal parliamentary state and started the economic modernisation. It was part of the changes that they tried to create a linguistically homogenous state, encouraging the assimilation of all the nationalities which were ready for this, except of the jews.

Veress's comments on the integration forces of this transitional society and its ethnic structure are the most interesting parts of his work. According to him the Romanian and especially the Vallachian social-cultural conditions were conspicuously favourable for the assimilation of even entire ethnic groups.

The credibility of his reports, regardless of his unscientific comments on linguistics, is justified by the twenty-year-long period he spent working in the region.

Nemzetiség és irodalom

Turczel Lajos: Visszatekintések kisebbségi életünk első szakaszára. Dunaszerdahely, Lilium Aurum kiadás 1995. 216 p.

Szerzőnk ez év szeptember havában tölti be nyolcvanadik életévét. Ilyenkor nemcsak szokásos, de illő is, hogy legújabb könyvének méltatása előtt röviden bemutassuk életét és életművét. Annál is inkább, mivel az ismertető kötet szerves folytatása, kiegészítése eddigi irodalomtudományi munkásságának.

Turczel Lajos kutatói és oktatói pályája legkevésbé sem „királyi út”. Miként sokunkét, az ő életét és munkálkodását is a kisebbségi sors jellegzetes körülményei alakították kanyargóssá. Elég csak fölillantani életének (általam bizonyára hiányosan ismert) főbb mozzanatait, hogy lássuk, nem valamiféle szellemi kedvtelés kielégítése, hanem a sors igényelte szolgálat vállalása határozta meg tevékenységét, anélkül azonban, hogy akár a legártatlanabb mértékben is engedett volna a szigorú tudományosság követelményeiből.

Ipolyszalkán született, Érsekújvárott járt középiskolába, a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Jogi Karán végzett 1942-ben. Háromévi frontszolgálat után fél esztendő tölt szovjet hadifogságban, oly mostoha körülmények közt, hogy hazatérve a teljes jogfosztottság éveit súlyos betegen éli át szülőfalujában. Némileg felépülve előbb hivatalnokként, majd egy ideig intézőként is dolgozik a szomszéd község, Kiskeszi állami gazdaságában. Ekkor, az ötvenes évek elején tudatosul benne, hogy a kollektív megtorlás idején a nemzetiségi magyarság fennmaradásának legfőbb záloga, az anyanyelvű iskolarendszer oktatók nélkül maradt, s az 1948-i rendszerváltás után is csak részlegesen folytatódhatott a tanítás. Ezért a pozsonyi Komenský Egyetemen - levelező diákként - elvégzi a tanári szakot, s egyidejűleg a komáromi magyar gimnáziumban tanít. 1954 és 1959 között a pozsonyi pedagógiai főiskola, majd 1959-től nyugállományba vonulásáig a Komenský Egyetem Magyar Tanszékének oktatója, illetve vezetője.

A nemzetiségmentő pedagógusi szándék áthatja irodalomtudósi munkálkodásának első szakaszát (1950-1965) is. Ezekben az években példás buzgalommal ismerteti, bírálja, méltatja a „harmadvirágzásba” szökkenő szlovákiai magyar irodalom alkotásait, s közülük az általánosabb értékűeket kötetekben is megjelenteti (*Írások mérlegen*, valamint *Írás és szolgálat*; mellékesen megjegyezve: ez utóbbi cím akár egész eddigi életművének a jeligeje is lehetne). Ettől kezdve egyre inkább a módszeres irodalomtudomány művelése felé fordul. Központi témájaként a két háború közti csehszlovákiai magyar szellemi élet s ezen belül is főként az irodalom fejlődési feltételeinek és műfaji problémáinak az érlelődését, illetve eredményeinek az értékelését választja. E tárgybeli főművét is - *Két kor mezsgyéjén* címmel (1967) - a többszörösen összetett és sokfelé ágazó, ugyanakkor fölöttébb vegyes értékű anyag gondos feltárásának, rendszerezésének és érzékeny elemzésének szenteli. E sorok írója mindmáig megtiszteltetésnek érzi, hogy ennek, a maga műfajában egyedülállóan jelentős irodalomtörténeti monográfiának 1966 decemberében - a Komenský Egyetem felkérésére - méltatója és ajánlója lehetett Turczel Lajos habilitációs vitáján. Az azóta kiadott irodalomtudományi esszék és tanulmányok lényegileg az említett főműben kijelölt témákat dolgozzák fel, új távlatokba helyezetten, szélesebb összefüggések rendszerében, ahogy erre a gyűjtemények címei is utalnak (*Portrék és fejlődésképek*, 1977; *Hiányzó fejezetek*, 1982; *Tanulmányok és emlékezések*, 1987).

Mindezen művek, szerzőjük vallomása szerint, „valóságos régészi munkával készültek. Közös jellemzőjük szembeötlőn az, hogy a bennük érvényesülő aprólékos adatgyűjtés és gondos anyagközlés sohasem öncélú. Azt érzékelteti, hogy a kisebbségi nemzetiség miként próbálta - mégoly nehéz körülmények között is biztosítani értékmentését, fennmaradását, fejlődését. Szélsőséges példa gyanánt hadd említsem meg Turczel Lajosnak e folyóirat 1993.

évi 4. számában méltatott sporttörténeti könyvét (*Magyar sportélet Csehszlovákiában 1918-1938*, 1992), amely nyilvánvaló kitérő az egységes életműben. Ám csak tárgya folytán kitérő, hiszen a szándék is, meg a módszer is ugyanaz: tudományosan rendszerezett adatokkal szemlélteti, hogy a két háború közti időszakban - e sajátos területen is - miként működhetett a nemzetiségi öngazgatás. Lám, e sporttörténeti munka, pontosan úgy, mint az irodalomtudományi művek hosszú sora, a nemzeti kisebbség létproblémáinak a legérzékenyebb vetületeit elemezte.

A nemrég megjelent s mostani cikkemben méltatandó Turczel-könyv szintén a két háború közti, valamint – részben - a szlovák állam idejére is áthúzódó felvidéki magyar nemzetiségi irodalom s általában szellemi élet jelenségeit vizsgálja, a szerzőre mindig jellemző teljességigénnyel. Ezúttal különösen jó hasznát veszi az újabban egyre inkább hozzáférhetővé váló levéltári anyagoknak. S olykor bizony előfordul, hogy egyik-másik levéltári anyag - jelentés, vélemény, javaslat - hangvétele a humor határát súrolja; bizonyítékkal arra, hogy keserves közép-európai életünkben nemcsak sötét tragédiák, hanem - nagy ritkán - derűs komédiák is sorjáznak. S tudós szerzőnk ezeket is, azokat is jó érzékkel mutatja be.

A kötet négy részre tagoltan tárgyalja mindig értékes mondandóját. Általában megállapítható, hogy az így csoportosított esszék és tanulmányok - főleg terjedelmüket tekintve - eléggé egyenetlenek. Vannak köztük fölfedezésértékű új közlemények, s ezért bővebb anyagot felölelők (ilyen például *A csehszlovákiai magyar tudományos élet alakulása a két háború között*). Vannak viszont olyanok is, amelyek korábban már feldolgozott témákat egészítenek ki, újonnan lelt adatokra támaszkodva, mindig szerfölött tanulságosan. Ez utóbbi utalás példaként - illetékességemre hivatkozva - hadd említsem meg, hogy Turczel már többször és mindig meggyőző hozzáértéssel foglalkozott a Sarló és a sarlósok sokat vitatott szerepével a két háború közti szlovákiai magyar szellemi életben. Most mégis - jórészt levéltári anyagokra támaszkodva, de személyes tapasztalatokat is felhasználva - értékes új tanulmányt közöl *A pozsonyi Terebessy testvérekről* (Kettős portré a sarlós nemzedék galériájába alcímmel). Igaz, a szövegből is egyöntetűen kitetszik: voltaképp nem két, három Terebessyről szól e különösen elgondolkodtató történet; hiszen az apáról is széleskörűen tanulságos, jóllehet több ponton (például a Bartók-kapcsolatokra vonatkozóan) hiányos arcképvázlatot olvashatunk itt. Főleg azonban a tragikus sorsú s - az én emlékeim szerint is - kivételesen rokonszenves fiatalabb Terebessy fivér igaz barát szomorú sorsát ismerhetjük meg, sötét színekbe vesző közép-európai háttérrel...

Turczel új könyvét érdeme szerint értékelve az első rész hét tanulmányából az irodalmi szervezkedés aprólékos s mégis többszörösen tűnődésre készítő bemutatása ragadja meg a figyelmet. Oly kor volt ez, főleg a húszas évek, amidőn - Reviczky szavát idézve - „hült vágyak, elzúllott remények” halmozódtak egymásra. E fontos dolgozat mellett főként a Fábryról közölt újabb esszé emelkedik ki a kötetből. Ez a *Fábry Zoltán keresett igazságai és elzuhant reményei* című, minden tekintetben hitelesnek tekinthető elmélyült értékelés kiváltképp Magyarországon érdemelne figyelmet, hiszen itt még mindig akadnak bárgyú dilettánsok, akik az Illyéstől találóan oltárörzőnek nevezett nemzetiségi klasszikusunkat nem átallják „az előző rendszer hivatalos szószólójának bélyegezni. Ilyenokről írta Péguy, hogy akik semmit sem csináltak, lebecsülően szólnak azokról, akik tiszta hittel a köz javára tevékenykedtek. Turczel esszéje példás árnyaltsággal elemzi a „stószai remete” erkölcsi és szellemi magatartását, írói életművét és irodalomszervező tevékenységét.

A könyv második ciklusa hat tanulmányban vizsgálja a nemzetiségi területen továbbélő magyar irodalmi hagyományokat és magyarországi kapcsolatokat. Mivel az ilyen művek - esszé- és tanulmánykötetek - jellegüknél fogva változóan hatnak az olvasóra, meg kell vallanom, hogy én ebben a részben találtam a legtöbb olyan írást, amelyeket meglepetten, az újdonság erejének örülve olvastam. Ilyenek mindenekelőtt Ipolyszalka két író szülöttjének: Csepreghy Ferencnek és Radványi Kálmánnak a portrévázlatai. Természetesen nem a

bemutatott szerzők különleges értéke miatt, hanem főleg azért, mert a tájainkon születettek közül jobbra (és indokoltan!) csak a nagyokat ünnepeljük: Balassit, Jókait, Czuczort, Madáchnot, Tompát, Kálmánt, Mikszáthot... Szerzőnk közlése arra figyelmeztet, hogy - szükséges feladatként - legfőbb ideje lenne már elkészíteni a szlovákiai magyar etnikai terület teljes irodalmi földrajzát.

Ugyanezen második ciklusból, irodalomtörténeti értékénél és rengeteg új anyagot közlő jellegénél fogva, méltán emelkedik ki a *Komlós Aladár szlovákiai pályakezdése és későbbi irodalmi kapcsolatai* című hiánypótló tanulmány. Hiszen Komlós is azok közé tartozik, akiknek kiemelkedő szerepe sem az otthoni, sem a magyarországi irodalmi életben még mindig nincs kellően méltányolva. Más szempontból tekinthető figyelemkeltőnek az az esszé, amely *Szlovákiai magyar irodalmi triptichon Márai Sándorról* címmel lényegbe hatolón tárja föl a *Kassai őrző* szerzőjének hazai gyökereit és pályakezdését, s meglepő módon az első kísérletek közt a *Gyilkosság* című Kafka-elbeszélés fordítását. E bizonyíthatóan első magyar Kafka-fordításból kiindulva Turczel Lajos finom irodalomesztétikai érzékkel elemzi a Márai-életmű viszonyát Franz Kafka írói világához.

A harmadik csoportba sorolt öt tanulmány a tudományos élet és a közművelődés széles területén tekint szét. Itt olvashatjuk a már említett fontos dolgozatom tudományos élet alakulásáról és főbb képviselőiről. Ezenkívül fölfedezésértékű a Pozsonyban megjelent sajtótermékek kritikai szemrevételezése, valamint - külön tanulmányként - a *Magyar Minerva* című folyóirat monografikus vizsgálata. E két utóbbi tanulmány, Turczel más munkáival együtt, nélkülözhetetlen alapul szolgálhat egy megírandó igényes és szükséges szlovákiai magyar sajtótörténethez. Ugyancsak e harmadik ciklusban némi fejcsóválással olvastam egy rövidke vázlatot a *Magyar nyelvű tankönyvírás az első Csehszlovákiában* címmel. Nem kétséges, alapvető jelentőségű lenne a tankönyvek elemzése tárgyi és nyelvi szempontból. Most azonban csupán arra kérem szerzőnket, ne vegye tőlem rossz néven, amiért áttekintésében - véleményem szerint - nem foglalkozik tüzetesebben a történelemórákon használatban volt tankönyvekkel. Én például máig sem felejtettem el, hogy a felsőbb osztályokban František Bidlo prágai professzor magyarra fordított tankönyvéből tanultuk a történelmet, alkalmanként bizony némi csodálkozással. Arra szintén jól emlékszem, noha ez nem annyira a történelem anyagával, mint inkább szellemével függ össze, hogy a csehszlovák állami himnuszban, amelyet kötelezőn tanultunk és énekeltünk, a „země česká domov můj” (*cseh föld a hazám*) szövegrész magyarul így hangzott: *csehszlovák föld a hazám*. A himnusz második - szlovák strófájának a magyarokra vonatkozó sora: „zastavme sa bratia, ved sa oni ztratia” (álljunk meg, testvérek, hiszen *ők elpusztulnak*) a mi változatunkban ekként módosult: „állj meg, szlovák testvér, elmúlik a veszély”. Talán nem is idéztem volna föl e mosolykeltő emléket, ha a csehszlovák himnusz nekünk tanított magyar szövegét nem épp Turczel Lajos egyik gyermekkori jótevője, Farkas István készítette volna. De hát, lám, ilyen különös élethelyzeteket teremt a nemzetiségi sors...

A negyedik részben két eléggé eltérő tematikájú tanulmány olvasható. Az első a magyar lakosság jogi helyzetét tekinti át, igaz, oly módon, hogy a szerző - a címtől némileg eltávolodva - kiemelten foglalkozik a szellemi élet s ezen belül is főként az irodalom vonatkozásaival (betiltások, elkobzások stb.). A második tanulmány pedig a már szóba hozott párhuzamos portrétanulmány a Terebessyekről, bőséges jegyzetanyag - főleg levéltári leletek - beiktatásával.

E rövid áttekintés a teljesség szándéka nélkül számolt be Turczel Lajos újabb művéről. Helyenként az ismertető ízlése szükségszerűen háttérbe szorított bizonyos jelentős szempontokat vagy értékeléseket. Az ilyen jellegű esszé- vagy tanulmánygyűjteményeknél e sajátosságot természetesnek tekintve bizvást remélem, hogy sikerült kellőképp érzékeltetnem Turczel Lajos e könyvének - és egész életművének - kivételes jelentőségét.

Aki, mint szerzőnk, nemcsak eredményes kutatómunkát végez, és kutatásainak eredményeit értékes művekben közli, hanem két évtizeden át, irányítója is volt a szlovákiai magyar tanárképzésnek, olyan tanítványokat nevelt egyetemese irodalomtudományunk részére, akik méltó folytatói tevékenységének. Itt most-példa gyanánt- csupán azokat említhetem, akiknek munkáját a mesterük előtt is tisztelgő elismeréssel kísérhettem figyelemmel: Koncsol László, Zalabai Zsigmond, Szeberényi Zoltán...

Akinek pedig az iskolateremtő életművét ily kiváló tanítványok folytatják, az elégedetten és mérgek nélkül ünnepelhet nyolcvanadik születésnapján.

Dobossy László

Egy veszélyes hiedelem nyomában

Kende Tamás: Vérvád. Egy előítélet működése az újkori Közép- és Kelet-Európában. Budapest, Osiris 1995. 183 p.

Pelle János: Az utolsó vérvádak. Az etnikai gyűlölet és a politikai manipuláció kelet-európai történetéből. Budapest, Pelikán 1995. 335 p.

Vérvádak üzenete. Szerk.: Győri Anna. Budapest, Minoritás Alapítvány 1996. 109 p. (Minoritás könyvek 2.)

A „vérvád” szó hallatán a legtöbb embernek Solymosi Eszter, Tiszaeszlár, az antiszemita izgatás, a pogromokat kiváltó hisztéria jut eszébe. Ahogy az *Encyclopedia Judaica* fogalmaz: „Vérvád az az állítás, hogy zsidók nem zsidókat, általában keresztényeket gyilkolnak meg azzal a céllal, hogy vért szerezzenek pészachra vagy más rituális célokra. A vérvád szándékos hazugságok, koholt vádak és népi hiedelmek összessége a zsidók gyilkolási vágyáról és vérszomjasságáról, mely azon felfogáson alapul, hogy a zsidók gyűlölik a keresztényeket és általában az emberiséget.” (Idézi Kende 13. p.) A térségünkben egyszer már eltűntnek hitt nacionalizmus mellett a zsidóellenesség is újból megjelent a rendszerváltozások után, és bár ennek megnyilvánulásai között eddig még nem szerepelt a rituális gyilkosság vádja, a második világháborús holocaust következtében érzékenyebbé vált értelmiségi közvéleményben is nőhetett a kíváncsiság, hogy ez a sok évszázados múltra visszatekintő és makacsul tovább élő hiedelem miben gyökerezik, melyek a jellemzői, és - nem utolsósorban - van-e esély újabb felbukására. Talán ennek az érdeklődésnek köszönhető, hogy az elmúlt rövid időszakban három olyan könyv is napvilágot látott, amely a vérvád jelenségével foglalkozik.

Kezdjük talán az ismertetést Kende Tamás munkájával. A történész, akit az előítélet természetrajza izgat, megpróbál kívül maradni a hagyományos, az antiszemita irodalommal vitatkozó apologetikus nézőpontra, amely a zsidó martirologia kontextusából hajlamos az ellenoldalhoz hasonlóan valamiféle felülről szervezett szélsőjobbba összeesküvést látni minden vérvádeset mögött. Kende annál is indokoltabbnak tartja ezt, mivel a történelemben számos olyan eset ismert, amikor nem zsidókat vádoltak rituális gyilkossággal. Ilyen vád érte a római időkben az őskeresztényeket, később különböző eretnek szektákat, Oroszországban a votjákokat, nálunk a cigányokat. Munkájában különbséget tesz a vérvád mint előítélet, hiedelem és irodalom, és mint konkrét, dokumentumokat produkáló vérvádeset között. Mivel megítélése szerint a történész egy előítélettel csak akkor tud foglalkozni, ha az kilép a tudatalatti síkjából, vagyis esetté válik, kutatásait a második típusra összpontosítja. Az idő- és területhatárokat leszűkíti a 19-20. század Kelet-Európájára, amely sajnos igen gazdag az ilyen esetekben, és amely korszaka modern bírósági eljárások elterjedése következtében gazdag anyagot biztosít a vizsgálatokhoz.

Miután Kende áttekinti a vérvád kialakulásának történetét a középkortól a 18. századig, arra a megállapításra jut, hogy „mint előítélet, a vérvád egy antropológiailag konstans démoni koncepció, amely más és más alakban, de valószínűleg mindenütt felbukkan, ahol legalább két, szignifikánsan különböző emberi közösség él egymás mellett (45. p.). A vérvád tehát nem egy adott nép sajátja, tértől és időtől, sőt a nagypolitika széljársaitól is függetlenül, latensen sok helyütt jelen van, csak az a kérdés, hogy milyen tényezők együttállása szükséges ahhoz, hogy a hiedelemből konkrét bírósági ügy váljon. Míg például Oroszországban az antiszemita III. Sándor kormányzása alatt szinte nem is jegyezték fel komolyabb zsidóellenes vérvádesetet, addig az utolsó orosz cár, II. Miklós uralkodását, tehát az orosz birodalom végvonaglását (akár egy évszázaddal korábban a Lengyel Királyság felbomlását) végigkísérték a zsidó rituális gyilkosságokra vonatkozó perek. Az is megállapítható, hogy bár a múlt század második felében feltűnő modern politikai antiszemitizmus hívei felhasználták

ugyan a vérvádhisztériákat nézeteik népszerűsítésére, de közvetlenül nem ők generálták és szervezték ezeket az eseteket, hanem azok megmaradtak, legalábbis kirobbanásukban, népi mozgalmaknak, amelyeket a kor viharos társadalmi átalakulásai, köztük a zsidók emancipálódási törekvései és az ősi idegengyűlölet összekapcsolódása keltettek. Ezek után nem meglepő, hogy az esetek „hullámokban” követték egymást, tehát egyes vérvádak, illetve pogromok újabbakat gerjesztettek.

Az oroszországi, csehországi és magyarországi esetek elemzéséből a szerző végül a következő háromszintes modellt állította fel, amelyet szükségesnek tekint a vérvád megjelenéséhez: az előítéletek, tudatalatti félelmek szintje (bizonyos idegenek rituális gyilkosságokat követhetnek el); egyfajta felfokozott lelkiállapot, tömegpszichózis, „karneváli hangulat”, amely a passzív tudást a felszínre hozza (húsvét, keresztes hadjárat, válsághelyzet stb.); a rituális gyilkosságokról szóló több évszázados (ál)tudományos „népkarakterológiai” szakirodalom. Mindezen három elem azonban Kende szerint még csak szükséges, de nem elégséges feltétele a vérvád kitörésének, hiányzik ugyanis az a szereplő, aki a három szintet összekapcsolja, aktivizálja. Kende ezt a „játékszervezőt” a helyi értelmiség egyes képviselőiben találja meg (pap, csendőr, vizsgálóbíró stb.), akik ismerik a helyi hagyományokat, de a „szakirodalmat” is, és így „elősegítik”, hogy az emberekben tudatosodjanak félelmeik, ellenszenvük pedig célpontot találjon. A szerző a játékszervezők fontosságát két olyan „fordított vérvádesettel” igyekszik megvilágítani, amelyben a meggyanúsított zsidók jelentették fel a rossz hírust keltő illetőt.

Kende a játékszervezők szerepének megváltozásában látja a konkrét vérvádak eltűnésének okát, hiszen a már említett másik három tényező állandónak tekinthető. A modern, tömegkommunikáció által uralt társadalomban a játékszervező személytelen, a hagyományos közösségek felbomlásával viszont az idegengyűlölet válik „személyessé”, amelyhez az ideológiát a média szállítja. A közvetítés iránya tehát megfordul, a vérvád mint racionalizált idegengyűlölet átalakulva fennmarad, de konkrét „eseteket” többé nem produkál.

Pelle János könyvében olyan eseményekkel foglalkozik, amelyeket Kende Tamás nem tekintett volna konkrét vérvádeseteknek. A szerző a második világháború utáni, kevésbé ismert magyarországi antiszemita kilengéseket veszi górcső alá, amelyekben minduntalan felbukkanni látja a vérvád eszméjét. A témáról kutatásai alapján két dokumentumfilm is készült. Művének elején felteszi a kérdést vajon mi lehetett annak az oka, hogy Kelet-Európa népei oly kedvezően - vagy legalábbis passzív belenyugvással - fogadták a nácik zsidóellenes intézkedéseit a második világháború folyamán. Pelle a térségre jellemző „népi zsidógyűlölet” alapjait archaikus magatartásformának tekinti. Ennek pszichológiai hátterét a freudi agresszióelmélettel magyarázza, mely szerint a rombolás primitív ösztönét az egyén vagy önmagán vezeti le (mazochizmus), vagy más tárgyak, illetve élőlények megsemmisítésében éli ki. Esetünkben a pusztító vágnak a keresztény egyházak sok évszázados zsidóellenes indoktrinációja (a zsidók Jézus elárulói, ebből következően egyetemes bűnbakok) adott konkrét célpontot. A térségünk féloldalas fejlődéséből következő frusztrációk és a falusi társadalom elmaradottsága felszínen tartotta és megerősítette ezt az ősi gyűlöletet, amelyre aztán bizton építhettek a harmincas-negyvenes évek zsidóellenes rendelkezései. Az pedig, hogy a deportálásokkor elkobzott vagyontárgyak jelentős része a szegényebb szomszédok kezei közé került, cinkossá tette a helyi lakosságot. Pelle véleménye szerint a modern antiszemitizmus, mely a vallási fanatizmuson kívül a demagóg kapitalizmusellenességből és a tudományos jelmezben feltűnő fajelméletből táplálkozik, minden szintjén szoros kapcsolatban áll a vérrel, amelynek újonnan feltámadó, pogány mítoszát a tudomány és az ősi félelmek is fenntartják. A vérvád, amelyben az emberek saját félelmeiket és bűneiket vetítik ki a gyűlölt idegenre, ezek szerint egészen a közelmúltig meghatározta térségünk „népi” vagy „paraszti” antiszemitizmusát.

Magyarországon (ahol a szerző szerint az újkorban messze a legtöbb vérvádeset fordult elő Európában) a második világháború végén felbomlott a társadalmi és gazdasági rend, illetve maga az államhatalom, amely eddig felülről mederben tartotta a zsidóellenességet. A társadalmi rétegek közti feszültséget a Kommunista Párt kihasználta és saját céljaira tovább szította. Az ebben a helyzetben kirobbant 1946-os kunmadarasi és miskolci pogromoknak, illetve a makói zsinagóga felgyújtásának elemzése alkotja Pelle könyvének központi részét, miközben kitér az előzményeknek tekinthető korabeli lengyelországi és szlovákiai zsidóellenes atrocitásokra is. A mű utolsó részében ismerteti az 1948-as szegvári és az 1954-es mátészalkai vérvádat és a szintén kevésbé ismert hajdúnánási pogromot, illetve egy 1968-as csaholyi gyilkosságot.

A szerző nem tartja véletlennek, hogy a fenti esetek mind az ország keleti részében történtek. Ezekben a fokozottan elmaradott és szegény mezővárosokban a kapitalista fejlődés nagyrészt a bevándorolt ortodox zsidók műve. Ezekben a területeken volt a múlt század végén az Antiszemita Párt központi bázisa, a későbbiekben ezen a tájon lezajlott paraszti radikális mozgalmak szintén rendelkeztek antiszemita beütéssel, és a harmincas-egyvenes években a szélsőjobbnak is nagyobb volt erre a támogatottsága az országos átlagnál. A háború után további feszültséget okozott, hogy a deportálásból visszatérő zsidók visszakövetelték vagyonukat, és sokan közülük, jövőjüket biztosítandó, beléptek a baloldali pártokba. Pelle kiemeli az MKP szerepét, amely hol a Kisgazda Párt ellen próbálta felhasználni az eseményeket (Kunmadaras), hol maga is aktívan részt vett helyi - részben volt kisnyilasokból verbuvált - tagsága támogatásával az események kirobbantásában. Miskolcon például az atrocitások a feketézők ellen hirdetett, „forintvédő” munkástüntetéssel kezdődtek. Pelle ennek ellenére szinte a legfontosabb kirobbantó tényezőnek az egyszerű nép körében gyökerező vérvádhiedelmet tartja, amely a többi tényező hatására hisztériában és erőszakos cselekményekben manifesztálódott.

A szerző végső megállapításai szerint a vérvád az elmúlt negyven év alatt eltűnt a falusi nép gondolatvilágából, és a rendszerváltozás után sem látszik újra megjeleni. Ennek ellenére az antiszemitizmus és a vérvád vizsgálatát azért is tartja modellértékűnek, mert a kelet-európai nacionalizmusok kisebbségellenes érvrendszere sokat merít a zsidóellenes ideológiákból. Pelle szerint egyébként a térség állandó gazdasági stagnálásának és politikai zűrzavarának egyik legfőbb oka a polgárosodásban és a gazdasági-kulturális kapcsolatok erősítésében központi szerepet játszó helyi zsidóság kiirtásában és elüldözésében keresendő.

A harmadik kötet, a *Vérvádak üzenete* több tanulmányt tartalmaz, amelyek mindegyike más-más nézőpontból közelíti meg a problémát. Csepeli György bevezető szavai (Vérvád és politika) után a fentebb említett két szerző, Kende Tamás és Pelle János tanulmánya a kérdés történetét világítja meg nagyjából eddig bemutatott könyvük gondolatmenetének rövidített változatával. Pelle második tanulmányában kiemelten foglalkozik a tisztaeszlári pert követő vérvádas sajtóhisztériákkal. Standejszky Éva az 1946-os kielcei (Lengyelország) és a kunmadarasi pogrom összefüggéseit boncolgatja írásában. Eröss Ferenc a vérvád pszichológiai hátterét vizsgálja Erdélyi József *Solymosi Eszter vére* című költeménye alapján, és rámutat arra, hogy bár a szélsőséges antiszemitizmusnak nincs jelentős tábora Magyarországon, a zsidókkal kapcsolatos előnytelen sztereotípiák ma is széles körben elterjedtek a társadalomban. Görög Veronika a népmesékben felbukkanó negatív zsidó hősök alakjának elemzésével próbálja megközelíteni a hagyományos falusi társadalomban uralkodó zsidóképet. Végül Szécsi József református teológus bemutatja azokat a módszereket, amelyekkel elkerülhetővé válik a zsidókra nézve káros sztereotípiák kialakulása a keresztény hitoktatás folyamán. A megközelítési módok tehát igen változatosak, a kötet inkább csak mozaikdarabkákat nyújt az antiszemitizmus kérdésével foglalkozó értelmiségiek a témával valamilyen kapcsolatban álló kutatásairól, nézeteiről, véleményéről, de hasznosan kiegészítheti a Kende és Pelle monográfiájából nyert képet.

Mi is ezek szerint a „vérvádak üzenete”? Az ismertett három könyv írói nem jutnak egységes álláspontra a vérvád szerepének, sőt mi több, definíciójának kérdésében. Kende Tamás például több helyütt név szerint is bírálja Pelle Jánost interjútechnikájáért, forráskezeléséért és az ezekből levont, szerinte a fikció műfajába átnyúló következtetéseiért. A történészek, pszichológusok, antropológusok és teológusok vitája azonban talán hozzásegítheti az olvasót ahhoz, hogy árnyaltabb képet alkosson a problémáról, és rámutat arra, hogy továbbra is milyen nagy szükség van az antiszemitizmus, illetve a kisebbségekkel szembeni előítéletek kialakulásának okairól szóló, elfogultságoktól és negatív sztereotípiáktól mentes diskurzusra, különösen itt, Közép-Kelet-Európában, ahol a mindenkori többség és kisebbség viszonyát annyi elfojtott sérelem és indulat mérgezte, és sajnos mérgezi még ma is.

Varannai Zoltán

Andrew Bell-Fialkoff: Ethnic Cleansing. London, Macmillan 1996. 346 p.

Írott források tanúsítják, hogy a népességtisztogatás különböző formáit már legalább 3000 éve, de valószínűleg még ennél is régebben alkalmazzák a legkülönbözőbb társadalmak, és minden jel szerint a jövőben is alkalmazni fogják, szaporítva ezzel az emberiség történelmének szomorú fejezeteit.

A tisztogatás fogalma emberi népességre alkalmazva eufemizmus, mely elfedi a rút valóságot, nevezetesen azt, hogy e terminus alá sorolható jelenségek széles köre az önkéntes emigrációra ösztönző finom nyomástól a száműzetésen, a deportáláson és a népességcserén át egészen a népirtásig terjed. A közös vonás a nemkívánatos csoport adott területről való eltávolítása. A tisztogatás célpontját vélt vagy valós ellenségként kezelik, tisztátalannak tartják, úgy tekintenek rá, mint rákos daganatra, melyet el kell távolítani a társadalom testéből, mivel veszélyt jelent a közösségre és intézményeinek integritására nézve.

Bell-Fialkoff *Etnikai tisztogatás* című könyvének aktualitását a hosszabb múltra visszatekintő folyamatos etnikai konfliktusok mellett az a tény adja, hogy Európában a kommunizmus összeomlása után újult erővel jelentkezett az etnikai tisztogatás problémája, és e jelenség megértésének, valamint kezelésének igénye egyre sürgetőbb. A könyv első felében a szerző megpróbálja körüljárni a népességtisztogatás fogalmát, melynek széles spektrumán a címben megjelölt etnikai tisztogatás csak egyetlen szint képvisel, és nem kap sokkal több figyelmet, mint a faji, nemi, osztálybeli, vallási stb. alapon történő tisztogatások kérdése. A könyv második felét tíz visszafordíthatatlan etnikai konfliktus tömör bemutatásának szenteli, a feszültségek népességcsere útján történő feloldása mellett érvelve.

Bell-Fialkoff a népességtisztogatás szűkített definíciójával dolgozik, szándékosan nem tér ki a kérdéskör végleiteit képviselő fajirtás, illetve emigráció problémájára. Az író szerint a népességtisztogatás nem más, mint bizonyos tulajdonságok alapján - ami lehet az etnicitás, vallás, faj, szexuális preferencia, életkor, nem stb. - megkülönböztetett, nemkívánatos csoport adott területről való szándékos, megtervezett és kényszerített elmozdítása. A csoport távozásának feltétlenül az imént felsorolt tulajdonságoknak legalább egyikén kell alapulnia ahhoz, hogy tisztogatásról beszélhessünk. Külön fejezetben vázolja fel a népességtisztogatás történetét az ókortól egészen napjainkig, rámutatva arra, hogy az egyes időszakokban a legkülönbözőbb szempontokat használták fel korábban elfogadott vagy akár teljesen ignorált emberi csoportok elszigetelésére, elmozdítására vagy felbomlasztására. Történeti elemzése azokra a folyamatokra koncentrál, melyek a tisztogatás mintájában bekövetkező változásokat előidézték. Az áttekintés meglehetősen tömör és összefoglaló jellegű, azonban különös alaposággal foglalkozik a középkorból az újkorba való átmenet időszakával, részletezve azokat az ideológiai és társadalmi átalakulásokat, melyek következtében az etnikai tisztogatás lett a népességtisztogatás általános formája. Ennek során a szerző rendkívül tájékozottnak bizonyul a modern nacionalizmus kialakulásáról és a nemzeti identitástudatról szóló szakirodalomban. Az átalakulás gyökereiről írva elsősorban Gellner és Anderson munkára utal, és áttekintést ad a politikai és etnikai nemzet közötti különbségről, a nemzet és nemzetiség fogalomtörténetéről. A második fejezetben kidolgozza a tisztogatás fogalmának tipológiáját, ennek célja az egyes típusok közötti bonyolult kapcsolatok feltérképezése, a főbb tendenciák felismerése, melyek előrejelző értékkel bírnak, és közelebb vezetnek a konfliktusok megelőzéséhez. A tipológiából adódó alapvető kérdése az, hogy mi a tisztogatás mintáiban bekövetkező változások háttérében álló mozgatórugó. A választ az identitástudattal összefüggésben próbálja megkeresni, a tisztogatást a kollektív identitás metonímiájaként fogva fel. Nyolc kategória alá sorolja a tisztogatás egyes típusait, anélkül azonban, hogy az osztályozás szempontjait megindokolná.

Bell-Fialkoff szerint a tisztogatás tulajdonképpen lakmuspapírként jelzi a kollektív önmeghatározás fókuszát: azok az államok, melyek vallási terminusokban definiálják

magukat, a vallási kisebbségeket eliminálják, azok, melyek osztálykülönbségekben gondolkodnak, az osztályellenségektől igyekeznek megszabadulni és így tovább. Ugyanez vonatkozik az etnicitásra, a fajra és az összes többi paraméterre, mely az identitás formálódásának alapjául szolgálhat.

A kollektív identitástudat fókuszának meghatározása sok problémát vet fel, melyek tisztázása nem történhet meg a csoportszerveződés folyamatának vizsgálata nélkül, hiszen a szerző szerint a komplex társadalmi, politikai és gazdasági valóság értelmezése a csoportok közti konfliktusok keretében történik. A hangsúly a különböző csoportok tagjainak találkozásán van, és ebből a szempontból közömbös, hogy a csoport identitása etnikai, vallási vagy faji alapozású. A csoportok közti dinamikus interakció vizsgálatára Fredrik Barth hívta fel a figyelmet, és a könyv szerzője is a határfenntartó mechanizmusok szemügyre vételét tartja az egyik legfontosabb lépésnek az identitás meghatározásában. Ahhoz, hogy egy csoport kollektív identitással rendelkezzen, tartósnak kell lennie, reprodukálnia kell magát, mely előfeltételezi a munkamegosztást és a határfenntartó mechanizmusok felállítását. Bell-Fialkoff mind a közösség, mind pedig a kollektív identitás munkadefiníciója meghatározásához az antropológia eredményeiből indul ki, elsősorban Barth és Clifford Geertz tanulmányaira alapozva. Eszerint a kollektív identitás olyan terület, mely egymással kölcsönös kapcsolatban álló kulturális jegyekkel van megtöltve. A kollektív identitás magját (core) alkotó jegyeket jelzőknek (marker) nevezi, a magot védelmi gyűrűként körülölelő, határfenntartó mechanizmusokhoz kapcsolódó kulturális elemeket pedig kötőszáznak (binder). Potenciálisan bármelyik kulturális jegy lehet marker vagy binder, felcserélődhetnek, de ugyanaz a jegy lehet egyszerre mindkettő is, ha a szóban forgó jegy a közösség lényegét a határokon belül és kívül állók számára egyaránt kifejezi. A Bell-Fialkoff által leírt csoportfejlődési folyamat három szakaszból áll, melyeket határozottan megkülönböztet az etnicitás Paul Brass által szemléltetett folyamatának fázisaitól. Brass kizárólag etnikai folyamatokkal foglalkozik, míg Bell-Fialkoff terminológiája egy csoport vagy egy társadalmi réteg identitástudatának olyan tágabb átalakulására vonatkozik, mely nem korlátozódik az etnikumokra. Ugyanakkor az etnikai identitástudat formálódásával is szemléltethetjük a folyamat szakaszainak mibenlétét. A folyamat első fázisa tehát a csoportmobilizáció (group mobilization), melynek során a már létező kategóriák kollektív identitással feltöltött új entitásokká alakulnak. A természetes, magától értetődő identitásokat, mint amilyen például a vallás, nyelv és szokások által jelzett, a kezdetektől meglévő etnicitás is, tudatosítani kell az egyénben ahhoz, hogy valamilyen cél érdekében mobilizálni lehessen. A 20. századi etnikai konfliktusok gyökere a 18. századra nyúlik vissza, amikor a nacionalizmus ideológiája mobilizálta az ethnost, nemzetté újraszervezve és strukturálva azt. A második szakasz során alakulnak ki a határfenntartó mechanizmusok, létrejön a munkamegosztás, majd pedig a különálló társadalmi entitás, mely független, önálló aktorként jelenhet meg a politikai, gazdasági és kulturális színpadon. Ezt Bell-Fialkoff törzsiesedésnek (tribalization) nevezi. Bármely csoport, amely alkalmas arra, hogy törzssé váljon, potenciálisan etnikum, melynek már csak saját jelzőkre és kötőszálakra van szüksége.

A csoportfejlődés folyamatának harmadik szakasza az államalakítás. Ez az a tényező, amely elkülöníti az etnikai, nemzeti és regionális identitástudattal rendelkező csoportokat az összes többitől. A vallásos identitással szemben, amely egyetemes jelleggel bír, ezek az identitások partikulárisak, kevés kivételtől eltekintve territoriális építmények. Ezek azok a csoportok, melyek leginkább hajlamosak arra, hogy az önrendelkezés és a képviseleti demokrácia eszményeinek hatására államiságra törekedjenek, gyakran még akkor is, ha a geopolitikai helyzet ennek nem kedvez.

Bell-Fialkoff az etnikum, illetve az etnicitás fogalmát felváltva használja. Ezek definiálásakor (a túl tágan talált Raoul Naroll-i meghatározással szemben) két eltérő megközelítést tart egyszerre érvényesnek: egyrészt a Judith Nagata által leírt, helyzettől függő

eticitásfelfogást (situational ethnicity), mely nemcsak DélkeletÁzsiában lelhető fel. Ahol azonban szituációtól függően, rugalmasan változtatható az etnikai hovatartozás, adódhatnak olyan körülmények, amelyekben az etnikai kapcsolatok egyéb kötőszálaknak rendelődnek alá, vagy amikor az etnicitás strukturálatlanná és szervezetlenné válik. Azokra a területekre, ahol nincs mód ilyen flexibilitásra, a Barth által adott etnikai csoportdefiníciót alkalmazza Michael Moerman szubjektív megközelítésű, tisztán az akarati tényezőt kiemelő meghatározásával szemben, mely a teljes hangsúlyt az önbesorolásra fekteti.

Az osztály, nem, szexuális preferencia, életkor alapján formálódó identitástudatokat Bell-Fialkoff negatívnak vagy semlegesnek nevezi, mivel, bár a csoporttagok számára lehetőség nyílik politikai mozgalmak kezdeményezésére, ám teljesen független társadalmi egységek formálására nem képesek. Legalábbis egyelőre. A tudomány fejlődése azonban olyan irányba mutat, mely megváltoztathatja ezt a helyzetet. Észlelhető ugyan az a tendencia, hogy az etnikai csoporthoz való tartozás egyre kevésbé fontos az egyén számára, a csoportok közötti konfliktusok szaporodása azonban biztosra vehető, és így a tisztogatás problémája is egy-re égetőbb. Ennek oka egyrészt az, hogy a különböző identitástudatok nem felváltják egymást, hanem egymás köré épülnek, akkumulálódnak, és helyzettől függően egyszerre vagy külön-külön aktivizálódhatnak, ahogyan ezt Oroszország 20. századi története is mutatja. Másrészt a modern társadalmak mobilitása és trónra emelt individualista ethosza a különbségek hangsúlyozásához és tudatosításához vezet, melyeket aztán bármilyen valós vagy képzelt sérelem alapjának lehet tekinteni. Az ilyen, úgynevezett szintetikus identitással rendelkező csoportok közti konfliktusok kezelésére az egyenlőségen alapuló modern társadalmak nincsenek felkészülve. Bell-Fialkoff szerint a kollektív identitás nem absztrakció, hanem egy olyan minta, melyre mindennapi életünk felépül. Ennek megsértése pedig az embert, mint társadalmi lényt legérzékenyebb pontján érinti. Ettől válik a népegyesítés kérdése is olyan kényessé.

Bell-Fialkoff könyve második felében, amikor az etnikai konfliktusok megoldásával foglalkozik, összefoglalja a nemzetközi jog kisebbségvédelmi rendelkezéseit az első világháború végétől kezdve. Utal azokra a váltásokra, melyek a csoport és egyéni jogok viszonyában bekövetkeztek, valamint bemutatja az eddigi népegyesítést, melyek mind sikeresnek mondhatók. Az egyes esetek ismertetésénél bemutatja a földrajzi helyzetet, a történeti háttérrel és a jelenlegi konfliktust. E tömör, inkább politikatörténeti jellegű összefoglalókhöz az elméleti részben levont következtetések szinte alig kapcsolódnak. A felsorolt tíz konfliktust (megtalálható köztük Erdély, Bosznia, Srí Lanka, Palesztina is) olyannyira elmérgesedettnek tartja, hogy a pacifikálás egyetlen módját a népegyesítésben látja, melyet morálisan azzal indokol, hogy csak így kerülhető el a háború. Ismerteti a népegyesítés szervezési problémáit, majd kidolgoz egy áttelepítési mutatót, melynek paraméterei alapján az adott terület csoportjai pontokat kapnak. A végösszeg megmutatja, hogy melyik csoport áttelepítése lenne tanácsos. A paraméterek kiválasztásának szempontjait a szerző nem indokolja, és az egyes esetek pontozása meglehetősen szubjektív. Hiszen hogyan dönthető el például, hogy melyik csoport mennyit szenvedett? Ugyanakkor afelől nem hagy kétséget a könyv, hogy a konfliktusok megoldását ily módon véglegesnek lehet tekinteni.

Bódis Krisztina

Beiträge zur Siebenbürgischen Schulgeschichte. Hrsg. von Walter König. Köln-Weimar-Wien, Böhlau 1996. 335 p. (Siebenbürgisches Archiv, Bd. 32.)

A könyv anyagát a würzburgi egyetemen 1993 őszén tartott nemzetközi konferencia előadásai alkotják. A konferenciát a Johannes Honterus-féle erdélyi iskolareform (1543.

„Schola Coronensis”) 450. évfordulója alkalmából rendezték. A tanulmányok az erdélyi iskolatörténet számos kérdésével foglalkoznak. Külön tanulmány szól például az erdélyi iskolák európai kapcsolatairól vagy az önéletrajzi jellegű források iskolatörténeti jelentőségéről. A szerzők közt németek, magyarok és románok egyaránt szerepelnek.

A kötet végén Liliana Popa tanulmánya a nagyszebeni levéltár iskolatörténeti forrásait ismerteti, amelyek további kutatások kiindulópontjai lehetnek. Értékes része a kötetnek Georg Weber *Identitätsbildung, Ethnizität und pädagogische Theorie* (Az önazonosságtudat kialakítása, etnicitás és a pedagógiai elmélet) című tanulmánya (37-72. p.). A szerző először az identitás kialakulását, mint a modernizációs folyamat problémáját, majd az etnikai tudatot mint a társadalom differenciáltságának ismertetőjegyét, végül pedig a haza, nemzet, etnikum fogalmaknak a klasszikus pedagógiában betöltött szerepét tárgyalja. Tanulmánya végén vizsgálódásának eredményeit és következtetéseit igen röviden- megkísérli összekapcsolni az erdélyi szász iskolatörténettel.

Az identitást vizsgálva arra az eredményre jut, hogy a fogalom legalább három összefüggésben értelmezhető: társadalmi, csoport- és egyéni kontextusban. Az identitás Georg Weber szerint megszerezhető, kifejleszhető, elveszithető és elpusztítható. A tanulmány másik kulcsfogalma, az etnikum a szerző felfogásában olyan emberek közösségét jelenti, akik hisznek abban, hogy a közös eredet és/vagy a közös történelem, kultúra egymással összeköti őket. Tehát szerinte az etnikum esetében alapvetően összetartozás-tudattal rendelkező közösségről van szó, ahol a közösség - és a közösséget alkotó egyének - tevékenységét ez a hit irányítja. Az etnikumhoz tartozás kialakulása hosszú folyamat eredménye, melynek során a birodalmakból, „terület-államokból” nemzetállamok váltak, és a társadalom szerkezetileg mélyebben tagolt, összetettebb, a gazdaság modernebb lett. A „ki vagyok?” típusú kérdést felváltotta a „min csoporttudata. A folyamatban nagy jelentőségűek voltak a polgári forradalmak, amelyek után a nemzethez tartozás az identitás fontos tényezőjévé vált. Átérve az oktatásügyre, a klasszikus pedagógiai elméleteket tekinti át Comeniustól Nohlig - illetve a pedagógiai elvekben a haza, nemzet, etnikum fogalmának megjelenését kíséri figyelemmel. Vizsgálati eredményeinek összegzése után az erdélyi szász oktatás történetét tekinti át az előzőleg levont elméleti következtetésekkel szembeesítve.

Walter König *Thesen zur „Bildungsrevolution” bei den Siebenbürger Sachsen* (Tézisek az erdélyi szászok oktatási forradalmáról) című tanulmánya (273-313. p.) viszont teljes egészében a szász oktatásüggyel foglalkozik. Az első rész az erdélyi „Szász Universitas” általános helyzetét (területi elhelyezkedését, nemzeti sajátosságait, területi, politikai, egyházi, kulturális autonómiáját stb.) jellemzi. A második rész az erdélyi szász oktatás történetét elemzi. A folyamatot négy szakaszra bontja: 1740-1790 között az abszolutista állam először avatkozik be az oktatásügybe; ezt követi egy langyos, eseménytelen időszak körülbelül 1830-ig. 1830-tól 1848-ig a fejlődés a jellemző; 1850-1867 között gimnáziumi reformok zajlanak le; 1867-től 1890-ig pedig kiépül az egységessé váló szász iskolarendszer. Tanulmánya annak hangsúlyozásával zárul, hogy az önálló szász oktatási és iskolarendszer milyen fontos szerepet játszott a „nemzettudat megőrzésében.

Kocsis Gabriella

Siebenbürgen zwischen den beiden Weltkriegen. Hrsg. von Walter König. Köln, Böhlau Verlag GmbH & Cie 1994. 397 p.

A két világháború között a 7,6 milliós némettség volt Európa legnagyobb létszámú s egyben legjobban szervezett nemzeti kisebbsége. Az új európai hatalmi helyzet, a nemzeti érzelmeket sértő békediktátum, az európai kisebbségi kérdés megnyugtató rendezésének

hiánya s a kisebbségeknek a „nagy háború előtti időszak kormányainál jóval nagyobb figyelmet szentelő német politika a kisebbségkutatás gyors felvirágzását hozta Németországban. A második világháborúban játszott német szerep miatt ez a fejlődés egy időre megtorpant, de hamarosan intézetek sora jött létre, kimondottan azzal a céllal, hogy a térségben élő vagy egykor ott élt német kisebbségek történetének kutatását támogassa. A nyolcvanas évek végén a kelet-európai és kelet-közép-európai rendszerváltás a német kisebbségkutatásnak is új impulzust adott.

A Siebenbürgisches Archiv 1994-ben jelentette meg *Siebenbürgen zwischen den beiden Weltkriegen* (Erdély a két világháború között) című tanulmánykötetét, amely válogatás az Erdélyi Honismereti Munkacsoport éves ülésein elhangzott előadásokból. A kötet címe némiképp megtévesztő, mivel a tanulmányok nem nyújtanak átfogó képet Erdély két évtizedének gazdasági, kulturális és politikai helyzetéről, társadalmi és szociális viszonyairól. A legtöbb előadás ugyanis az erdélyi szászok történetére, más nemzeti kisebbségekhez és a román államhoz fűződő viszonyára összpontosított. A címválasztást mégis érthetővé teszi a szerkesztőnek, Walter Könignek az a törekvése, hogy a kötet néhány, a román állam gazdasági helyzetével és politikájával, valamint a magyar kisebbség helyzetével foglalkozó tanulmány közlésével nagyobb összefüggésbe ágyazza a szász kisebbség történetét.

A német, román és magyar szerzők tollából származó, különböző témájú tanulmányokat a könyv tartalmilag csoportosítja. A *Románia* című fejezet az ország gazdasági helyzetét, bel- és külpolitikáját, valamint a német kisebbség politikai szerepvállalását ismerteti. A *Magyar és német kisebbség* című részben a tanulmányok különböző aspektusokból elemzik a kisebbségi lét kérdéseit, esetenként a két nemzetiség kapcsolatát. Az *Egyház, iskola, irodalom, művészet, tudomány* című fejezet pedig kimondottan a német kultúra különböző megnyilvánulási formáival foglalkozik.

Andreas Hillgruber a román állam 1938 és 1944 közötti külpolitikáját s annak fő mozgatórugóit veszi nagytitk alá. Hillgruber szerint a háború végén kialakult nagyhatalmi vákuumot kihasználó, gyakorlatilag szinte minden nemzeti célját elérő Románia külpolitikája előtt a vizsgált időszakban nem állt valódi alternatíva. Területi vitái és rendkívül nehéz gazdasági helyzete a nagyhatalmi törekvések kiszolgáltatottjává tették a geopolitikailag fontos országot. A szerző a világpolitika eseményeibe ágyazva vizsgálja II. Károly 1940 tavaszáig (Franciaország vereségéig) tartó lavírozását a hagyományosan országa szövetségeseinek számító nyugati hatalmak és a legfontosabb gazdasági partnerré előlépő, Délkelet-Európát a saját gazdasági érdekszférájának tekintő nemzetiszocialista Németország között. Besszarábia, Észak-Bukovina, valamint Észak-Erdély elvesztése után a román politikát irányító Antonescu tábornok legfőbb célja az elcsatolt területek visszaszerzése lett a relatív függetlenséget biztosító német (a romániai élelmiszer, olaj és katonai szövetség Hitlernek is fontos) szövetséges segítségével. Németország vereségének nyilvánvalóvá válása aktivizálta a Besszarábia és Észak-Bukovina visszaszerzése után Antonescuval szembekezdülő polgári ellenzékét, amely Mihály királlyal az élen végrehajtotta a román külpolitika nyugati hatalmaktól is elvárt létfontosságú irányváltását: a Vörös Hadsereg oldalán addigi szövetségesei, Németország és Magyarország ellen fordult. Hillgruber hangsúlyozza, hogy a román külpolitika irányvonalától függetlenül elkerülhetetlenné vált az ország szovjet befolyási övezetbe kerülése, mivel a világháborúból megerősödve kikerülő, a cordon sanitaire szétbontását és nyugati határai előtt egy szövetséges államokból álló védőövezet létrehozását célul kitűző Szovjetunió Romániát is érdekszférájába akarta vonni.

Politika és gazdaság összefüggéseit politológusok, közgazdászok és történészek generációi kutatták már. Stephen Fischer-Galati *Gazdasági trendek és politikai függőség 1933-1944* című tanulmányának alaptétele, hogy a két világháború között fejlődő országnak számító Romániában a gazdasággal szemben primátusa volt a politikának. A hagyományos vélemények szerint a húszas évek agrárreformjai, a gazdaságilag erősebb német, zsidó és

magyar kereskedők és vállalkozók ellen alkalmazott diszkrimináció, a romániai hivatalnokok megvesztegethetősége, a Bratianu-korszak sovíniszta és protekcionista gazdaságpolitikája és a nagy gazdasági depresszió az ország politikai instabilitásához vezetett, és végül Románia először gazdasági, később politikai függőségét idézte elő Németországtól. Fischer-Galati szerint a belpolitikai változások legfőbb mozgatórugójának valójában nem a gazdaság állapota, hanem a pártok hataloméhsége, a monarchia érdeke és a megnövekedett román állam területi integritásának mindenáron való megőrzése bizonyult. Fischer-Galati Németország és Románia kapcsolatfelvételében és szövetségében csak másodlagos jelentőséget tulajdonít a gazdasági érdekek mindkét részről. Németország növekvő érdeklődését Románia iránt szerinte elsősorban a délkelet-európai német érdekszféra kiterjesztésének igénye indokolja. A Romániával kötött gazdasági szerződésekben leplezetlenül jelen levő német gazdasági érdeket a szerző az erős hadsereggel rendelkező fejlett ipari állam gazdasági és politikai érdekeinek szoros összefonódásával indokolja. Románia Németországhoz fűződő kapcsolatait azonban Fischer-Galati egyértelműen politikai indíttatásúaknak tartja, s ez időbeli differenciálás nélküli túlzott leegyszerűsítésnek tűnik. Ez az állítás ugyanis igaz az elszenvedett területi veszteségek utáni időszakra, de jogosan megkérdőjelezhető a harmincas évek hatalmas gazdasági válságából kiutat kereső Románia külpolitikai orientációjára vonatkozóan.

Michael Kroner *Románia pártrendszer a két világháború között 1918-1940* című tanulmányában a román parlamentarizmus és pártrendszer sajátosságainak ismertetésébe ágyazva mutatja be a romániai politikai életet meghatározó jelentősebb pártokat szavazóbázisuk, gazdasági és politikai célkitűzéseik alapján. Összehasonlítja a húsz-harmincas évek politikai életét leginkább meghatározó két pártot, a Nemzeti-liberális Pártot és a Nemzeti Parasztpártot, és a jelzett időszakban marginális politikai szerepet játszó szociáldemokrata és kommunista párt bemutatása mellett Kroner összefüggéseiben állítja elének a szélsőjobb előretörését, a pártok betiltását és a királyi diktatúra bevezetését a világháború előestéjén. Külön fejezetet szentel a német, magyar és zsidó nemzetiségi pártok arányának, választási stratégiájának és céljainak. Míg azonban a magyar pártok és Budapest szoros kapcsolatait egyébként helyesen - szükségesnek tartja kiemelni, addig az Erdélyben stabilizáló szerepet játszó Német Párt és a német kormány kapcsolatáról még csak említést sem tesz.

A törvényhozásba beválasztott német képviselők és szenátorok tevékenységét a csak a parlament keretei között létező, úgynevezett Német Párt fogta össze. Ioan Scurtu néhol választási statisztikai kimutatásnak tűnő tanulmánya a német kisebbség választási eredményeit ismerteti. Választásonkénti bontásban közli a német képviselők nevét, a körzetet, amelyben megválasztották őket, valamint a Német Párt mindenkor választási szövetségését. A német kisebbség mind a tíz parlamenti választáson delegált képviselőket a parlamentbe és a szenátusba, de csak kétszer állított saját listát, az Országos Magyar Párttal egyszer, a mindenkor kormánypárttal hétszer kötött szövetséget. Scurtu tanulmánya végén statisztikai adatok segítségével igyekszik megvonni a korszak parlamentarizmusának mérlegét. Közli a kamarába bekerült pártok számát, a választási periódusok hosszát, a pártok által az egész korszak során szerzett mandátumok számát, a mindenkor kormánypárt győzelmének arányát, a német képviselők választási körzetek szerinti megoszlását és a parlamentbe legtöbbször bejutó német képviselők nevét.

A romániai nemzetiségek jogállását vizsgáló Günther H. Tontsch szerint az, hogy a gyulafehérvári határozatok és a nagyhatalmak által kikényszerített kisebbségi szerződés nemzetiségekre vonatkozó ígéretei nem kerültek bele sem az 1923-as, sem az 1938-as alkotmányba, s hogy egyetlen kisebbségi törvény sem született a vizsgált időszakban, elsősorban annak tulajdonítható, hogy az első világháború után teljesen új helyzetben az állam nem rendelkezett az ilyen jellegű problémák kezelésére vonatkozó tapasztalatokkal, valamint hogy a tradicionálisan szigorú centralizmusra épülő román közigazgatás - mint minden

hasonló közigazgatás - jellegénél fogva nagyon erősen autonómiaellenes volt. A fenti megállapításokat illetően Tontschnak természetesen igaza van, de indokolatlanul szorítja elemzése háttérébe a Románia területi integritásának védelmét legfőbb nemzeti célként megfogalmazó politikai nacionalizmus szerepét. A kisebbségi statútum és a kimondottan a kisebbségekre (a németekre és a zsidókra) vonatkozó törvények jelentős része csak 1938 után született. Tontsch a statútum rövid ismertetése és a zsidó lakosságot diszkrimináló törvények tételes felsorolása után külön elemzi a német kisebbségre vonatkozó népcsoporttörvényt. Véggöveztetése szerint a törvény gyenge pontja, hogy külső nyomásra jött létre, s szakított a német kisebbség demokratikus és kulturális tradícióival, nem illeszkedett szervesen a román jogfejlődésbe, és a zsidótörvényekkel egy időben született.

A *Románia* című fejezet utolsó tanulmányában Hans Acker átfogó képet nyújt Erdély (valójában inkább az erdélyi szászok) két világháború közti gyümölcs- és szőlőtermeléséről.

A *magyar és német kisebbség* című fejezetet Tilkovszky Lórántnak a weimari köztársaság délkelet-európai német kisebbségekkel szembeni politikáját elemző tanulmánya nyitja. A világháború után a térség győztes kisállamai francia befolyás alá kerültek. A német külpolitika mozgásteret beszűkült. Ebben az új helyzetben Németország Balkán-politikájának támaszát látta az utódállamokban élő német nemzetiségekben. Tilkovszky a román kormányok által különböző minősítést kapott (megbízható, illetve irredenta) romániai német és magyar kisebbség viszonyát, tiszavirág-életű együttműködését s a köztük lévő feszültségeket úgy mutatja be, hogy a közeledés és távolodás mögött minden esetben Berlin és Budapest rövid és hosszú távú érdekei állnak.

Andreas Möckler az 1867 és 1933 közötti szász politikai életet elemzi abból a szempontból, hogy az abban fellelhető, egymással markánsan szemben álló áramlatok hogyan viszonyultak az össznémetiség érdekeit szem előtt tartó *allddeutsch* gondolathoz. A kiegyezést követő magyar közigazgatási reform kérdésében egymással szembekerülő „*ószász*” és „*újszász*” irányzat közötti vita elsimulásának idején a szász politika még egyértelműen „*kisszász*” jellegű volt, azaz csak az erdélyi szászok érdekképviseletével foglalkozott, s a többi német kisebbség sorsa iránt meglehetősen közömbösséget mutatott. A kilencvenes évek első felében azonban az „*ószászok*” örökösének tekintett, hivatalos irányvonalat képviselő „*fekete szászokat*” az állammal szembeni túlzott lojalitásuk miatt támadó „*zöld szászok*” körében már megfogalmazódott a magyarországi német kisebbség megszervezésének gondolata. Ezzel a felfogással azonban sokáig kisebbségben maradtak. A szász politikai elit körében csak a világháborút követő években vált általánossá az a felismerés, hogy érdekeik minél hatékonyabb képviseletéért (egyelőre csak részlegesen, szász tudatukat őrizve) fel kell adniuk elzárkózási politikájukat, s nyitniuk kell a náluk jóval nagyobb létszámú svábok felé. A szászok és a svábok hagyományos politikai különállása megszűnt (Német Párt), s a szász öntudat mellett egyre nagyobb szerephez jutott az összromániai németiségtudat. 1933-tól a hivatalos áramlattal szemben egyre nagyobb teret nyert a nemzetiszocializmus eszméjével szimpatizáló „*megújulási mozgalom*”, amely a tradicionális „*kisszász*” politika utolsó elemeit is feláldozta az „*össznémet érdekek*” oltárán.

Karl M. Reinerth *A romániai németek két világháború közötti belpolitikai ellentéteihez* című munkájában az ellentétek tárgyalását ott folytatja, ahol Möckler abbahagyta: az úgynevezett „*megújulási*” mozgalmak politikai szerepének tárgyalásánál. A német kisebbség körében uralkodó pesszimista politikai hangulat és a németországi nemzetiszocialista áramlatok hatása együttesen hívta életre azokat a mozgalmakat, melyek - bár elutasították a parlamenti demokráciát - az erőszakos uralomtól, a Führer-elvtől és a rasszista antiszemitizmustól - a szerző szerint - valójában távol álltak. Reinerth ismerteti a Romániai Németek Nemzeti Megújulási Mozgalma és a Romániai Német Néppárt egymáshoz és a Német Nemzetiszocialista Munkáspárthoz fűződő, felhőtlennek egyáltalán nem mondható viszonyát. Végző konklúziója szerint a romániai német politikai mozgalmak közös jellemzője

volt: 1. jövőjüket mindnyájan román állampolgárként, hazájukban képzelték el; 2. mindegyik irányzat kész volt saját érdekében a nemzetiszocialista Németország felemelkedését felhasználni; 3. mindannyian a bolsevizmus ellenségei voltak; 4. egy ponton mindnyájan súlyosan csalódtak a nemzetiszocializmusban.

Az egymáshoz közel lakók intézményesített közösségei, a szomszédságok a történeti múltban elterjedtek voltak Kínától egészen Skandináviáig. Az erdélyi szászok szomszédságai egészen 1891-es betiltásukig szervezték a közösség életét. Ezt követően a városokból szinte teljesen eltűntek Nagyszebenben azonban 1905-ben a Bürgerabend - jórészt iparosokat tömörítő párt - újjászervezte a szomszédságokat saját bázisszerveként. Az 1919-es polgári védelmi feladatok rövid időre ismét életre hívták a szász szomszédságokat, amelyeket a hatalomváltás után ismét betiltottak. Az ezt követő évtizedben csak a szebeni Bürgerabend bázisszerveként léteztek. Hans-Achim Schubert tanulmányában a Fritz Fabritius vezette, nemzetiszocialista irányultságú Romániai Németek Nemzeti Önszegélymozgalma által kezdeményezett, Wilhelm Schunn professzor vezette völkisch szellemű szomszédságok megszervezését, működését, szervezeti felépítését mutatja be. Az újonnan létrehozott völkisch szomszédságok a sokgyermekes családok megélhetését földadománnyal támogatták, rossz termés esetén a rászorulóknak anyagi segítséget nyújtottak, kirándulásokat, színházlátogatásokat szerveztek 1936-37-ig a szervezet működésében még érvényesültek a szász demokratikus hagyományok, 1939-től azonban a birodalmi szervezetek vették át a vezetésüket. A völkisch szomszédságok rendszerét feloszlatták, és helyére a Romániai Német Népkegyesség Német Nemzetiszocialista Munkáspártja bázisszerveként működő, szigorúan központosított, minden demokratikus szász hagyományt félredobó „Block und Zelle” rendszer lépett. Schubert tanulmányának nagy hiányossága, hogy a Schunn eszméitől alig befolyásolt, egyházi védelem alatt álló falusi szomszédságok helyzetével nem foglalkozik.

A fejezet egyetlen gazdasági témájú cikke a szász gazdaság két világháború közti hitelviszonyaival foglalkozik Vasile Ciobanu a kötet egyik legjobb tanulmányában azt elemzi, hogy a szász hitelintézetek hogyan lábaltak ki az uralomváltást követően előállt nehéz helyzetükből - a nagy gazdasági világválságot átvészelve -, hogyan erősödtek meg annyira, hogy 1932-ben már a romániai bankbetétek körülbelül 10 százaléka a szász bankokban összpontosult. Részletesen elemzi a bankok és hitelszövetkezetek pénzügypolitikáját s a Román Nemzeti Bankhoz való viszonyát. Nyomon követi a bankfúziókat, és külön figyelmet szentel a gazdasági válság szász hiteléletre gyakorolt hatásának, a bankok megmentése érdekében beavatkozó német pénzügyminisztérium anyagi segítségének, valamint az eladósodott ügyfelek érdekében történő állami beavatkozás következményeinek. Ciobanu a politika és a pénzvilág összefonódásait sem hagyja figyelmen kívül. Tanulmánya végkövetkeztetéseiben megállapítja, hogy kitűnő szervezethez, közösségi tudatuk, képzett személyi állományuk, valamint az egyháznak, az iskoláknak, az egyesületeknek és a kultúrának nyújtott támogatások miatt a szász bankok egész Romániában nagy tekintélynek örvendtek.

Míg a németek félelemmel vegyes várakozással tekintettek a trianoni békére, addig a mintegy 1,6-1,8 millió erdélyi magyart sokkolta az új helyzet. Illyés Béla az erdélyi magyar társadalom kiútkeresését vizsgálja rövid tanulmányában. A hatalomváltást követő első időben a magyarok nagy része passzív rezisztenciába vonult, de hamarosan győzedelmeskedett az az álláspont, amely az aktív politikai küzdelem szükségességét hirdette. A szerző nagy vonalakban ismerteti a politikai élet megszerveződését, a politikai eliten belüli generációs és stratégiai ellentéteket, valamint az irodalom és a politika rendkívül erős egymásra hatását. Illyés sajnos nem foglalkozik tanulmányában sem a magyar pártok Budapesthez fűződő viszonyával, sem a német kisebbséggel való együttműködés körüli próbálkozásokkal, holott ezek vizsgálata a téma szempontjából rendkívül fontos lett volna.

Lackó Miklós tanulmányában két irodalmi folyóirat, az *Erdélyi Helikon* és a szász *Klingsor* vonzáskörébe tartozó magyar, illetve szász értelmiségi csoport kapcsolatát elemzi. A két alkotóműhely- mindkét kisebbség értelmiségének túlnyomó többségével szemben - a romániai nemzetiségek egymásrautaltságát hirdette, és a kis lépések taktikáját követve 1928 és 1933 között kitűnő kapcsolatot épített ki egymással. Lackó a transzszilvanizmus gondolatát népszerűsítő folyóiratok gyümölcsöző együttműködését a két helyét kereső, megosztott értelmiség problémáinak ismertetésébe ágyazva követi nyomon. E folyóiratok rendszeresen közölték más nemzetiségű írók és költők verseit, novelláit, tanulmányait, egymás lefordított műveinek népszerűsítésére előadóesteket szerveztek, sőt egy-egy állásfoglalás erejéig még a másik nemzetiség szellemi életében kipattant vitákba is beavatkoztak egymás védelmében. A kapcsolatok elhidegüléséhez vezető vitát az *Erdélyi Helikon* körébe tartozó Molter Károly robbantotta ki 1935-ben, egy németországi irodalmi harcról írt kritikus hangvételű cikkével. A *Klingsor* nemzetiszocialista befolyása alá került alkotógárdája a németországi új helyzetet kritizáló magyar cikkeket erélyesen visszautasította, miközben szemrehányást tett az erdélyi magyar értelmiségnek, amiért az nem ítélte el a magyar állam asszimilációs törekvéseit. A helyzet a nemzetiszocializmus térhódítása és a magyar revíziós törekvések miatt egyre jobban elmérgesedett, hogy aztán az ígéretesnek indult kapcsolat a második bécsi döntés után végleg megszakadjon.

Az utolsó fejezetben Ludwig Binder a Romániai Evangélikus Nemzeti Egyház 1920 és 1944 közötti történetét ismerteti. Az első világháborút követően az erdélyi szász evangélikus egyház Romániai Evangélikus Nemzeti Egyházzá alakult, és a bánáti, besszarábiai, bukaresti evangélikusokkal taglétszáma másfélszeresére, 240 ezerről 380 ezerre nőtt. Az önálló szász közigazgatás feloszlata után (1876) az egyház egyfajta nemzetmegőrző szerepbe került. Ez a szerepe 1919 után is megmaradt: nehéz gazdasági helyzetben iskolákat tartott fenn, szervezte a közösségi életet (falusi szomszédságok), ifjúsági szervezeteket működtetett. Az egyházi vezetés elképzeléseinek és tevékenységének bemutatása és az egyházon belül jelentkező viták, megújulási mozgalmak ismertetése mellett Binder részletesen tárgyalja az egyház és a nemzetiszocialista eszmék befolyása alá került - rövid idő alatt párttá szerveződött - „megújulási mozgalom”, valamint az 1940-ben megalakult Német Népcsoport vezetőiségének viszonyát. A személyes felelősséget sem említetlenül hagyva (lásd Wilhelm Staedel püspök szerepe) bemutatja a két szervezet hívők feletti befolyásért folytatott harcát s a népcsoport világi vezetőinek felülkerekedését.

Erdélyben az első világháború után a szászok iskoláit az evangélikus egyház tartotta fenn. Walter König erről az iskolarendszerről nyújt átfogó képet úgy, hogy viszonyítási pontként munkája elején röviden ismerteti a szász iskolák 1919 előtti, magyarországi jogállását. Az erdélyi szász iskolák 1923-ig, Erdélynek a román államba való teljes betagozódásáig nagyobb szabadságot élveztek, mint a magyarországiak 1923-tól azonban, amikor az oktatásban is kezdtek érvényesülni az egységesítő törekvések, a helyzet gyökeresen megváltozott. König részletesen foglalkozik az oktatásnak a szász lakosságra hatalmas terheket róó finanszírozási rendszerével, s a szász iskolák működését érintő állami jogszabályok mellett az evangélikus egyházjog részét képező iskolajogot is ismerteti. A szerző részletekbe menően tárja elénk az alap-, közép- és felsőfokú szász oktatás helyzetét a két világháború között, s a német-román politikai közeledés nyomán beálló változásokat. König tanulmánya alapos, kitűnő munka, kár, hogy vizsgálódásának időbeli korlátai nem tették lehetővé, hogy a népcsoport megszerveződése utáni helyzetet is ismertesse.

Az utolsó öt tanulmány a két világháború közti erdélyi szász szellemi élet egy-egy szeletét veszi nagytitok alá. Joachim Wittstock Bernhard Capesius erdélyi költő negyvenes években írt, *Az erdélyi és bánáti német irodalom története* című, eddig kiadatlan műve húszas, harmincas évekről szóló fejezetének módosított változatát közli. Míg Capesius munkájában a zömében irodalmi folyóiratok köré csoportosuló német írók és költők munkásságáról nyújt

vázlatos áttekintést, addig Walter Engel az erdélyi és bánáti német irodalom kapcsolatának szintén e korszakra tehető elmélyülését elemzi *Irodalmi kapcsolatok Erdély és a Bánát között* című tanulmányában. A „romániai német tudat formálódásával párhuzamosan az irodalom síkján is jelentkező, egymás megismerésére és megismertetésére irányuló törekvés főleg a brassói *Karpathen* és a temesvári *Von der Heide* irodalmi folyóiratok köré csoportosuló írók és költők erőfeszítéseit jellemezte.

Gustav Gündisch az erdélyi százok két világháború közti történeti és helytörténeti kutatásainak eredményeibe nyújt bepillantást. Külön kiemeli Friedrich Teutsch egyháztörténeti, Andreas Scheiner nyelvtörténeti, Georg Eduard Müller alkotmánytörténeti, Roderich Goo államjogi, Gustav Kisch etimológiai, Viktor Roth művészettörténeti kutatásait. Elkülönítve tárgyalja a háború után színre lépő generáció tudománytörténeti szempontból különösen jelentős személyiségeinek tevékenységét, Richard Csaki, Karl Kurt Klein, Hermann Schuller irodalomtörténeti, Hermann Schroller és Alfred Prox östörténeti munkásságát.

A kötet két utolsó, egymást kiegészítő tanulmánya - Günther Ott és Christoph Machat tollából - a korszak száz művészeti életét rekonstruálja.

A könyv olyan tanulmányokat tartalmaz, amelyek Erdély politikai, gazdasági, kulturális életét egymástól nagyon eltérő szemszögből vizsgálják. Ennek ismeretében természetes, hogy (már csak a terjedelmi korlátok miatt is) nem nyújt átfogó képet Erdély történetéről. Minden tanulmány csak egy-egy mozaikdarab lehet az ország rész két világháború közti történetében. Csak remélhetjük, hogy a kötetben nem tárgyalt, de az összkép kialakításához feltétlenül szükséges témák az elkövetkezendő időben egy másik kötetben feldolgozásra kerülnek.

A tanulmányok tematikus csoportosításával kapcsolatban úgy érzem, hogy Ludwig Binder és Walter König munkájának helye inkább a *Német és a magyar kisebbség* című fejezetben lenne. Nem láthatunk bele a kötet születését kísérő műhelytitkokba, de zavaró és helytelen-elsősorban a szerkesztő hibájának tudható be -, hogy egyes tanulmányokat egyáltalán nem kísér jegyzetapparátus (*Hillgruber, Galati*).

Mindezzel együtt a kötet rendkívül hasznos, rengeteg fontos információt közvetít, s feltétlenül ajánlható mindenkinek; aki érdeklődik a legújabb kori, meglehetősen viharos erdélyi történelem iránt.

Eiler Ferenc

Interethnische- und Zivilisationsbeziehungen im siebenbürgischen Raum. Historische Studien. Hrsg. von Sorin Mitu, Florin Gogaltan. Klausenburg, Verein der Historiker aus Siebenbürgen und dem Banat; Babes-Bolyai Universität 1996. 290 p. (Studien zur Geschichte Siebenbürgens. Bd. 3.)

A kötet romániai és magyarországi történészek tanulmányait tartalmazza. A közös téma Erdély vallási, etnikai, kulturális sokfélesége. Ehhez igyekezik hozzátenni valamit minden szerző. A bronzkortól a két világháború közötti időszakig tekintik át Erdély történetét. Így például szó esik a szarmaták és a dákok szerepéről a Kárpát-medencében, Ürmösy Sándor romániai utazásáról, az erdélyi vasútépítés történetéről stb. A kötet szerzői különféle megközelítéseket alkalmaznak, illetve más és más történeti iskolákat képviselnek. Ebből adódóan a tanulmányok is eltérő szemléletmódot tükröznek.

Figyelmet érdemlő tanulmány Gheorghe Cipaianu és Gheorghe Iancu *Die Minderheiten im Rumänien der Zwischenkriegszeit und der Völkerbund* (A romániai kisebbségek és a

Népszövetség a két világháború között) című közös munkája (272-290. p.). A tanulmány a magyar felfogástól eltérő eredményre jut egyrészt a Népszövetség, másrészt a Romániához csatolt Erdély kisebbségi problémáinak értékelésében.

A szerzők megjegyzik, hogy a kisebbségi szerződéseket csak az új államok esetében (Románia jókora területgyarapodásával annak számított) akarták érvényesíteni a győztesek. A szerződés kötelezte az aláírókat a kisebbségek általános jogegyenlőségének, szabad nyelvhasználatának, a nemzetiségi oktatásnak a biztosítására, és felhatalmazta a kisebbségeket, hogy jogorvoslatért a Népszövetséghez forduljanak. A szerződés betartását a Népszövetség ellenőrizte - és a szerzők megállapítása szerint ez elegendő garancia volt a kisebbségek jogainak védelmére. Holott köztudomású: a Népszövetség nem jeleskedett a szerződések elveinek gyakorlati érvényesítésében.

A legfontosabb kisebbségeknek - nagy számuk és a társadalomban betöltött helyük alapján - a magyarokat, németeket és zsidókat tekintik a szerzők. Éltek Romániában más kisebbségek is: ukránok, oroszok, lengyelek, bolgárok, törökök, cigányok stb. A szerzők nem értenek egyet az 1918 előtti és utáni helyzet, vagyis az egykori és az új román kormányzat kisebbségi politikájának összehasonlításával - különösen ha az összehasonlítás nem az utóbbinak kedvez. Ennek cáfolataként az 1918 előtti magyar nemzetiségi politika negatívumainak hosszas felsorolása található a tanulmányban: az erőszakos magyarosítástól az Apponyi-féle népoktatási törvényig - gondosan kerülve viszont az új kormányzat jogsértéseit.

A kisebbségek által leginkább sérelmesnek érzett két területtel (az egyházak és az oktatás) foglalkoznak részletesebben az alkotók. A romániai lakosság felekezeti megoszlásának ismertetése után megemlítik, hogy ezek az egyházak mind kaptak állami támogatást, de a kisebbségi egyházak - főként a magyar és a német - folyamatosan elégedetlenkedtek, mert többet szerettek volna. Nem kerül szóba viszont az, hogy az ortodox egyház jelentős anyagi gyarapodása és dominanciája mellett csak a magyar egyházaktól 314 ezer holdnyi területet vettek el, amely többségében kulturális-oktatási célokat szolgált. Az 1924-ben és 1925-ben hozott iskolatörvények ellen a Népszövetséghez folyamatosan benyújtott kisebbségi panaszokon is csodálkoznak a szerzők, „hiszen azok adnak lehetőséget felekezeti iskolák alapítására, illetve fenntartására”. Nem említik azt sem, hogy például a magyar középiskolák jó részének nem volt úgynevezett nyilvánossági joga, tehát csak úgy adhatott bizonyítványt, ha a román iskolai hatóságok felülbírálták; hogy a líceumot végzettek csak románul érettségizhettek; hogy 1925 után a magániskolákban is románul kellett tanítani nemcsak a román nyelvet, hanem a történelmet, földrajzot, alkotmányt is.

A tanulmány további részében a Népszövetséghez benyújtott kisebbségi beadványok taglalása következik a panaszok leginkább az oktatást, a földreformban megnyilvánuló diszkriminációt, a román hatóságokkal folytatott sajtópereket stb. kifogásolták. Sérelmeiket a kisebbségek intézményei nyújtották be, de adtak be panaszokat magánszemélyek is. A szerzők a kisebbségi sérelmek alaptalanságát bizonyítandó olyan népszövetségi vizsgálati jegyzőkönyveket idéznek, amelyek elégedettek a romániai kisebbségi politikával. Szerintük a román kormányzat kisebbségi politikájának tendenciája „kedvezőbb, mint ami elvárható lenne, a panaszok „vélt sérelmekből” vagy „téves benyomásokból” adódtak. Annyit azonban még e derülátó vélemények is elismernek, hogy akadt azért még néhány, többé-kevésbé jelentős kérdés, amely nehézségeket okozott. A román kormányok számára természetesen presztízskérdés volt a kisebbségek ügye, és mindent elkövettek a kedvező megítélés érdekében.

A szerzők elismerik, hogy a felmerülő „kérdésekre adott román „válaszok közül” nem mindegyik nyerte el a népszövetségi szakértők tetszését, de a „megoldások” többségével egyetértettek. A kisebbségek képviselői pedig sohasem voltak - és mint lemondóan megjegyzik nem is lesznek - elégedettek. A tanulmány azzal a gondolattal zárul, hogy a

Népszövetség megalakítása annak a folyamatnak az első fontos lépése, amely a kisebbségek védelmét nemzetközi eszközökkel akarja biztosítani. Ez valóban így is van; kár, hogy - mint ma is annyi más esetben - az írott elvek és a tényleges gyakorlat között akkora a szakadék

Kocsis Gabriella

Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület 1996. 608 p.

Az 1916-ban született Jakó Zsigmond az erdélyi magyar történetírás és tudományosság egyik kiemelkedő alakja. Mályusz Elemér tanítványaként a településtörténetnek kötelezte el magát, Bihar megyének a török foglalásig tartó történetét feldolgozva szinte „berobbant” a magyar tudományos életbe. 1941-től az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltárában dolgozott, később tanítványok százait nevelte a kolozsvári egyetemen, sorra jelentette meg munkáit az erdélyi magyar múlt emlékeiről, könyvtárakról, művelődéstörténetéről. 1971-ben Radu Manolescu román történésszel közösen írt latin paleográfiája 1987-ben jelent meg magyarul, s azóta is egyetemi tankönyvként használatos. Sokat publikált magyar folyóiratokban is. Az *Emlékkönyv* az 579-602. lapon sorolja fel szak- és időrendben publikációit, a 60204. lapon pedig a róla szóló irodalmat. Fantasztikus, hogy munkált milyen sokan ismertették Romániában és nálunk. A legnagyobb magyar elismerést azzal kapta, hogy a Magyar Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagjává választotta őt, aki akkor már régóta a Román Tudományos Akadémia tagja volt. Magyarországon jelent meg legnagyobb munkája, a kolozsmonostori konvent 1289-1536 közti okleveleinek kivonata, a középkori erdélyi történelem kimeríthetetlen tára, amelyet Romániában nem sikerült kiadni, mert az oklevelek teljes szövegét és azok román fordítását kérték tőle számon, s ez a munka beláthatatlan időt és terjedelmet kívánt volna.

Jakó Zsigmond 1950-től az Erdélyi Múzeum-Egyesület választmányi tagja volt, annak megszüntetéséig, így a fordulat után a folytonosságot képviselte, amikor 1990-ben, az egyesület újraindulásakor ismét őt választották elnökké. Ezt a tisztséget 1994-ben korára hivatkozva letette. A Gróf Mikó Imre Alapítvány létrehozása is jórészt neki köszönhető. Az egyesület elnökeként hatalmas szervezőmunkát végzett az erdélyi magyar tudományosság újjáélesztéséért. Természetesen továbbra is dolgozik az Árpád-kori erdélyi oklevelek kiadásán meg az erdélyi vajdaság intézményeinek történetén.

1986-ban Ceaușescu Romániájában természetesen szó sem lehetett arról, hogy hetvenedik születésnapjára emlékkönyvet adjanak ki, ezért tisztelői és tanítványai egyetlen gépelt példányban elkészítették és átnyújtották ebből az alkalomból írt tisztelegő tanulmánykötetüket. A hiányt később a müncheni magyarok pótolták: 1987-ben Benda Kálmán, Bogyai Tamás, Horst Glassl és K Lengyel Zsolt szerkesztésében jelentettek meg két kötetet, Jakó Zsigmond és a nyelvész Szabó T. Attila születésnapja alkalmából. Erről persze idehaza nem illett tudomást szerezni.

Az 1986-os, egypéldányos *Emlékkönyv*ben Szabó T. Attila vázolta fel az ünnepelet életútját és munkásságát, persze az akkori szellemben az „együtt élő” nemzetiségekről is szó esett. Az azóta eltelt évtizedről az egyesületi elnökségben utód Benkő Samu emlékezett meg, immáron kötöttségektől mentesen.

Az *Emlékkönyv* tanulmányait a szerzők betűrendjében közölték, ami persze megzavarja az időrendet. A szerzők nagy többsége hazai és romániai magyar, de néhány román kolléga is tiszteleg a jubiláns előtt. Természetesen itt nincs mód az *Emlékkönyv* tanulmányainak érdemi ismertetésére. Csak néhányat ragadnék ki időrendben: Benkő Loránd Anonymus bihari székelyeiről tudósít; Györffy György egy elveszettnek hitt 1302-es oklevélről. Radu Manolescu az al-dunai kikötővárosok 14. századi írásbeliségéről ír; Camil Muresan arra mutat

rá, milyen változásokat okozott az Arany Horda eltűnése a 14. századi délkelet-európai geopolitikai viszonyokban. Paul Cernovodeanu két ismeretlen Thököly-levelet közöl 1698-ból; R. Várkonyi Ágnes azt a kérdést vizsgálja, vajon 1663-64 tájékán a magyar főurak számoltak-e a töröknek való teljes behódolással. Köpeczi Béla az erdélyi fejedelemség helyzetét elemzi a 17. században a Habsburg Birodalom, Franciaország és Svédország között; Teodor Pompiliu bemutatja, hogy az egyházi unió milyen előnyösen hatott az erdélyi románokra. Pál Judit szerint a 18. században a Székelyföldön magasabb volt az írástudók aránya, mint egyebütt Erdélyben a magyarok közt. Szabó Miklós és Szögi László azt bizonyítja be részletes adatokkal, hogy a 18. században és a 19. század első felében az erdélyi protestánsok továbbra is nagy számban jártak egyetemekre, ekkor már a Habsburg birodalombeliekre is. Bodor András arról számol be, hogyan kutatták Erdélyben a terület ókori történetét a múlt század derekától az első világháború végéig. Egyed Ákos az 1848. októberi agyagfalvi székely gyűlést vizsgálja abból a szempontból, hogy az akkori félelem a román paraszti megmozdulásoktól nem volt alaptalan. K. Lengyel Zsolt, a transzszilvanizmus kitűnő szakembere Kós Károly *Kalotaszeg* című rövid életű folyóiratában látja ennek az eszmeáramlatnak egyik forrásvidékét.

A tanulmányokban tárgyalt időszak természetesen Jakó Zsigmond tudományos érdeklődési köréhez kapcsolódik, tehát elsősorban középkori és kora újkori témák kerültek a kötetbe, a 19-20. századot csak három tanulmány tárgyalja. A *Regio* olvasói számára így a tematika nem elsőrendűen érdekes. Mégis Jakó Zsigmond roppant fontos munkássága miatt találtuk szükségesnek, hogy az *Emlékkönyvről* itt is szót ejtsünk.

Niederhauser Emil

A vend kérdés. Válogatás eszmék és téveszmék bőséges tárházából. Szerkesztette, válogatta és az előszót írta Lukács István. Budapest, Kossics Alapítvány-Košičev sklad 1996. 104+4 p.

A Bajzek Mária és Lukács István által 1993-ban létrehozott Kossics Alapítvány - amelynek kuratóriumában több neves szlovéniai személyiség mellett Hajós Ferenc, a Szlovén Köztársaság budapesti nagykövete is helyet foglal, s amely egyebek mellett évente negyven ösztöndíj kiosztásával is segíti a magyarországi szlovénok kulturális, gazdasági és vallási ismereteinek és önismeretének fejlődését- második kiadványát tartja kezében az olvasó. A kötet bő válogatást tartalmaz azon írásokból, amelyek a Mura és Rába között élő nem magyar lakosság eredetével, nemzeti hovatartozásával foglalkoznak.

A probléma igen összetett, hiszen nemcsak a történettudomány és a nyelvészet egymással is vitatkozó nézeteivel kell számolni, hanem mindazokkal a politikai szándékokkal is, amelyek mindenekelőtt a 19-20. században igyekeztek befolyásolni az itt lakókat, a nagypolitika irányítóit és a tudomány véleményformálóit. A lényeg az alábbi kérdésekben lehetne összefoglalni: vajon korábban vandálok éltek-e az említett területen, s a mai lakosság elszlávosodott venétekből/vendekből vagy olyan szlávokból áll, akikre ráragadt az egykori vendek neve, s vajon melyik nemzet (a szlovén vagy a magyar) részének kell-e őket tekintenünk?

A kötet nyolc szerző írásával igyekszik megvilágítani e meglehetősen bonyolult problémakört. Bár Rát Mátyás már 1780-ban úgy vélekedett, hogy a Vas vármegyében lakó, „valamely tót nemből származott lakoságnak, mellynek nyelve a Horváthoz igen közelít, tsak hogy sok Magyar szókkal elegyedett... [és akik] deákul közönségesen Vandalusoknak szoktak neveztetni: noha a régi Vandálokkal talám nints nagyobb rokonságuk, mint a Magyaroknak a Szeretsenekkel”, Kossics József és Bitnitz Lajos között a *Tudományos Gyűjtemény* lapjain

még 1819-ben és 1828-ban is komoly vita bontakozott ki arról, hogy vajon - Kossics írásának címe szerint - „Vannak-e Magyarországon Vandalusok?” Kossics, a hazai szlovénság egyik kiemelkedő képviselője a szlovénok vandalus eredete mellett állt ki.

Miután Bitnitz ezen állítást cáfolta, s az emutett terület nem magyar lakosait „Vend vagy Vendtótoknak” nevezte, a kérdés az volt, hogy vajon kik is a vendek. Mind Bitnitz, mind Kossics, mind Ivanóczy felhívta a figyelmet arra, hogy az itt lakók anyanyelvükön magukat szlovénoknak nevezik. Utóbbi azt is kiemelte, hogy az osztrák, illetve a magyar fennhatóság alatt élő szlovénokat nem lehet kettéválasztani, mert az eredetében, nyelvében és faji jellegében egy. „Csakhogy míg a Murán túli szlovén a német nyomás folytán elidegenedve a német elemtől önálló műveltségre tesz szert, megvetette nemzeti kultúrájának alapját; addig a Murán innen lakó szlovén társulva a mindig előzékeny s más nemzetiségeket sem lenéző, sem el nem nyomó magyarsággal, megtartva régi nyelvét és ősei szokásait, beleolvadt a nagy politikai magyar nemzettestbe... Habár sohasem is restellte bevallani szlovén voltát... Magyarország összes idegen nyelvű lakói közül a szlovén az, aki úgy sajátítja el a magyar nyelvet, hogy a született magyar sem beszél jobban.”

Mikola Sándor, a magyarországi vend teória és mozgalom egyik élharcosa, aki Schachmatov (sic!) orosz nyelvész elméletére támaszkodva úgy vélte, hogy a vendek a kelták leszármazottai, és a 7-8. század folyamán szlávósodtak el - azt emelte ki, hogy a „stájer városokban... a 'vindis' elnevezés a magyarországi vendet, a 'szlovén' elnevezés pedig a dél-stájerországi, karindai és krajnai szlovént jelenti”. Hivatkozik Csaplovits *Croaten und Wenden* című, 1829-ben kiadott művére, amely szerint a vend nyelv nem azonos sem a horváttal, sem a szlovénnel, hanem egészen önálló; valamint az Amerikába kivándorolt vendekre, akik közül némelyek elhatárolták magukat a délszláv királyság részévé vált szlovénoktól, s aprólékosan számba vett minden olyan adatot és jelenséget, amely a vend mozgalom létjogosultságát igazolhatta. Mikola, aki az első világháborút lezáró béketárgyalásokon azért küzdött, hogy a Muravidék Magyarország része maradjon, erősen hangsúlyozta, hogy a vendek milyen jól tudnak magyarul, a vendeket olyan külön nemzetnek tartotta, akik a magyarokkal kezdettől fogva összekeveredetten éltek. „Valójában mai nap már nem is lehet eldönteni, hogy kinek az ereiben csörgedezik magyar vér, és kiében vend vér.” Célja az volt, hogy elvitassa a jugoszláviai szlovénokhoz való tartozásukat, s ilyen módon igazolja, hogy a Muravidékre Magyarország jogosult.

Mikola elméletével szlovén részről Matija Slavič bibliakutató egy 1935-ben megjelent tanulmányában szállt szembe. Írásában mindenekelőtt azokra a szempontokra mutatott rá, ahol Mikola (és a béketárgyalásokon vele együtt érvelő Melich) a tudományos szempontok fölé helyezte a fentebb vázolt politikai megfontolásokat. Nem vitatja el Mikoláék azon jogát, hogy magukat vendnek tekintsék, véleménye szerint azonban - annak ellenére, hogy Mikoláék a szövetséges hatalmakhoz eljuttatott írásukban azt igyekeztek igazolni, hogy a „vend nyelvet... semmilyen tekintetben nem lehet azonosítani a szlovénnel” - éppenséggel a kettőjük által is felsorolt tények, valamint Mikola egy 1920-as írása azt igazolják, hogy a vendek valójában magyarországi szlovénok. Slavič kiemeli, hogy Mikoláék végül maguk is elismerték, hogy a vend nyelv „a szlovénhez áll a legközelebb.

A kötetet Angyal Endrének, a neves szlavistának az egész kérdéskört összefoglaló, történeti szempontú írása zárja, amelyben a szerző részletesen kitér azokra a törekvésekre, amelyekkel a két világháború közötti magyar politikai elit a vend kérdést továbbra is napirenden tartva, igyekezett előkészíteni a revíziót. Angyal felhívja a figyelmet arra, hogy Mikola „a részizagságuk eltorzított felhasználásának tudománytalan módszerével operál. Részletesen leírja a Rába menti szlovénság két jelentős személyiségének, Klekl Józsefnek és Pável Ágostonnak a kérdéskörrel összefüggő tevékenységét, s megemlíti a témával foglalkozó szlovéniai tudósok munkásságát is. Végző következtetése pedig az, hogy „különálló 'vend

nemzet' nincsen, hogy a vendség csak az egyetemes szlovénségnek egyik - bár sokáig elszigetelt helyzetben élő - ága”.

A magam részéről teljes mértékben egyetértek Angyal azon megjegyzésével, hogy eljött az ideje a tanulmányában említett, de nyomtatásban még meg nem jelent dokumentumok, mindenekelőtt Klekl József emlékiratának kiadására. Bízom abban, hogy a Kossics Alapítvány működtetőinek és támogatóinak lesz elég pénze és energiája arra, hogy Angyal Endre 1972-ben megfogalmazott óhaja valóra válhasson.

Szilágyi Imre

Kozár Mária: Etnološki slovar Slovencev na Madžarskem. A magyarországi szlovének néprajzi szótára. Monošter-Szombathely, Zveza Slovencev na Madžarskem / Savaria Múzeum 1996. 224 p.

Az igen kis létszámú magyarországi szlovénság - a különböző megközelítésű felmérések szerint létszámuk 2500 és 5000 között van - értelmiségi képviselői intenzíven őrzik, ápolják e kisebbség sajátos hagyományait, kultúráját. Ebben az összefüggésben legalább Szukics Mariannának, a *Porabje* című lap szerkesztőjének, a Bajzek Mária-Lukács István házaspárnak, a Kossics Alapítvány működtetőinek, valamint a Kozár Mária-Mukics Ferenc házaspárnak, a Rába menti szlovének kitűnő ismerőinek nevét kell megemlíteni. Kozár Mária, az ismertető kötet szerzőjének nevét azért is érdemes külön kiemelni, mert 1976 és 1995 között mintegy 45 hosszabb-rövidebb tanulmányban mutatta be a magyarországi szlovének népszokásait, hiedelemvilágát, életkörülményeit.

Ez a húszévesnyi tapasztalat tette lehetővé, hogy Kozár Mária, aki a ljubljanoi egyetem néprajz szakán szerzett diplomát, olyan néprajzi szótárt állítson össze, amely több szempontból is figyelemre méltó. Először is azért, mert Szlovéniában eddig nem jelent meg néprajzi lexikon, illetve szótár- még csak az előkészületeknél tartanak-, a magyarországi szerző tehát megelőzte anyaországi társait. Másodszor azért, mert a szótár kétnyelvű - szlovén-magyar -, azaz nem csupán a magyar kutatók számára teszi lehetővé az itteni szlovének életének jobb megismerését, de jelentős mértékben hozzájárulhat a szlovéniai kutatók tájékoztatásához is. Az olvasó a kötet végén lévő szlovén, illetve magyar címszómutató segítségével tudhatja meg, hogy az általa keresett fogalom hol található meg. A kötet jelentős erénye, hogy igen részletes, mondhatni, teljessége törekvő áttekintést ad a szlovén és magyar nyelvű szakirodalomról.

Harmadsorban arra kell utalni, hogy bár az itteni szlovéneknek volt ugyan néhány kiemelkedő értelmiségi képviselője - Kossics József, Klekl József, Pável Ágoston stb. -, a magyarországi szlovének identitástudatának legfőbb fenntartója a népi kultúra volt, ennek jelentősége tehát túlmutat a szűkebb szakma határain.

A könyv végül azért is megérdemli figyelmünket, mert a szerző anyagát a kultúranropológiai szemlélet alapján dolgozta fel, azaz a hagyományok, népszokások bemutatása mellett nagy figyelmet szentel a magyarországi szlovének jelenlegi életkörülményeinek, mindazoknak az eseményeknek, amelyek befolyásolják a hazai szlovének fennmaradását, illetve asszimilációját. Így nem csupán azt tudhatjuk meg, hogy mikor és milyen körülmények között indult meg az autóbuszjárat Szentgotthárd és a környező falvak között, illetve, hogy miért szűntek meg a munkásjáratok, de azt is, hogy milyen ipari munkalehetőségeket nyújtott ez a vidék az itt élőknek a múlt század végétől napjainkig.

A kötet szerzője - igen helyesen - nagy figyelmet szentel azon, nemegyszer vitatott fogalmaknak, amelyek nem csupán a néprajz iránt érdeklődő magyar olvasó számára lehetnek fontosak, de ismeretük a társtudományok művelői számára is hasznos. Így például több

szócikk foglalkozik az itteni szlovénság eredetével, illetve az erről szóló elméletekkel. Mindenekelőtt a vendekről, illetve az úgynevezett vendkérdésről van szó. Manapság is olvashatók ugyanis olyan újságcikkek, melyeknek szerzői amellet állnak ki, hogy Kékkúton tulajdonképpen nem szlovénok, hanem vendek élnek.

Nyilvánvalóan nem vonhatjuk kétségbe senki jogát arra, hogy oly módon határozza meg önmagát, ahogyan neki tetszik, mégis mindenképpen hasznos, ha tudjuk, hogy honnan ered a szlovénok vend elnevezése, illetve, hogy miképpen terjedt el a hazai szlovénok között ez az önmeghatározás. Kozár Mária könyvéből megtudhatjuk, hogy a magyar vend szó német eredetű, eredetileg az ókori venétek elnevezésére használták, s később vitték át a helyükön megtelepedő szlovénokra. Másfelől a magyarországi szlovénok egyes képviselői, mindenekelőtt Kardos János evangélikus lelkész és követői arra a meggyőződésre jutottak, hogy „evangélikus vallásukat csak úgy gyakorolhatják tovább, ha a magyarok kívánságára vendeknek, vendszlovéneknek vallják magukat”. A recenzens hiányolja, hogy Kozár Mária megemlíti ugyan az 1992-ben megalapított Vend Szövetséget, azonban nem szól a vendkérdés két világháború közötti időszakáról. Ezt annál is inkább hiányolom, mert a szlovén szakirodalomban mindenekelőtt ezzel a korszakkal foglalkoznak, s a vendkérdés akkori kezelését a Rába menti szlovénok elmagyarosításának eszközeként értékelik.

Mivel jól tudjuk, hogy a nemzettudat megtartásában milyen fontos szerepe van a vallásnak, az anyanyelven megtartott misének, igen fontos információ, hogy 1987, Kűhár János halála óta a Szentgotthárd környéki szlovén egyházközségekben magyarul miséznek. Ezt a helyzetet csak némileg enyhítette, hogy 1993 óta Felsőszölnökön szlovén nyelvű istentiszteletet tart a Szlovéniából átjáró martinjel plébános.

A kötet adatai szerint nem csupán az úgynevezett Szlovénvidék (Porabje) kilenc falujában élnek nálunk szlovénok, de Szombathelyen, Somogy, Győr-Moson-Sopron megyében, sőt elszórtan Budapesten és az ország más vidékein is. A recenzens azonban nem hagyhatja említetlenül a *magyarországi szlovénok* címszó bevezető mondatát, amely szerint ők „Az egyetlen őslakos nemzeti kisebbség, amely a Kárpát-medence nyugati részén már a magyarok bejövetele előtt telepedett le.” Eltekintve attól, hogy a szlovéniai szakirodalom jelentősebb része erre a korálakra vonatkozóan nem szlovénokról, hanem a szlovénok elődeiről beszél, ez a mondat megütközést kelthet a szlovák történészek egy részében is, akik szerint az itt élők, valamint a szócikkben is megemlített Pribina, a szlovákok elődei, ha ugyan nem szlovákok voltak. Nyilvánvaló persze, hogy egy ilyen rövid szócikkben nem fejthető ki egy rendkívül összetett probléma valamennyi árnyalata, a körültekintő fogalmazás révén azonban elkerülhetőek az esetleges félreértések.

A fentiekben említett megjegyzések, valamint a bevezetőben Gráfik Imre által felsorolt egyes hiányosságok nem csökkentik a Kozár Mária által összeállított kötet jelentőségét, amely komoly nyereség mind a magyar, mind a szlovén néprajztudomány számára.

Szilágyi Imre

*Herta Krecsmáry: Mert én német vagyok. Lejegyezte: Koszta Gabriella. Pécs, Jelenkor Kiadó 2006. 149 p.
(Évszázadmásodpercek)*

Herta Krecsmáry életrajza nekem Bibót és a *Kelet-európai kisállamok nyomorúságát* juttatja eszembe.

A főszereplő 1911-ben született Polában, apja szudétanémet, anyja helybéli, dalmáciai olasz volt. Az első világháború után a család előbb Ausztriába, Grazba, majd egy kecsgetető állásajánlat nyomán Romániába, Nagyváradra költözött. Herta itt ismerte meg leendő férjét, a

magyar Krecsmáry Imrét. A második világháborúban vöröskeresztes nővérként dolgozott a Lengyel Főkormányzóóságban, innen a nagyszüleihez menekült az oroszok elől, a Szudéta-vidékre. Az oroszokat sikerült elkerülnie, de a visszatérő csehszlovák hatóságok az egész családot kitelepítették a későbbi NDK területére. Herta férje és gyermekei állampolgárságára hivatkozva Romániába mehetett - ez '45-ben még jó ötletnek látszott, és ott is éltek férje haláláig. A „láncos kutya korszak végén egyszer elutazhatott Jugoszláviába, hogy húsz éve nem látott szüleivel találkozhasson, de hiába, mert az ő útlevelüket a keletnémet rendőrség az utolsó pillanatban bevonta. Férje halála után a securitate egyre több kellemetlenséget, majd megaláztatást okozott, ezért 1960-ban családgyegetítés címén kitelepülési engedélyért folyamodott. Többéves hercehurca után, minden értéküket hátrahagyva, a három gyerekkel végül elutazhattak az NSZK-ba. Abba az országba, amelyet ő annak ellenére, hogy nem ott született, és nem is élt ott soha, mégis a hazájának tekint.

Herta Krecsmáry magnóra mondott élettörténete az oral history műfajába tarozó szöveg, melyben a főszereplő élete pontról pontra illusztrálja Bibó tételeit a térségben újratermelődő antidemokratikus nacionalizmusról. Ha az életrajz történelmi keretét nézzük, az az utolsó magát nemzetek felettinek mondó monarchiában kezdődött, egy olaszul, németül, horvátul beszélő városban. A rövid ausztriai kitérő - ahol ekkor mindenki az Anschlussra várt - után következett Várad, ahol a magyarok és a magyar érzelmű neológ zsidók maximálisan elégedetlenek voltak helyzetükkel az új Nagy-Romániában. Mivel a nemzetállami politikát folytató kisállamok gyengék, a vegyesen lakott területek 1938-tól kezdve megint gazdát cseréltek Ennek persze a Krecsmáry család örült, a család német tagjai nagyra becsülték Hitlert: „mutatták, hogy Németország milyen szépen fejlődik, hogy ott mindenki dolgozik, és ez nekünk nagyon tetszett”, ezért érthető, hogy „Apuka belépett a nemzetiszocialista pártba... őt a politika egyáltalán nem érdekelte, csak a gyárral törődött. De az is igaz, hogy a zsidókkal semmi bajunk nem volt, és nohát a dolgokról, amik később ugye mind kiderültek, nem is tudtunk semmit.”

A háború után a kitelepítések, majd a nacionálkommunizmus fejezte be, amit a nácik elkezdtek, és még a két világháború közt is nagyszámú vegyes nemzetiségű régiót sikerült szinte teljesen felszámolni. A kommunizmussal megszűnt a korábbi integráló jellegű, a liberális nemzetállamokra jellemző nacionalizmus, és az új módszerekbe vagy beletörödni, vagy előlük elmenekülni lehetett

Aki olvasta Herta Krecsmáry könyvét, azt gondolhatja, hogy az állandó döntéskényszerek mellett is elsősorban a személyes életről szól, melynek a történelem csak intenzív keretét adja. De a könyv minden sorában jelen lévő gondolkodásmód - „Egy román orvosnál szültem... doktor Cosma, így hívták, de nagyon jó orvos volt, és rendes ember” - mutatja a történelmi gyökerű nemzeti hisztéria állandó jelenlétét. A véleményformálásnak a személyes egzisztenciára is vonatkozó állandó megkülönböztetése a sokat vitatott bibói kijelentést - „A kisebbségi élet megszűnik teljes értékű emberi élet lenni” - támasztja alá.

Herta Krecsmáry mondja a Németországba való megérkezéséről: „Amikor már nem is olyan fiatalon megérkeztem, tudtam, hogy ez az otthonom, hazaérkeztem.” A hazaérés kilépést jelentett számára az irracionális keretek közül, ahol lehetetlen volt a normális élet. Az ő németisége választás és ragaszkodás volt egy életmodellhez, ami a nyelvben és kultúrában a teljesértékűséget jelentette, és amit egészséges lélekkel nem lehetett feladni.

Zákonyi Botond